

મુજબબતી ભાગ્યપરીક્ષા

અથવા

અરાદમી સદીનું મધ્યકાલીન યંગાળા

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા)

પ્રયોજક

રમણીક. અ. મહેતા

પ્રસિદ્ધર્તાએ સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે

“મુજબતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કીધું,
સામુન પ્રિન્ટિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

સવત્. ૧૯૭૧

સન. ૧૯૧૫

“ગુજરાતી”એ આપેલી ભેટો

- ૧ રાસેલાસની કથા.
- ૨ મહારાણીશ્રીનુ સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર
- ૩ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા
- ૪ ગંગા ગાવિન્દસિંહ
- ૫ સવિતા મુંદરી
- ૬ દીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ)
- ૭ દિલીપર હરલો
- ૮ અરાડમી સદીનુ હિન્દુસ્તાન
- ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો
- ૧૦ શાહજહાં ને લાખારી
- ૧૧ હેરિંગ્સની સોટી
- ૧૨ બાહરાવ બલ્લાળ (સચિત્ર)
- ૧૩ બેગમ સાહેબ
- ૧૪ પાણીપતનુ યુદ્ધ
- ૧૫ નૂરજહાન
- ૧૬ રૂપનગરની રાજકુવરી
- ૧૭ ઈન્દુકુમારી
- ૧૮ પલાસીનું યુદ્ધ
- ૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ
- ૨૦ હજીદીઘાટનું યુદ્ધ
- ૨૧ નંદનવનનો નારા
- ૨૨ પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ
- ૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય.
- ૨૪ પદ્મિની
- ૨૫ કલેઆમ
- ૨૬ પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર)
- ૨૭ સુમ્મનમીમાંસા
- ૨૮ ભદ્રકાળી.
- ૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનુ અવિધ્ય
- ૩૦ હુમ્મીરહઠ અથવા રણુથભોરનો ઘેરા
- ૩૧ લુનજબજથી ભાગ્યપરીક્ષા

પ્રસ્તાવના

—મધ્યમમધ્યમ—

ઇતિહાસ જુએને ઐતિહાસિક વૃત્તાતો “ગુજરાતી” ના સદ્ગત તત્રી અને ઉત્પાદક સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાધનો અતિપ્રિય મનો-મુદ વિષય હતો; અને આ વિષયનું જ્ઞાન પ્રસાર કરવા તેઓ વિરોધ ઉત્સુક રહેતા હતા તેઓએ પોતાની હયાતિમા જૂદાજૂદા દેશના ઇતિહાસ લખાવી એક ઇતિહાસમાળા કાઢવાની યોજના કરી હતી અને કેટલાક દેશના ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય મને સોંપ્યું હતું, જેમાનું કેટલુંક તૈયાર છે, કેટલાકની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, કેટલાકને માટે ઉપલબ્ધ સાહિત્ય એકઠું થાય છે. આ સર્વ યોગ્ય સમયે ગુજર વાચકવર્ગસમક્ષ જણુ કરવામા આવશે

“ગુજરાતી”ના સદ્ગત તત્રી, તેમની ઇતિહાસપ્રિયતાના પરિણામે અને ત્યા સૂધી, “ગુજરાતી”ની વાર્ષિક ભેટ, કોઈ ઐતિહાસિક નવલકથા હોય એવી સલાહ રાખતા, તેમજ “ગુજરાતી”ના ગ્રાહકોને મન પણ વાર્ષિક ભેટ અને ઐતિહાસિક નવલકથા લગલગ પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ પડ્યા છે ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી જેટલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાઈને બહાર પડી છે, તેટલી બીજી કોઈ સસ્થા તરફથી કે અંધકાર તરફથી આપણા સાહિત્યમા બહાર પડી નથી

નવલકથા સળધી આપણામા જૂદીજૂદી માન્યતા બધાઈ ગયેલી છે નવલકથાના વાસ્તવિક ભેદ પણ ઘણાને અવગત નથી. નવલકથા, તે પછી ઐતિહાસિક હો, સાસારિક હો, સામાજિક હો, વા ઘટનાવલમ્બી હો, તેનો મુખ્ય વિષય પ્રેમ છે, ઇતર ગોણરૂપે હોય છે. છુએ કહ્યું છે કે -

L' amour doit être le principal sujet du roman *

* અર્થાત્ કે “પ્રેમ એ નવલકથાનો મુખ્ય વિષય હોવો જોઈએ” એ જ ફ્રેન્ચ અંધકાર આગળ જતા કહે છે કે -

Les romans au contraire, ont l'amour pour sujet principal et ne traitent la politique et la guerre que par incident.”

૦

L' Origine Les Romans,

—Huet

* જુઓ ઈ સ ૧૯૧૦ ના “ગુજરાતી”ના દિવાળીના ખાસ અકમા “સાહિત્યમાં નવલકથા” નામક નિબંધ

“આથી વિરુદ્ધ નવલકથાઓમાં પ્રેમ, એ મુખ્ય વિષય હોય છે. અને સુદ્ધ, રાજકીય બાળત-ધર્મિદાસ માત્ર ગૌણરૂપે આવે છે”

ઐતિહાસિક નવલકથામાં મુખ્ય બે શ્રેણી જાણીતી છે એક એક પ્રકારની નવી શ્રેણી ક્રાન્સમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. એક શ્રેણીનો જનક, વિશેષતઃ આંગ્લ સાહિત્યમાં સ્કૉટ મનાય છે, બીજા બીજી શ્રેણીનો આદ્ય શુરુ ધુમાને માનવામાં આવે છે એપરથી એમ માનવાનું નથી કે સ્કૉટ પૂર્વે ઐતિહાસિક નવલકથા લખાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી ન હતી ઐતિહાસિક નવલકથાની તુલના કરતા બે વાત લક્ષમાં રાખવી આવશ્યક છે “ઐતિહાસિક નવલકથા એ ઇતિહાસ નથી અને સર્વ ઇતિહાસ એ નવલકથા નથી. ઇતિહાસ સત્ય ઘટના સાથે સંબંધ રાખે છે, બીજા નવલકથા કલ્પિત પ્રસંગો સાથે વિગેષ પરિચય રાખે છે” ધુમની પદ્ધતિ સ્કૉટની પદ્ધતિથી ભિન્ન પ્રકારની છે. જો કે બન્ને ઐતિહાસિક નવલકથાના વિશિષ્ટ લેખકો છે ઐતિહાસિક નવલકથાના જે લક્ષણો સ્કૉટે બાધ્યા હતા, તે ધુમાએ પોતાની નવલકથાઓમાં સંબળ રીતે જળવ્યા છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. દાખલા તરીકે એનું સુપ્રસિદ્ધ “લે ત્રોઆ મુસ્કેટેર્સ” (થી મસ્કેટીઅર્સ) લે. આમાં અગાધમી શતાબ્દિના મધ્યકાલીન ક્રાન્સનું ચિત્ર છે એ સમયે તેરમો લુઈ, ક્રાન્સપર ગાંધ્યારુદ હતો, અને ઈંગ્લાંડમાં પહેલા આર્લ્સનો રાજ્યાધિકાર હતો; ઈંગ્લાંડમાં રાજ્યસૂત્ર બકિંગહામના હાથમાં હતું, બીજા ક્રાન્સમાં ખરી સત્તા કાર્ડિનલ રિક્લિયોના હાથમાં હતી; ઈંગ્લાંડમાં આર્લ્સના અમાલ બકિંગહામ ફેલ્ટન નામના મનુષ્યને હાથે માર્યો જાય છે, એ ઇતિહાસની સત્ય ઘટના છે આ ખૂનના કલ્પિત કાગળો ચોળ, ત્રણ ખરકન્દાબેના પરાક્રમમાં વાર્તાનો મોટો ભાગ રોકી, ઐતિહાસિક ઘટનાને બાધ ન આણતા, ધુમાએ ઉક્ત નવલકથામાં ક્રાન્સનું તત્કાલીન જીવન, રીત રીવાજ આદિનું મનોરમ ચિત્ર આપણી આખ સમક્ષ તરી આવે એવી રીતે યોજ્યું છે.

પ્રખુત નવલકથામાં અગાધમી સદીના મધ્યકાલીન યુગાળાનું ચિત્ર છે. પ્રજાલક્ષ નવ્વાળ અલિવર્દીખાના અતકાળનો સમય છે, સિરાજ હુવરાજપદે સિદ્ધાસનારુદ છે, નવ્વાળ કુટુંબમાં ભદ્રોહનો અક્ષિ અદ-રખાને પ્રજ્વલિત થયો છે, શૌકતજંગ બગાળની મસનદપર ચક્રિત દષ્ટિ ફરી રહ્યો છે, ધમેટી બેગમ, રાજવલ્લભ આદિ પોતાની કપટબળ બિજાની રહ્યા છે, વિદેશીઓ કયા પક્ષનું સમર્થન કરવું, તેની શકામાં પડ્યા છે, વૃદ્ધ નવ્વાળ, મૃત્યુશય્યાપર પોતાના પ્રિય દોહિત્રને કેમ રાજ્યતત્ત્વ ચલા-

પ્રસ્તાવના

વતુ, તેનો ખોધ આપે છે, આદિ તે સમયનુ ચિત્ર આકવા અથકારે
યત્ન કર્યો છે

ફેણતી ઘટના એ સલ ઐતિહાસિક બનાવ છે તેના મોતનુ કારણ,
તેનુ બદલન અને નવાબખદાની સામે તીક્ષ્ણ કટુ વચન એમ ઇતિ-
હાસ કથે છે વાસ્તવિક તે દોષી હતી કે નહિ, તે જૂદો જ પ્રશ્ન છે.

આ નવલકથા ધુમાતી શૈલીને અનુસરતી છે, નહિ કે સ્કૉ-
ટની આમ કહેવામા એવો આશય નથી કે ધુમાના જેવુ અદ્વિતીય
કલાવિધાન આમા છે.

“ગુજરાતી”ની આ ભેટ કઈક બહેલી બહાર પડે છે, અને જે
અલ્પ સમયમા નવલકથા તૈયાર કરવા માટે માગણી કરવામા આવી
હતી, તેટલા ન્યૂન સમયમા સ્વતત્ર રચના કરવી, એ મારા બુદ્ધિસામ-
ર્થના બહારની વાત હતી આ નવલકથા સ્વત કલ્પિત નથી, પરંતુ
મી. વી. સી. ઘોષની એક બગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે અનુવાદ
પણ અવિકલ નથી મૂળ પુસ્તકમા જે જે ન્યૂનતા જણાઈ, તે દૂર
કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, પ્રકરણોમા ફેરફાર યોજ્યો છે, અનુચિત પ્રસંગ
સજી દેવામા આવ્યા છે, નવો કેટલોક ભાગ આમેજ કર્યો છે. ઇતિ-
હાસને, સમયને, અને ચિત્રોને બાધ ન આવે માટે આવા પ્રકારની છૂટ
લેવી મને આવશ્યક જણાઈ છે આ નવલકથામા ઉત્તમ અશો મૂળ
નેજ આભારી છે, ન્યૂનતાને માટે લેખકની મદત છે જ આપણામા
જ્યા ઇતિહાસના સાધનોની ખોટ, રીતરિવાજ જાણવાની સામગ્રીનો
અભાવ, પોશાક પહેરવેશ સમજવાના સાધનો દુષપ્રાપ્ય, લા સપૂર્ણતા
આણવી સભ્યવિત નથી

આ નવલકથા લખવા પ્રેરનારને ધન્યવાદ આપી આશા રાખું
છું કે “ગુજરાતી”ના સુચિસપત્ર વાચકોને “ગુજરાતી”ના ઇતર ભેટના
પુસ્તકોની માફક આ અલ્પ પ્રયત્ન પણ આદરપાત્ર નિવડશે. એ જ.

૧ જન્યુઆરી,
૧૯૧૫

રમાણીક અ. મહેતા.

અનુક્રમાંણકા

ક્રમ	વિષય	પાનાં	પ્રકાર	સંગ્રહ	પાનાં	ક્રમ
૧	પ્રથમ	૧ લો	"દિમ્બ હવે સંગ્રહ"	૧
૨	૨ લો	૨ લો	૨
૩	૩ લો	૩ લો	૩
૪	૪ લો	૪ લો	૪
૫	૫ લો	૫ લો	૫
૬	૬ લો	૬ લો	૬
૭	૭ લો	૭ લો	૭
૮	૮ લો	૮ લો	૮
૯	૯ લો	૯ લો	૯
૧૦	૧૦ લો	૧૦ લો	૧૦
૧૧	૧૧ લો	૧૧ લો	૧૧
૧૨	૧૨ લો	૧૨ લો	૧૨
૧૩	૧૩ લો	૧૩ લો	૧૩
૧૪	૧૪ લો	૧૪ લો	૧૪
૧૫	૧૫ લો	૧૫ લો	૧૫
૧૬	૧૬ લો	૧૬ લો	૧૬
૧૭	૧૭ લો	૧૭ લો	૧૭
૧૮	૧૮ લો	૧૮ લો	૧૮
૧૯	૧૯ લો	૧૯ લો	૧૯
૨૦	૨૦ લો	૨૦ લો	૨૦
૨૧	૨૧ લો	૨૧ લો	૨૧
૨૨	૨૨ લો	૨૨ લો	૨૨
૨૩	૨૩ લો	૨૩ લો	૨૩
૨૪	૨૪ લો	૨૪ લો	૨૪
૨૫	૨૫ લો	૨૫ લો	૨૫
૨૬	૨૬ લો	૨૬ લો	૨૬
૨૭	૨૭ લો	૨૭ લો	૨૭
૨૮	૨૮ લો	૨૮ લો	૨૮
૨૯	૨૯ લો	૨૯ લો	૨૯
૩૦	૩૦ લો	૩૦ લો	૩૦
૩૧	૩૧ લો	૩૧ લો	૩૧
૩૨	૩૨ લો	૩૨ લો	૩૨
૩૩	૩૩ લો	૩૩ લો	૩૩
૩૪	૩૪ લો	૩૪ લો	૩૪
૩૫	૩૫ લો	૩૫ લો	૩૫
૩૬	૩૬ લો	૩૬ લો	૩૬
૩૭	૩૭ લો	૩૭ લો	૩૭
૩૮	૩૮ લો	૩૮ લો	૩૮
૩૯	૩૯ લો	૩૯ લો	૩૯
૪૦	૪૦ લો	૪૦ લો	૪૦
૪૧	૪૧ લો	૪૧ લો	૪૧
૪૨	૪૨ લો	૪૨ લો	૪૨
૪૩	૪૩ લો	૪૩ લો	૪૩
૪૪	૪૪ લો	૪૪ લો	૪૪
૪૫	૪૫ લો	૪૫ લો	૪૫
૪૬	૪૬ લો	૪૬ લો	૪૬
૪૭	૪૭ લો	૪૭ લો	૪૭
૪૮	૪૮ લો	૪૮ લો	૪૮
૪૯	૪૯ લો	૪૯ લો	૪૯
૫૦	૫૦ લો	૫૦ લો	૫૦
૫૧	૫૧ લો	૫૧ લો	૫૧
૫૨	૫૨ લો	૫૨ લો	૫૨
૫૩	૫૩ લો	૫૩ લો	૫૩
૫૪	૫૪ લો	૫૪ લો	૫૪
૫૫	૫૫ લો	૫૫ લો	૫૫
૫૬	૫૬ લો	૫૬ લો	૫૬
૫૭	૫૭ લો	૫૭ લો	૫૭
૫૮	૫૮ લો	૫૮ લો	૫૮
૫૯	૫૯ લો	૫૯ લો	૫૯
૬૦	૬૦ લો	૬૦ લો	૬૦
૬૧	૬૧ લો	૬૧ લો	૬૧
૬૨	૬૨ લો	૬૨ લો	૬૨
૬૩	૬૩ લો	૬૩ લો	૬૩
૬૪	૬૪ લો	૬૪ લો	૬૪
૬૫	૬૫ લો	૬૫ લો	૬૫
૬૬	૬૬ લો	૬૬ લો	૬૬
૬૭	૬૭ લો	૬૭ લો	૬૭
૬૮	૬૮ લો	૬૮ લો	૬૮
૬૯	૬૯ લો	૬૯ લો	૬૯
૭૦	૭૦ લો	૭૦ લો	૭૦
૭૧	૭૧ લો	૭૧ લો	૭૧
૭૨	૭૨ લો	૭૨ લો	૭૨
૭૩	૭૩ લો	૭૩ લો	૭૩
૭૪	૭૪ લો	૭૪ લો	૭૪
૭૫	૭૫ લો	૭૫ લો	૭૫
૭૬	૭૬ લો	૭૬ લો	૭૬
૭૭	૭૭ લો	૭૭ લો	૭૭
૭૮	૭૮ લો	૭૮ લો	૭૮
૭૯	૭૯ લો	૭૯ લો	૭૯
૮૦	૮૦ લો	૮૦ લો	૮૦
૮૧	૮૧ લો	૮૧ લો	૮૧
૮૨	૮૨ લો	૮૨ લો	૮૨
૮૩	૮૩ લો	૮૩ લો	૮૩
૮૪	૮૪ લો	૮૪ લો	૮૪
૮૫	૮૫ લો	૮૫ લો	૮૫
૮૬	૮૬ લો	૮૬ લો	૮૬
૮૭	૮૭ લો	૮૭ લો	૮૭
૮૮	૮૮ લો	૮૮ લો	૮૮
૮૯	૮૯ લો	૮૯ લો	૮૯
૯૦	૯૦ લો	૯૦ લો	૯૦
૯૧	૯૧ લો	૯૧ લો	૯૧
૯૨	૯૨ લો	૯૨ લો	૯૨
૯૩	૯૩ લો	૯૩ લો	૯૩
૯૪	૯૪ લો	૯૪ લો	૯૪
૯૫	૯૫ લો	૯૫ લો	૯૫
૯૬	૯૬ લો	૯૬ લો	૯૬
૯૭	૯૭ લો	૯૭ લો	૯૭
૯૮	૯૮ લો	૯૮ લો	૯૮
૯૯	૯૯ લો	૯૯ લો	૯૯
૧૦૦	૧૦૦ લો	૧૦૦ લો	૧૦૦

સુજળળથી ભાગ્યપરીક્ષા

—૪૫૫—

પ્રથમ પરિચ્છેદ

“હિમુ હવે સમજ”

“મા ! જન્મવાનું થયું છે કે નહિ ?”

રસોડામાં જઈ હિમુએ પોતાની મોટી કાકીને ઉપર પ્રમાણે પૂછ્યું.
મહામાયાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો — “હિમુ ! ક્યારે તું ઘરમાં આવ્યો,
એટલા ?”

“થોડી વાર થઈ મા ! મને કની આજ તો બહુ જ ભૂખ લાગી છે.”

“વારુ, ખેસ, હું થાળી પીરસુ છું.”

એટલું કહી મહામાયા જન્મવાનું પીરસવાની તયારી કરવામાં
ગુચારી, અને ચાકરડીને હાક મારી કે પાણીનો લોટો ભરી તૈયાર ગયો.
ખાવાનું થાળીમાં પીરસતા પીરસતા હિમુ સાથે ને વાતો કરવા લાગી.
એટલામાં ચાકરડી ત્યાં આવી પહોંચી તેણે પાટલો મારી, પાણીનો લોટો
મૂક્યો અને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મહામાયાએ પૂછ્યું — “હિમુ ! દીકરા ! આજ આખો દિવસ તું
ક્યાં હતો ?”

“મા ! આજ હું વિનાદપૂર ગયો હતો.”

“શા માટે ?”

“મા ! આજ તો ત્યાં ભારે કુસ્તી હતી. આજ કની આપણા
ગામમાં કેટલાંક ઉસ્તાદ આવ્યા હતા, અને તેઓએ આજ વિનાદ-
પૂરમાં કુસ્તી કરી હતી હું ને જોવા ગયો હતો.”

“હિમુ ! તું હવે એવી બાબતોમાં વધારે લક્ષ રાખે છે, એ શુભીક છે ?”

“કેમ વારુ ? એમાં શું થયું ? ગામના બધા લોક ગયા હતા”

“બધા લોકની વાત જૂદી છે”

“એમ કેમ ? બધા લોક જાય, અને હું ન જાઉં ? વળી આજ ઘેર
કંઈ કામ પણ હતું નહિ”

“તુ ધરના કામમાં લક્ષ કેવારે રાખે છે વારુ ?”

“મા ! એમ કેમ કહે છે ? ધરનું શું કામ હું નથી કરતો ?”

“કરે છે, પણ એમાં તારો હવ નથી. કર્યું તે ન કર્યા બરાબર,
સમજ્યો ?”

“એમ કેમ ? વારુ, પણ અત્યારે તેની શી પચાત છે ? મા !

તો બૂબ લાગી છે, ખાવાનું પીરસને. તું આજ ખાવાનું ખા.
કેમ વાર લગાડે છે?”

“આ પીરસું, પાન, હિમ્મ! તું હવે મોટા થયો. તારે બધી બાળ-
તની ઝીકર રાખવી જોઈએ.”

“વારુ, પાનું તું ખાવાનું પીરસ.”

મહામાયા હિમ્મની સાથે વાન છગતી હતી, પરંતુ આજ તેનો ચ્વર
ક્ષીણ હતો. તે ભાંગ્યા અવાજે બોલતી હતી. તેનું અંત કરાવું આજ એક
પ્રકારના દુઃખથી દગ્ધ થયું હોય, એમ જાણતું હતું. ખાવાની થાળી મકના
મકનાં આજ તેના હાથ ધ્રુજતા જણાતા હતા. તેણે થાળી હિમ્મના
પાટલા આગળ મૂકી. હિમ્મ થાળીના સામુ ટગરટગર જોઈ રહ્યો, અને
બોલ્યો - “મા! આજ આ કાણુંકાણું શું પીરસ્યું છે?”

“નકામનું હોય તો બાળુએ કંઈક દે.”

“પાન એ છે શું?”

એમ કહી, હિમ્મ દીવાના અજવાળામાં હાથમાં લઈ તે જોવા લાગ્યો.
તેણે જોયું તો તે દ્રાવણ હતા, પાણીથી ઘોળને સાફ કરી થાળીમાં મકલા
દ્રાવણ હતા.

તેણે પૂછ્યું. - “મા! આ તો દ્રાવણ છે! શી રીતે થાળીમાં આવ્યા?”

“આવે પાણુ ખરા.” “શી રીતે?”

“શી રીતે કેમ?” “કંઈ વાર રહીએ નય.”

“પાણુ, મા! તુ જ જોતી કે આમ થાળીમાં આવા દ્રાવણ શી
રીતે રહી નય?”

“રહી ગયા તે કંઈક દે.”

“એ તો ઠીક, પાણુ આવ્યા શી રીતે?”

“કહ્યું તો ખરુ કે અજાણનાં કોઈ વખત આવે પાણુ ખરા.”

“આ અજાણના આવ્યા નથી. ઘોળને થાળીમાં બાળુએ ગોળેલા
છે, ખાસ મકલા છે. મા! કહે કે આ દ્રાવણ તો માટે મકલા?”

મહામાયાના મુખમાંથી એક પાણુ ચાન્દ્ર બદાર નિકળ્યો નહિ
તેની આખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યા. તે એમને એમ હિમ્મના સામુ
જોઈ રહી.

“મા! મા! શું થયું છે તે કહે.”

“કંઈ નહિ,” પાલવવતી આંસુ લોહોની મહામાયા બોલી.

“ના, પાણુ મને કહે તો ખરી! તું આજ આમ ગે છે ના
માટે?”

“હિમુ હવે સમજ”

નહામાયાએ ક્ષીણ કંઠે કહ્યું - “હિમુ! તું હવે મોટો થયો. તું નાનો નથી. તું ભણ્યોગણ્યો છે પણ ખરો”

“વારુ, પણ, મા! તું ગુ કહે છે?”

“શું કહું? ” સારે પણ તું આજ આમ હિંદાસ કેમ?”

“જે હિમુ! તું હવે મોટો થયો. સસારની તારે કાળજી રાખવી ઇચ્છે તેમને હવે વરસ થયા, તેમનાથી હવે અધુ કામ થતું નથી. તે ઈર્ષ્ય કરતી ચિંતા નથી, સસારનું કંઈ જ્ઞાન નથી તું કંઈ જોતો થી આ સંસાર કેમ ચાલશે, તેનો તને વિચાર નથી.”

હિમુ અનિમિષ નયને માના મ્હોં સામું જોઈ રહ્યો. તેને એક કાળનો આધાન લાગ્યો. કોઈ દહાડો નહિ તે આજ માના મુખથી આવે શબ્દો સાથી નિકળ્યા, તે તેનાથી સમજાયું નહિ

“ખાઈ લે, ખેટા! તું કહેતો હતોની કે ભૂખ લાગી છે.”

“ના, મા! કહેતી હતી તે કહે.”

“શું કહું? ખેટા! હવે તારે અધી બાબતથી માલીતગાર થવું તેમજ એ પૈસા કમાવો થા તું કંઈ પણ સમજતો નથી જો, તારુ કશામા ધ્યાન નથી. તું હવે નાનો કીટો નથી તુ છોકરાનો બાપ થયો છે તોએ તને ચિંતા નથી.”

• “પણ આજ આ અધુ કહેવાનું કારણ?”

“આજ તેઓ ધણા ગુસ્સામા હતા. જો, હવે એ કેટલા મ્હાડા સુધી આ સસારનો દસરડો કર્યા કરે? હવે એમને કેટલો વખત લવવું છે? કંઈ નિરુથળત્રા કરે કે નહિ? આજો જન્મારો એનું એ વેતરું આ સુધી કર્યા કરે?”

“મા! આજ આપણ કંઈ કહેતા હતા?”

“કહે પણ ખરા. હિમુ! તું જ વિચાર કરતી કે, એ અધી ચિંતા તારે જોઈ કરવી જોઈએ કે નહિ? કોઈ પૈસા માગતો હોય, તે આજ લેવા આવ્યો હતો એમના હાથમાં પૈસા નહિ, અને તેણે પણ હાં કરી. શું કરે? અધાના પર ગુસ્સો કાઢ્યો”

“વારુ પણ, મા! તેઓ મારે માટે કંઈ કહેતા હતા?”

“હિમુ! એ શું પૃછ્યા કરે છે? કહે પણ ખરા એ ન કહે તો કાણુ કહે વારુ?”

“કહે, પણ તેઓ શું કહેતા હતા, તે મને કહે”

“તારે હવે તે જાણીને શું કામ છે? તુ ખાઈ લે જો કહેવાનું

હતુ તે કહ્યું, સમજ્યો? તને ભૂખ લાગી હતીને? તો ખાતો કેમ નથી? ચાલ જમી લે, વાગ થાય છે, સમજ્યો?”

“ના, પણ, ખા! મને કહે તો ખરી કે, એ શું કહેતા હતા?”

મહામાયાનો, કંઈ ભરાઈ આવ્યો તેનાથી કંઈ ખોલાયું નહિ

“મા! શું તેઓએ રાખ ખાવા કહ્યું હતું? શું તે માટે તેં કાયલા મૂક્યા? હા, અભાગિયાને સર્વરાખ કાયલા ખાવા કહે છે,” હિમુએ કહ્યું

મહામાયાની આખમાથી આસુની ધાર ચાલી તે પતિપ્રાણુ શું કહે? સ્વામીએ આજ્ઞા કરી હતી, તે શી રીતે ઉલ્લઘાય? સ્વામીએ ગુસ્સાના આવેશમાં જે આજ્ઞા કરી હતી, તે માત્ર તેણે ફરજરૂપ ગણી ઉઠાવી હતી, બેચાર કાયલા ઘોઘને થાળીમાં બાબૂએ મૂક્યા હતા

વાચનાર! આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામવાનું નથી અભાગના કેળવાયલા જમાનાથી તે જમાનો ઘણો ભિન્ન પ્રકારનો હતો. આજની આપણી સુસંસ્કૃત નવીનાઓ જેવી તે સમયની સ્ત્રીઓ નહતી, એ કદાચ સંભવિત હશે પરંતુ સસારવ્યવહારમાં નિપુણ અને પતિની આજ્ઞા પાળવામાં તેઓ દક્ષ હતી, એમ તે વખતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. આજની સ્ત્રીઓ કરતા હૃદયની ઉદારતામાં તેમ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તેઓ કોઈ વાતે ઉતરતી ન હતી.

“તે વગર, હિમુ! એમ તારા ભાણામાં કાયલા મૂકવાની કાણુ હિમત કરે? જો, બેટા! હવે ખાઈ લે હવે જો, જરા ઘરની બાબતમાં ચિત્ત પગેવતો જજો, હોં, મા,” મહામાયાએ કહ્યું

હિમુએ થાળીમાંના અન્નને સ્પર્શ કર્યો હતો, પરંતુ તેમાંના અન્નનો એક પણ ગ્રાસ મોંમાં મૂક્યો નહતો તે એમને એમ હાથ ધોઈ ઉભો થયો

મહામાયાએ આવી તેનો હાથ પકડ્યો, અને કહ્યું—“તું થાળી ટેલી ઉઠી જાજ”

“ના, મા! મારે જમવું નથી”

“હમણા તો કહેતો હતો કે ભૂખ લાગી છે, અને જમવું નથી એ શું?”

“નહિ, મારે નથી ખાવું”

“જો, હિમુ! એમ ગાડાવેડા ન કર. જે ભાવે તે કાળિયો ખાઈ લે. બેટા! આમ ગુસ્સો ન કરીએ”

“મા! ગુસ્સો નથી કરતો. પણ મારે ખાવું નથી.”

“કેમ?” “અમસ્તુ.”

“અમસ્તુ શું? જો કાળિયો ખા. એમ ચાલે? હિમુ! આમ ગાડાવેડા ન કર”

હેમેન્ડ

“હું ના કહું છું, મારે નથી ખાવું. બ્યારે હું હવે મારે હાથે
દુર્માર્ગ લાવીશ ત્યારે હું આ ઘરમા લાન, જમીન, આ સૂંઘી જમીન
નહિ તે બંધ કરશે તો રૂપાની થાળીમા ખાઈશ. નહિ તો—”

“આ ઘર—આ ઘર કોનું છે? આ ઘર, બાર, દીવાનખાનું કોનાં
છે? તું કોનું ખાય છે? આ સર્વ તારું નથી તો કોનું છે? જો એમ
પીગમેલી થાળી પગથી ઉઠ નહિ.”

મહામાયાએ ઘણું સમજાવ્યું, પણ હિમુએ માન્યું નહિ. તેણે
ઘાળી આછા કરી, પણ હિમુ એકનો એ થયો નહિ. માત્ર આગ-
બારો પાણી પી કાઢીને પગે લાગી લાચી ચાલી ગયો.

મહામાયા અવાક, ચેતનગ્રન્થવત્ સાં પડી ગઈ. પાગળપાગળ
ત્રાડી કલ્યાણીએ હાક મારી—“હિમુ! હિમુ!”

હિમુ પાછો ફરીને જલ્દાગતા એકખાતામા આવીને બેઠો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

હેમેન્ડ

પૂર્વ બંગાળમા જયનગર નામે એક ગામ હતું તે નાના ગામડાવી
કંઈક મોટું અને સહેરથી નાનું હતું. ગામમા આમાન્ય વસ્તી હતી.
એમા કેટલાક શ્રોપ જાતિના કાયસ્થ રહેતા હતા. એમા રાય કુટુંબ
ઘણું જાણીતું હતું અસહના વખતમા તેના પૂર્વજોએ દરબારમા સારી
નામના મેળવી હતી, અને ગામમા તે કુટુંબની મહત્તા મનાતી હતી.
તેક આપણી વાર્તાના સમયે તે કુટુંબની પૂર્વની જલોજાહલી ગઈ ન
હતી; પરંતુ સંપત્તિ છેક ઘસાઈ ગઈ નહતી, અને માનમર્યાદા પણ કાયમ
હતા. આ કુટુંબના વડાનું નામ મહેશ હતું નવાબ સરકારના અમલમાં
પેદા કરેલું થોડું ધન્ય કુટુંબમા રહ્યું હતું કેટલોક ગરાસ તેના હાથમાથી
ગયો પણ હતો જે રહ્યું હતું, તેમાથી તેમનો જીવન નિર્વાહ ચલેા હતો.
મહેશરાયને એક નાનો ભાઈ હતો તે જયનગરમા ઝાઝો રહેતો
ન હતો. તેને એક પુત્ર હતો એનું નામ હિમુ હતું હેમેન્ડ હતું.
હિમુને તેની મા નાનો મુઠ્ઠો મરી ગઈ હતી મગ્તામરતા તેણે
પોતાની જોડાણીને હિમુની સંપૂર્ણ કરી હતી થોડોક સમય થયા પછી
હિમુના પિતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો. અગાળાથી હિમુના લાલન-
પાલનને બાધાર મહેશરાય અને તેની પત્ની મહામાયાના પર હતો. હિમુના
જન્મપર જ વરસપાઠ મહેશરાયને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. પરંતુ એક
વરસનો થયો, તે પૂર્વે તે મગલ પામ્યો હતો.

મહેશરાયને સત્તિમા માત્ર આ ભાઈનો પુત્ર હતો મહામાયા

તેનું પોતાના પુત્રવત્ પાલન કરતી હતી હિંમુ પણ તેને જ પોતાની ખરી મા બાણતો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે પણ હિંમુ મહામાયાને એ જ ભાવથી ગહાતો હતો તેને કાંઈ જાતની કમીના ન હતી. મહામાયા તેના સંઘળા કાંડ પૂરતી હતી

હિંમુ મોટો થતાં મહેશરાયે તેને તે વખત પ્રમાણે શિક્ષણ આપ્યું હતું ગામઠી નિશાળે તે આકળાક શિખ્યો હતો. મોલ્લી પામે તેણે કારસી અને અરખીનું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. કારણ કે તે સમયે રાજદરબારમાં કારસી અને અરખીનું જ્ઞાન આવશ્યક હતું. માનસિક કેળવણી કરતા શારીરિક કેળવણી તેણે શ્વભાવત સંપાદન કરી હતી. ગામના છોકરાઓમાં હિંમુની સાથે દોડવામાં કાંઈ અગાળી કરે તેમ ન હતા. ઝાડની ટોચ પર ચડી જવામાં હિંમુનો નખર પહેલો હતો. ઘેરે એસવામાં તે ગાંભ્યો જાય તેવો ન હતો. તરવામાં, હોડી ચલાવવામાં, પટાબાજીમાં, અને કુસ્તીમાં પણ તે અસાધારણ હતો જ્યાં લડાઈ કે બળેડો હોય ત્યાં હિંમુનું નામ હોય, અને દુબળા પક્ષનો તે સદા સાથી ગણાતો હતો આ સંઘળા કામમાં તેનો એક સાથી હતો અને તે તેની ધાવમાં કલ્યાણી, જે તેના ઘરમાં કામકાજ પણ કરતી હતી, તેનો છોકરો રામમોહન હતો રાય વણી વાગ હિંમુથી કટાળતા ત્યારે તેને કડક શિક્ષા પણ કરતા હતા, પરંતુ મહામાયાને હિંમુનો કંઈ દોષ જણાતો નહિ. વળી કલ્યાણી પણ મહામાયાને પુષ્ટિ આપતી, એટલે મહેશરાય. ઝાડુ કહી શકતા નહિ વયમાં જેમ જેમ હિંમુ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેનું તોફાન વધતું ચાલ્યું. ખાવાની વખતે ખાવું નહિ નાવાની વખતે નાવું નહિ જે કાંઈ લડવામાં મદદ માગે, તેની બહાર ચઢવું. ખાવાપીવાની પચાત નહિ, અને બીજું કામ નહિ. ત્યાં ખરે ભાઈના પરાક્રમ પોતાને ગામથી બીજે ગામ સૂધી ગવાવા લાગ્યા હતા

મહેશરાયે હિંમુને તોફાનમાંથી છોડવવા એક ઉપાય યોજ્યો. તેની ઓગણીશ વર્ષની વય થતા તેના લગ્ન કરવામાં આવ્યા તેણે પરમ મુદ્દરી લક્ષ્મીને ઘેર તેડાવી રાખી મહેશરાયે બાણ્યુ કે, કુસુમશૃંગલાથી હિંમુની પ્રકૃતિ બદલ થશે પરંતુ મહેશરાયનો હેતુ પૂર્ણ થયો નહિ

હિંમુની ઉંમર વીશ વર્ષની થઈ ગામડા ગામમાં બેસી રહી આયુષ્ય ગુમાવતું વૃથા હતું હિંમુ જેવા દૃઢ બાધાના લાણેલાગણેલાને માટે એ નાનકડા ગામમાં બેસી રહેવું ઠીક હતું નહિ વળી ઉપર કહ્યું તેમ મહેશરાયની ઘરની સ્થિતિ પણ ઘસાતી જતી હતી જેના અગામી બળ હોય, શુદ્ધિ હોય તેવા સાહસી પુરુષોને માટે તે સમયે વિનૃત ક્ષેત્ર હતું “उद्योगिनम् पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी” એ વાક્ય ચિરકાલ સત્ય છે, પરંતુ જે સમ-

યની આપણે વાન લખીએ છીએ, તે સમયે એ વાક્યની સાર્થકતા વધારે નિશ્ચિત હતી હિમુને વિશમે વર્ષે એક જોળખીતાને ત્યા જહાગીર-નગરમા મોકલવામા આવ્યો જહાગીરનગર (ટાકા) તે વખતે પૂર્વ અંગાળની રાજધાની હતી આખા અંગાળામા તે ખીબ નખગુ શહેર હતું મહેશરાયે ધાર્યું કે, હિમુ એવા મોટા શહેરમા જઈ લાગ્યના પરિવર્તનનો રસ્તો શોધી કાઢશે.

ગ્રામ્ય યુવક શહેરમા આવતાની વાર નવા ઓતમા પક્ષો નવ્વાળ, અમીર, ઉમગવ, શહેરનું એથર્થ, સેન્યનો શૌર્યોસાહ, વેપાર વણજ, અદાલત, મસ્જીદ, મંદેસા, નૃત્ય તથા ગીત જોઈ હિમુ વિરિમન અને સ્તબ્ધિત બન્યો તેને ત્યારે જ ત્યા લાગ્યુ કે, ગામડા ગામમા આપણે મોટા ગણા-ઈએ છીએ, પણ આપણી મોટાઈ તો કઈ જ નથી ગામનો કોટવાલ અહીના જેવો પ્રખળ નથી તેણે ઘણું બેચુ અને બાણ્યુ તે કઈ ઉપાર્જન કરવા લાગ્યો. આ સવાદ મહેગાયને કાને ગયો, અને તેમના મનમા આશાનો સચાર થયો.

હેમેન્દ્રનો કઠમ્બર ઘણો જ મધુર હતો તેને નાનપણથી જ ગાય-નનો શોખ હતો, પરતુ તેણે રીતિપુર-સર અભ્યાસ કર્યો ન હતો શહેરમા આવી તેણે અનેક ગાનાર-ગાનારીઓના ગીત સાંભળ્યા આ સાંભળી તેના મનમાંની આભાવિક શક્તિના વિકાસનો આરંભ થયો તે વખતે જહાગીરનગરમા ખાંસાહેબ અહમદ ફરિમખા નામે એક ભારે ગવૈયો હતો આ દેશમા તેની ખ્યાતિ હતી તેના અનેક શાગિર્દો હતા ખાંસાહેબ પૈસા લઈ કોઈને લા એકક કે મીજલસમા જતા નહિ. પણ નવ્વાળ અહમદને વખતોવખત ગાયન સભળાવવા જતા રાજ-ધાનીમા તેનું ભારે માન હતું તેમને લા ગાયનના જલસા અવાર-નવાર થતા હતા હિમુ એક જોળખીતાની સાથે એક વાર ખાં-સાહેબને લા ગયો. તે વખતે ખાંસાહેબ હાજર નહતા. માત્ર થોડા શાગિર્દો અને કેટલાક જણ દિવાનખાનામા એકા હતા. આગ્તેઆસ્તે ત્યા લોકો આવવા લાગ્યા, અમીરઉમરાવની હાજરી જણાવા લાગી ખાંસાહેબનું દિવાનખાનું ભવ્ય નહતું, પરતુ મોટા અમીરો પણ ત્યા આવી આનંદનો ઉપભોગ કરતા હતા એકકમા તથુરા, મીતાર, સારંગી, પખવાજ, નખલા, દિલરુખા આદિ વાદ્યયંત્રો હતા આખરે ઘોળી સુચ્છવાળા લાખા પહેલવાન જેવા ખાંસાહેબ હાજર થયા

• પ્રથમ તો આ-આ-આ સાથે સુગની મીલાવટ યઈ. પછી ખાં-સાહેબના શાગિર્દો એક ચીજ છેડી. સાર બાદ ખાંસાહેબે પોતે અનેક ગગરાગણી છેડી, વાદ્યયંત્ર પર પોતાનો કાણુ ખતાવ્યો અને આવ-

નારાનાં મનને વશીભૂત કર્યા હોમેન્દ્ર મુગ્ધમત્રવત્ ત્યા એસી રહ્યો હતો તે ઉન્માદકારી સ્વરવર્ષણમા જગતને ભૂલી ગયો હતો તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મેઘમા એવું ગભીર ગર્જન નથી, ગગાના તરંગ-લંગમા તટને આ પ્રમાણે આઘાત કરવાની શક્તિ નથી, વૈશાખના વનદહનશીલ અનિવાર્ય વહ્નિમા એવું રુદ્ર તેજ નથી

થોડા દિવસ પછી રાજધાનીમા એક ભારે જલમો થયો. તે તરફની પ્રખ્યાત ગાયિકા કાદરબન ખાંસાહેબને મલામ કરવા આવી હતી. ઘણી પ્રખ્યાત ગાનારીઓ ખાંસાહેબને એમ મળવા આવતી હતી. કાદરબન એ ખાંસાહેબની મુખ્ય શિષ્યા હતી આજ મજલીસમા હમેશ કરતા વધારે માણસ એકઠા થયા હતા

ખાંસાહેબ - “આજ ઘણા માણસો ગાયન સાલજવા ઉત્સુક છે. કાઈ ઝમીલી મીઠી ચીજ સલજાવો”

“બાદી હાજર છે,” કાદરબને, - કહી, માથું નમાવ્યું, અને તથુરા-પ્રતિ લક્ષ્ય કર્યું

ખાંસાહેબે સારંગીના સુર બાંધવા આદેશ આપ્યો અનેક ગાયન-કળાપદુ સમક્ષ કાદરબને એક ચીજ છેડી પ્રથમ મૃદુ આલાપ ઝંકાર, શરીરની લાવલુગી, ગળામાથી સ્વતા ક્રોમળ અગીવર્ષણે બહાર ઉડાવી, કાદરબન અનેક જણની ‘વાહ વાહ’ લૂટવા લાગી. ખમાચ, સિંધુ, વસત, સોહિલ્લી, બેહાગ, વારા ફરતી આદ્યા હોમેન્દ્ર ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ભૂલી ગયો તે ગાયનમા તન્મય બની ગયો તેને ભાસ્યું કે, વસતસમયે પણ કાકિલના કંઠમા પચમ નથી, નિરવ નિશામા ખીલેલા સફાલિકાસપાતમા મુખઅર્પણ નથી, નદનકાનનજથી ધરાનની રાબેધાનમા થતી પરિપકવ દ્રાક્ષમા હૃદય-મોહન મીઠાશર્નથી, સુરામા તે ઉન્માદકારી શક્તિ નથી રાત બહુ થઈ ગઈ. અતે ગાયન બંધ થયું આતા, શિષ્ય, અનુશિષ્ય સર્વ ત્યાથી આવતા થયા. મુગ્ધ, સ્તબ્ધ હોમેન્દ્ર ન્યા બેઠો હતો, ત્યા એસી રહ્યો તેને કંઈ ભાન રહ્યું નહિ આ બેઈ ખાંસાહેબે પૂછ્યું - “બાથુ ! આપ કાણુ છો ?”

બાથુ સ્વપ્નમાયી ચોંટી ઉઠ્યો હોય તેમ હોમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો -

“હ, જનાબ ! મારું નામ હોમેન્દ્ર છે”

“તમને ગાયનનો બહુ શોખ જણાય છે”

હિમુએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, પણ માત્ર નીચું જોઈ રહ્યો.

“વાર, તમે ગાઈ શકો છો ?”

“હ, ના.”

“જે ધ્યાનપૂર્વક ગાયન તમે સાલજો છો, તેપરફી તો એમ સ્પષ્ટ

ખુવારી કરતાં હતાં એક બાળુએ રાધાજી લોસલે બંગાળામા ચઢી આવ્યો હતો ખીજી તરફ તેના પ્રતિકન્દી બાલાજીએ બિહારમા આક્રમણની તૈયારી કરી હતી ચોથની બિહારમણીમા બંગાળામા અનેક ઉત્પીડન થતા હતા એટલુ જ નહિ, પરંતુ ખુદ નવાબના મેનાપતિ મુસ્તફાખા સિપાહસાલાર મિરજાદર, આતા ઉલ્લાખા, સમશેરખા, સરદારખા વગેરે વિશ્વાસઘાતક મનુષ્યો પોતાની કૃતમતાનો પરિચય આપવા લાગ્યા હતા, અને વૃદ્ધ નવાબના રાજકાર્યમા અણખતો નાખતા હતા લૂટારુ, ચાચિયા હયના અત્યાચારને લીધે રાજ્યરક્ષા અને મુશાસન અસભવ થઈ પડ્યા હતા પ્રજાના દુખનો પાર ન હતો માન-આખરુ પરમેશ્વર રાખે, તેના જ રહેતા હતા વેપારવણુજ નામનો થઈ ગયો હતો, ખેતીવાડી લગભગ નહિ જેવી જ હતી. વાટે અને ઘાટે લૂટારુઓનો હાહાકાર સભળાતો હતો માણુઓ તિરદાજ રાખી પોતાનુ રક્ષણુ કરતા હતા સારા કુટુંબોની અનાથ અવસ્થા થઈ ગઈ હતી ગરીબગરબા ખેડુત તો જગલને આશરે પડ્યા હતા રાજ્ય-ભડારમા કંઈ જ નહતું વર્ષોના અવિશ્રાન્ત યુદ્ધમા રાજ્યનો પૈસો ખર્ચાઈ ગયો હતો ન્યાયી રાજેશ્વરપર અનેક પ્રકારના વાર થતા હતા. જમીનદારો ભારે વિપદમા પડ્યા હતા નવાબ-સરકારના દેણા પછી જે રહે તે મરાહાઓ લઈ જાય, અને મરાહાઓના દાવા પછી નવાબ સરકારને પાછુ આપવુ પડે એમ ના કરે તો નગરમા રહેવાય નહિ. અણુની જમીનદારીઓ આવામાં ચાલી ગઈ. વેપારને પણ એક જાતની નવી ખલલ પહોંચવા લાગી બાદશાહ હજુરની સનદથી ચૂરોપિયનો વગર સનદે વેપાર કરવા લાગ્યા ડેન્સ, ક્રેન્ચ તથા પોર્ટુગીઝ આદિ કમ્પનીઓનો રાફડો ફાટી નિકળ્યો અને દેશની દારુણ દુર્દશા આવી પડી.

આવી સ્થિતિમા મહેશરાય પણ મહા ગુચવાડામા આવી પડ્યા. એક દિવસ બપોરના મહેશરાય નિદ્રા લેવા જતા હતા ઘરના અદર-ના રમણીમહેલમા કેટલાક જૈરા એકઠા થયા પડોશણુ દુર્ગા, તેની વહુ ચંચળા, લક્ષ્મી વગેરે સોગટાબાજી રમતા હતા ગૃહિણી મહામાયા બાળુમા બાજકપર ઘેરી છોકરાના ઝલલાપર ઝીક ટાકતા હતા, પરંતુ તેમા તેમનુ ઝાઝુ લક્ષ્ય હતુ નહિ વચ્ચેવચ્ચે બાજી તરફ તે ધ્યાન આપતા હતા કારણુ કે જિત કોઈની જણાતી નહિ કલ્યાણી ખેડી-ખેડી આળસ મરડતી ગીત ગાતી હતી માણુક, તારા બેઠા બેઠા જોતા હતા.

હિમુની સ્ત્રી લક્ષ્મીને ભારે સતાપ થતો હતો માથાપર આજુ ઝાઢેલુ, તેથી બરાબર જોવાય નહિ તેમા વળી અઢાર મહિનાનો નાનો છોકરો તેને ત્રાસ આપતો હતો ઘડીમા આવી તેના

ખોળામા ભરાય, ધરીમા માથુ ઉઘાડી નાખે, વળી પાછો ટાલીઓ પૂકડે, આમ રમવામા ને ખલલ કરતો હતો. ખાવાનુ આપે તો તે બધા ગામમા વેરે દાદીમા મારીશ કહે તો તે માને નહિ, પકડવા જાય તો રડે બચી કરે તો ખરખરુડ હસે બડો તોફાની છોકરો હતો દાદીમા નેને ધમકાવે શી રીતે ? એ તો તેમને મન આપની કીકી હતો કંપ્રાણીને તે આપો કે બહાર લઈ જાય પણ જ્યારે બધા રમવા બેસે ત્યારે બહાર જવાનુ નામજ ન લે લાજ રમવાની તે હક લે સારે કરે શુ ?

ગમત પૂર ભેશમા ચાલી છે લક્ષ્મી અને દુર્ગા બાળ જિતવાની તૈયારીમા છે કીકો લક્ષ્મીના માથાપરનો છેડો કાઢી ખેંચે છે લક્ષ્મીનુ તે તરફ લક્ષ્ય નથી માણુક કહે છે કે “બા ! નારી સાથે કાઈ દહાડો મારી જિત થઈ છે ખરી ?” એવામા ધાધલ થઈ મહેશરાયના કોધ-સૂચક ઘાટા સભળાયા, અને સધળા ચમક્યા માણુક આરણુમાથી જોવા લાગી મહામાયા ઉઠ્યા મહેશરાય અદરના આગણુમા જણાયા

હિમેન્દ્રનુ વય સત્તાવીશ અઢવીશનુ થયુ હશે તે અત્યાર સૂધી એક પાઈપણુ પેદા કરી સસારના કાર્યમા તેને મદદ કરતો નહિ એટલે વખત જહાગીરનગરમા રહીને પણ તેણે કંઈ કર્યું નહિ ઘેર ગહીને રોટલા ફટતો હતો, અને કુચ્છી જલસામા ધ્યાન આપતો હતો મહેશરાયથી હવે વધારે ભાર ખેંચાતો નહિ તેઓ મનમા વિચાર કરતા હતા કે, નહિયુ કંઈ કરશે કે નહિ ? બહારગામ જઈ કંઈ નમીબ અજમાવે તો કીક, એવો તેમનો વિચાર હતો પરંતુ બહારગામ મોકલવાની વાત કરે કે, મહામાયા ચોર, લૂટારુનો ભય બતાવે અને રડવા બેસે તે તો એમજ કહે કે “મારા એકના એક મોના જેવા છોકરાને કાઈ મારી નાખે તો ? હજી તેનુ વય કાચુ છે, થાય છે, રળતો થશે બહાર જવામા હમણા ઉતાવળ શી છે ? નહિ મળે તો દાળ બાજરી ખાઈશુ” મહેશરાય ઝાઝી છદ કરતા નહિ, અને હિમુનુ બહાર જવાનુ થયું પણ નહિ

આજ એક એવો બનાવ બન્યો કે, તેથી મહેશરાયના મનને દિલગીરી થઈ. વગની માન મર્યાદા તો જળવવી જોઈએ એકાદ વર્ષ ઉપર હિમેન્દ્રના નાના પુત્રનુ બોટણુ કરાવતી વખતે ભારે ધામધૂમથી ખર્ચ કર્યું હતુ તે પ્રસંગે થોડા નાણા ઉધાર લાવવા પડ્યા હતા તે વેળા-સર ભરાયા નહતા આજકાલ કરતા ઘણુ દહાડા વીતી ગયા પણ આજ તેને એકાએક નાણાની જરૂર પડી. તેના બેચાર ગ્રહાણુ ફલ-કર્તાથી આવવાના હતા, પણ રસ્તામા લૂટાગ્રોએ તે લૂટી લીધા, અને દુપ્પાડી દીધા નાણા વગર બાકીનો માલ આવે તેમ ન હતો વાણિયો

કવેળાએ આવ્યો, અને રાય મહાશયની નિદ્રાભંગ કરી તેમને પગે પડી રજો અને પૈસા માગ્યા. મહેશરાયે જેમતેમ કરી ધરમા જે કપ્પ હતું, તે એકદુ કરી પૈસા આપ્યા, છતાં થોડાક બાકી રહ્યા. તે સમયે સહીસાક્ષી થોડી જ થતી માત્ર વેચનપર આધાર રહેતો, અને વચન પર લાખો રૂપિયાની ધીરધાર થતી. મહેશરાય પૂરતા નાણા તત્કાળ આપી શક્યા નહિ, તેથી તેમના જીવને ખેદ થયો. નાનાભાઈનો પુત્ર હવે ઉમ્મર લાયક થયો હતો. તે બે પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી શકે એમ હતો, પરંતુ તે માત્ર ખાઈ પીને બેસી રહેતો. આ સર્વ પીડા આટલી ઉમ્મરે મારે બહારવી પડે છે, એ વિચારમા તપી જઈ મહેશરાય અદગ્ના આગણુમા આવી પહોંચ્યા. દુર્ગા, લક્ષ્મી વગેરે નાનકડા હતા, તે આંધે ખસી ગયા. મહામાયા બહાર નિકળ્યા અને બોલ્યા -

“બલ્યું ધરમા કોઈ આવ્યું હોય ન આવ્યું હોય ને તમે આમ ગર્જના કરતા ફરો એ શુ? આ છોકરાનું માથું ગુથવા બેઠા હતા, ત્યાં પણ જખીને બેસવાનું નહિ.”

“મારે એકલાને જ જખી બેસવાનું છે, નહિ વારુ?”

“પણ આજ થયું છે શુ?”

“હિંમુ કયા છે?”

“આજ-તો એ વિનોદપુર ગયો છે, રાત્રે આવીશ, એમ કહી ગયો છે.”

“તને કહી જવાને શુ એને પુરસદ મળે છે? જાણે હું ધરમા જ ન હોઉં તેમ વિનોદપુરના અખાડામા આજ કુસ્તી થવાની છે. ભાગશે કોઈ પહેલવાન એના હાથ સારે—”

“અરે, ત્યારે તમે એને કંઈ કેમ નહિ?”

“કહું? કહું, શુ કહું? તું બેતી નથી કે, દહાડે દહાડે એ બગડતો જાય છે? નહિ ખાવાનું લાન કે, નહિ નાવાનું જ્યારે બેઠાએ ત્યારે બહારને બહાર રખડતો ફરે છે હું સાફ કહું છું કે, આજ એ ધરમા પગ મૂકે અને ખાવા માર્ગે ત્યારે એને કાયલા આપજો એને લાન તો આવે.” ગૃહિણીની કોઈ વખત આવી એકતરશી હાર થઈ નહતી વળી આજ મહેશરાયની રૂદ્રમૂર્તિ બેઠી તે જરા ભય પણ પામી હતી. કારણ કે મહેશરાય ભાગ્યે જ કોઈ વખત પોતાના અભાવ પરનો અકુશ ખોઈ દેતા આજની સ્થિતિ બેઠી ગૃહિણીએ પણ નમતી મૂકી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

સંકલ્પ

હિમુ વાળુ કયાં વિના ભોજનપરથી ઉઠી ગયો, અને મહામા-
યાએ કેવી રીતે પતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું, એ આપણે પ્રથમ પ્રકર-
ણમાં જોઈ ગયા છીએ. હિમુ ભોજનશાળામાંથી નીકળી બહારના
આંગણમાં આવ્યો. ત્યાં તેનો સાથી રામુ તેની જ રાહ જોતો
હતો. રામુ ઉર્ફે રામમોહન તે કલ્યાણીનો પુત્ર હતો. તે હિમુની બરાબરી
વયમાં હતો. નાનપણથી જ બન્ને સાથે રમતા અને ખેલતા. બન્ને
વચ્ચે એક પ્રકારનો પ્રેમ હતો. વળી કલ્યાણી એ હિમુની ધાવમા હતી.
એટલે એક દૃષ્ટિએ તે દુધભાઈ જેવો પણ હતો. સદાકાળ તે હિમુની
સાથે જ રહેતો, અને તેના કામમાં મદદગાર થઈ પડતો. રામુ જરા
અકલ્લનો બૂઠો હતો, પરંતુ શરીરે પુષ્ટ અને બળવાન હતો. હિમુએ
આવતાની વાર રામુને કહ્યું — “રામુ! કાલ સવારે હું તો બહારગામ
જવાનો છું.” રામુ તે સાંભળીને ચોંક્યો.

“જે આજકાલ હમણા અહીં ગામોમાં ધાડ ઘણી પડે છે લૂટા-
રનો ભય છે તું ઘેર રહીશ તો કામે લાગીશ અને હોશિયાર
પણ થઈશ.”

• રામુ મુગો રહ્યો “કેમ ખોલતો નથી? સાંભળતો નથી કે?”

“શું ખોલુ?” “એમ કેમ?”

“તમે તો મને શહેરમાં જાઓ. ત્યારે સાથે લઈ જવાનું કહેતા
હતા, પણ હવે તમે આમ કહો છો એ શું?” એટલું કહેતાકહેતા
રામુની આખમી ઝળઝળિયા આવ્યા. હિમુ તે જોઈ શક્યો નહિ.

“રામુ! તું મારી સાથે આવશે?”

“શું ખરેખર તમે જવાના? ખરી વાત કહો છો?”

“હા.” “ક્યારે?”

“કાલ સવારમાં—જેલા મળસ્કામાં”

“મને લઈ જશો?”

“તું આવીશ તો આપણે સાથે જ જઈશું.”

રામુ ખેઠો હતો ત્યાંથી સકાળો ઉઠ્યો. પહેરવાનાં કપડાં પહેરીને
તે આવ્યો અને કુદવા લાગ્યો, ઓઠપર હલ ફેરવવા લાગ્યો, તેના
મનમાં હર્ષ માયો નહિ. તેણે પૂર્વે ઘણી વાર શહેરમાં જવાને
માટે માગણી કરી હતી. મહેશરાયને વિનવ્યા હતા, પણ કોઈએ તેના
કહેવા પર લક્ષ આપ્યું ન હતું. તેના મનમાં અત્યારે અનેક તરંગ

ચાલતા હતા શહેર । અહાહા ! ત્યાં શું નહિ હોય ? હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખી, સિપાઈ, સરદાર, તોપ, મોટી મોટી દુકાનો, નાજર, વજર, પેસ્કાર, નવ્વાબ વગેરે જેવા મળશે, કુસ્તી, ગાનાર, અખાડા એ પણ ત્યાં ભારે ઠાઠમા હશે આવા વિચારથી રામુ મનમાં મકલાવા લાગ્યો તે તો મનમાં એમ જ ધારવા લાગ્યો કે, હું આને આ ધડીએ શહેરમાં જ જઈ પહોંચ્યો છું

હિમુએ પૂછ્યું, “કેમ, રામુ ! આપણે જઈશું કની ?”

તેને એટલો અધો આનંદ મનમાં વ્યાપ્યો હતો કે, તેનાથી જવાબ પણ દેવાયો નહિ તેના મોંએ વિલક્ષણ આકાર ધારણ કર્યો હતો. તેના મોંમાંથી જવાબને બદલે એક વિચિત્ર સ્વર નિકળ્યો

“વારુ ત્યારે, બધી તૈયારી કરી રાખજે, સમજ્યો ? કાલે સવારે વહેલા ચાર પહોર રાત બાકી રહે ત્યારે બહાર પડવાનું છે.”

થોડી વાર સૂંધી વિચાર કરી રામુએ પૂછ્યું — “દાદા ! સાથે શું લઈશું ?”

“સાથે વળી શું લેવાનું ? પહેરવાના કપડા, થેલી, અને ડાંગ”

“ઢાલતરવાર નહિ ?”

“શું લડવા જવું છે કે ?”

“ઠીક, જેવી મરજી, પણ જરૂર પડી તો ?”

“તો ડાંગ છેને”

“વારુ ત્યારે હવે હું તો સુઈ રહીશ બરાબર વખતે બહાર આવીશ,” જેને પણ તમે તૈયાર રહેજો હો” હેમેન્દ્ર ઉઠ્યો રામુએ વળી વિચાર કરી પાછું પૂછ્યું — “હા ! પણ, દાદા ! માને, શું કહીશું ?” હેમેન્દ્રના મોંએ ગભીર દેખાવ ધારણ કર્યો અત્યાર સૂંધી તેને એ વાત સૂઝી ન હતી ઘર છોડી જવું, ન્યાં સૂંધી ભાગ્ય ફરે નહિ ત્યાં સૂંધી પાછા ન ફરવું, અદૃષ્ટને અજમાવવું—એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો, પરંતુ જનકસમાન વડિલ કાકાને, માતૃસદશ મહામાયાને શું કહેવું, તેનો તેણે બિલ્કુલ વિચાર કર્યો ન હતો.

“બુટ્ટીને કહેવાની શી જરૂર છે ? તે તો કાઢિવાડિ કરી મૂકશે,” રામુ બોલ્યો —

હેમેન્દ્રે રામમોહનને જવાબ આપ્યો નહિ તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આનું શું કરવું—લક્ષ્મીપ્રિયા—એ શું કહેશે ? વગેરે અનેક વિચાર તેના મનમાં એક પછી એક તરી આવ્યા

“હું દાદા ! શું કહો છો ? તમારી સાથે આવવાનું છે, એટલે બુટ્ટીમાને કહેવાની શી જરૂર છે ?”

“તું કહ્યા વગર જઈશ તો ધાવમા રડશે, તેનું કેમ?”

“એ તો તમે જશો તોપણ રડશે”

“વારુ ત્યારે કહેવાની કઈ જરૂર નથી, સમજ્યો? હું કની એક કાગળ લખી મૂકતો જઈશ કેમ, એ ઠીક કની?”

“હા, હા, એ ઉત્તમ છે કહેલુએ નહિ પડે”

“હા, ને બધું જણાશે આપણે ક્યા જઈએ છીએ, શું કામ જઈએ છીએ તે બધું લખીશ એટલે ફીકર પણ નહિ કરે”

“હા, એ ઠીક”

અત્યારા રામુને મન તો લાલ્યામાં, ગાલ્યામાં, બુદ્ધિમાં, કળા-કૌશલ્યમાં, અને સઘળા વિષયમાં એના દાદા જેવું બીબુ કોઈ દુનિયામાં હશે કે નહિ, એની પણ શકા હતી જે માણસ બોલ્યા વગર આ બધું કરી શકે એ કેટલો હોશિયાર હોવો જોઈએ, એમ તેના મનમાં થતું હતું

રામુએ કહ્યું - “શાખાશ! દાદા! ખૂબ કરી!”

વાસ્તવિક માતાને પણ, વિદાય થતી વખતે, કહ્યા વગર જવું, એ આપણા રામુને મન તો ઠીક લાગ્યું એમાં એને મન દોષ જણાયો નહિ હેમેન્ડ પોતાના શયનગૃહમાં ગયો

પંચમ પરિચ્છેદ

ખાધા વગર ના સુવાય

તે દિવસે મહેશરાયને ઘણું કામ હતું શુભાસ્તા, પટવારીને બોલાવી તહશીલના કાગળપત્રો જોયા, જમાબંદી, ખરચ, હોટેલ, દેલુ, ખાટી સર્વ કઢાવ્યું અને જોયું એ સિવાય બીજા કેટલાક કામોમાં પણ તેમને ઘણી વાર લાગી. તેઓ રાત્રે મોડા ધરમાં ગયા સામાન્ય નિયમ એવો રાખેલો હતો કે, એટલી રાત જાય તો ધરના બધા જમી લેતા માત્ર ધરના કર્તાકારવતામાં તે બન્ને જણ સાથે જમતા મોડું થાય તો શયન-ગૃહની પાસેની ઓરડીમાં ખાવાનું મૂકી રાખવામાં આવતું હતું કામ-કાજ આટોપી મહેશરાય ધરમાં આવતા, અને મહામાયા સાથે બેસીને વાળું કરતા

આજે મહેશરાયે શયનગૃહમાં આવી જોયું તો મહામાયા શય્યા પર પોઠી ગઈ છે તેઓ તેથી આશ્ચર્ય પામ્યા તેમને લાગ્યું કે, આજ એની તબિયત ઠીક નથી કે શું? કારણ કે વાળું કર્યા પૂર્વે મહામાયા કોઈવાર સ્વઈ રહેતી નહિ સ્વામી વાળું કરવા આવે ભારે તે તેમને પિરસતી, પિરસતા પિરસતા, ઉન્હાળો હોય તો પખો નાખે, ધરની હકીકત

કહે, શેરીના ગપાટા સલળાવે, આડોશી પાડોશીના બનાવો વર્ણવે; અનેક વિષયની સમાલોચના કરે-ટૂક કહીએ તો અઠવાડિયે ‘ગુજરાતી’ કે દરરોજ ‘મુંબઈ સમાચાર’ જે કામ કરે છે, તે મહામાયા કરતી કારણ કે તે વખતમા અખબાર હતા નહિ મોહોલ્લાના ખીજાનોંધનાર ખબર-પત્રીઓ પણ ન હતા, રેલ્ટરની એજન્સી પણ ન હતી આટલું જ નહિ, પણ “આ કઠી તો ચાખો, આ મૂઠિયામા મરસુ કેમ છે ? અથાણુ ઠીક છે કે નહિ ?” કરી આગ્રહ કરી જમાડે પણ આજે આમ કેમ ? મહેશરાયે પૂછ્યું- “આજ સુધી કેમ રહી છે ? શુ શરીર ઠીક નથી ?”

મહામાયાએ જવાબ વાળ્યો નહિ પાસુ ફેરવી સુધી ગઈ
“ક્યમ બોલતી નથી ? આજ તો કેટલી બધી રાત થઈ ગઈ છે.
હવે કેમ વાળુબાળુ કરવાનું છે કે નહિ ?”

“છે તૈયાર જમી લ્યો”

“એમ કેમ ? તુ શુ ઉઠવાની નથી ? શુ થયું છે કઈ ?”

કાઈજવાબ નહિ કલ્યાણી એટલામા ઉભી હતી તેને રાયે હાક મારી
કલ્યાણી આવી એટલે તેને પૂછ્યું - “કલ્યાણી ! આજ કઈ થયું છે કે શુ ?”
“મા ખાવાની નથી, અને બોલાવવાની ના કહી છે”

“કારણ શુ ?”

મહામાયાએ હવે ઉત્તર આપ્યો - “થવાનું શુ હતું ? ગુસ્સો આવે
ત્યારે કઠી જ આધુપાધુ બેવું નહિ જેમ આવે તેમ બોલી જવું બલ્યું !
માણસના મોંમાથી એવા વાક્ય નિકળતા કેમ હશે ?”

“કલ્યાણી ! આજ થયું છે શુ ?”

“આજ હિંમુએ ગુસ્સામા ખાધું નથી”

“ખાધું નથી ! શા માટે ?”

“ખાવા આવે ત્યારે કાયલા આપણે એટલે ખાશે,” મહામાયા બોલી.

“એક વાર કહેવાઈ જવાયું હવે તેનું શુ કરવું છે ?”

“તમારે શુ ? છોકરો બિચારો આખા દહાડાનો થાકેલો ખાવું
છે, ખાવું છે કરતો આવ્યો, ત્યારે મારે કાયલા મૂકવા ! મુઠિ આટલે
વરસે પણ મોત આવતું નથી કે મારે એવું કરવું પણ”

“તે હવે લઈ લેવાતા બોલાયું, માણસ છીએ તે બોલાય પણ
ખરુ વારુ ! પણ તે બોલાવીને એને ખવરાવ્યું કેમ નહિ ? જા !
એને બોલાવી લાવ”

“એ મારુ કહ્યું અત્યારે નહિ માને તમે બંઓ ને બોલાવો”

“ના, ઉઠ બે, એ ન ખાય તો મારાથી શી રીતે ખવાય ?”

“ના, તમારાથી તો બધુંએ થાય.”

“હા, હવે ઝાઝી છદ ન કર તેને કંઈ ખવરાવ, લે હા,” એમ કહી મહેશરાયે મહામાયાને હાથ પકડી ઉઠાડી તે ઉડી અને ઉભી થઈ વાચનાર! એમ ધારતા ના કે અપોંગે ગૃહિણીને જે હાર ખમવી પડી હતી, તેને બદલો લેવાને આ સર્વ અભિમાન બતાવવું પશુ હતું ના તેમ નહિ હિમુએ ખાધું નહિ, તેથી મહામાયાને ખરેખર માઠું લાગ્યું હતું હિમુ તેને પોતાના દીકરાથી અધિક વહાલો હતો પણ શું કરે? વચન ધણીનું પાળવું જ જોઈએ આજકાલની સ્ત્રીઓ એવી આજા ન પાળે, એ સભવિત છે, પરંતુ તે સમયે સ્ત્રીઓ સ્વામીની આજા પાળતી હતી, અને જેમ અને તેમ બુદ્ધિથી તેની કઠોરતા ઓછી કરતી હતી મહામાયાએ પણ તેમ કર્યું હતું મહામાયાને વાસ્તવિક દુખ લાગ્યું હતું હિમુ પણ નાદાન ન હતો તેને બુદ્ધિ હતી તેને માના કહેવાથી સૂઝ પણ પડી હતી મહામાયા જે અભિમાનમા મુતી હતી, તે સ્વામીના અનુરોધથી ઉડી

“આજ એટલું બધું હિમુને ખોટું લાગ્યું?”

“ન લાગે બહુ? તમે કાપલા ખાવા મૂકવા કહ્યું, અને મેં તેમ કર્યું તે કેમ ખાય વા? તમને જોલતા વિચાર પણ થતો નથી જાઓ ભાત રાખ્યો છે, ખાઈ લ્યો”

“હિમુ શું નહિ ખાય?”

“આટલી ગતે હવે એ શું ભાત ખાશે?”

“તે નહિ ખાય ને હું ખાઈશ?”

“કેમ ગળે લરાશે?”

અત્યાર સુધી તો ઠીક હતું હવે તો આ શબ્દો ખરેખર અધો-રની હારનો બદલો લેવાને માટે જ કહ્યા ખર! આખરે એક ડબ્બા-માથી મગજ, પૂરી, મુઠિયા, એક વાડકીમા ઉનું કંઈક દૂધ લઈ મહામાયા સાથે બહાર નીકળી કલ્યાણીએ દીવો ધર્યો મહામાયાએ હિમુની ઓરડી આગળ જઈ હાક મારી —

“હિમુ! બારણા ઉઘાડ વહુ ખેટા! બારણું ઉઘાડ તો”

લક્ષ્મીપ્રિયાએ બારણું ઉઘાડ્યું ઓરડાની અંદર દીવો બળતો હતો બારણું ઉઘાડી લક્ષ્મી ખૂણામા જઈ ઉભી ઘોડિયામા છોકરો ઉઘી ગયો હતો મહામાયાને જોતા જ હિમુ ખેઠો થયો અને ખોલ્યો —

“બા! આટલી રાતે આ શું તારા હાથમા આ બધું શું છે?”

મહામાયાએ હાથમાના ખાવાના પદાર્થ નીચે રાખ્યા અને લક્ષ્મીને કહ્યું — “વહુ ખેટા! અહીં સાંકે કરતો”

લક્ષ્મીપ્રિયાએ ચોકડીમા સાંકે કર્યું, પાણીનો લોટો પણ ભરીને

લાં રાખ્યો, અને પાછી ખૂણામા જઈ ઉભી રહી મહામાયાએ હાથમાનો સામાન નીચે રાખ્યો અને બોલી — “હિમુ! ઉઠ તો વારુ”

“ના, મા, મારે ખાવું નથી”

“ખાવું નથી કેમ વારુ? તું ગાંડો થયો છે કે શું? તું નહિ ખાય ન એ ખાશે? કલ્યાણી સુદાંએ ખાધું નથી, સમજ્યો? લે ઉઠ હવે”

હિમુ ઉભો થયો મહામાયાએ તેને હાથ ઝાલી નીચે ખેસાડ્યો હિમુથી માને તરછોડાઈ નહિ

“આટલી રાતે ખાઈશ તો મને પચશે નહિ, અને પેટમા દુખશે”

“જે હું તને પિરસુ છું તે નહિ દુખે, સમજ્યો દીકરા? લે ખેસ, જો”

હિમુ જમવા બેઠો મહામાયા દાળામાંથી લાડુ, પુરી વગેરે મૂકવા લાગી હિમુએ ધણુ કહ્યું કે “મા! હવે બપોર નહિ બેઠાં” પણ મહામાયા મૂકતી ગઈ, અને હિમુ ખાતો ગયો; આખરે વાડકી-માતું દૂધ પણ પી ગયો હિમુ વાળું કરી રહ્યા પછી મહામાયા બોલી —

“હિમુ! દીકરા! જો હવે તેમને વરસ થયાં પહેલાં જેવું હવે તેમનાથી કામ થતું નથી, ગુસ્સો પણ આવી જાય હવે તું એમના થોડો બોલે હલકો કર હવે કની દીકરા! ઝાડું ખીજમા મન ન રાખ”

હિમેન્દ્રે ઉત્તર આપવા ચાલ્યું, પણ મોંપર વાકઃસ્ફૂર્તિ થઈ નહિ તેના મનમા આજ ખીજ વિચાર ઘોળાતા હતા આજ તેના હૃદયમા પ્રબળ આન્દોલનો થતાં હતા આખરે તેણે ધીમેથી કહ્યું “મા! તુ ચિતા કરીશ ના ઈશ્વર કરશે તો હું ધરતું દુખ ફર કરીશ”

“તે તો તુ કરીશ, બેટા! પણ એક વાર તું મનમા તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર”

“મા! મેં આજથી જ નિશ્ચય કર્યો છે”

“લગવાન તારી મન કામના પૂરી કરશે, બેટા!”

મહામાયાએ ત્યાર પછી ઘોડિયામા સુતેલા છોકરાની પાસે જઈ તેને ચુમી કરી પાછી ફરી

પછ પરીચ્છેદ

શુદ્ધત્યાગ

રાત થોડી બાકી રહી, તે વખતે હિમેન્દ્રે લક્ષ્મી પાસેથી વિદાય માગી આખી રાત અવામીચ્છી બનેને જરાપણ નિદ્રા આવી ન હતી આખી રાત બનેએ આસુવર્ષણ કર્યું હતું બનેના જન ઉદાસ હતા

હુમેન્દ્રને ધર છોડી જવાથી દુ.ખ થતુ હતુ પત્નીને પોતાના સ્વામીના વિયોગનુ ભાવી દુ.ખ થતું હતુ. પણ શુ કરે? ઉત્તરિ માટે સ્વામી વિદેશ જતા હોવાથી તેને ના કહેવાય, એમ હતુ નહિ વળી સાસુ, સસરા, વડિલ વર્ગ માથે છત્રરૂપ હતા ત્યા તેને એવુ કહેવા જેવુ હતુ જ નહિ મન ધણુ તડકડ કરતુ હતુ, પરતુ ઓઠપર એક અક્ષર પણ ફૂટતો નહિ કેવળ રડવામા સારી રાત તેની ગઈ હતી તેના મનમા દારુણુ દુ.ખ થતુ હતુ તેના મનમા અનેક તર્ક આવતા હતા વિદેશમા જઈ સ્વામી શુ કરશે? કાણુ તેમની સલાહ લેશે? વળી રમ્તામા જાતજાતના સકટ પડશે, તે વખતે તેઓ શુ કરશે? ચોર, લૂટારુઓનો ભય, જગલી પશુ પ્રાણીઓનો ભય તે સિવાય ખાવાપીવાનુ શુ કરશે? એવી અનેક પ્રકારની ચિંતા લક્ષ્મીને થતી હતી એવી ચિંતામા તે આંસુ સારતી, ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતી ક્ષણ એક સુખ સ્વામીના પાય તળાસતી હતી

હુમેન્દ્ર અર્ધ નિદ્રામા અનેક સ્વપ્ના જોતો હતો તેના હૃદયમા તુમુલ તોફાન થતુ હતુ આટલા વરસ સૂંધી નિરુદ્ધમી બેસી રહી કઈ કામ કર્યુ નહિ—માત્ર ભારરૂપ થઈ પડ્યો, એની તેને ગ્લાનિ થતી હતી જન-કતુલ્ય કાકાની અવસ્થા થઈ હતી, ધરની સ્થિતિ જોઈએ તેવી ન હતી, અને પોતે પણ તેને સુધારવાને આજ સૂંધી કઈ કર્યુ ન હતુ ખરેખર આ જન્મારો વૃથા છે આ સમળ દેહ નકામી છે એવુ તેને લાગતુ હતુ તેણે મનમા નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ધરને છોડી ચાલ્યા જવુ, પરદેશમા જઈ નસીબ અજમાવવુ, અને તેમ કરવામા શરીરનુ પતન થાય તોપણ તેની પરવા કરવી નહિ ધનધાન્યપૂર્ણ વસુધરા, બુદ્ધિ, વીર્ય, ઉત્સાહની ચિર આશાકાંક્ષિણી દાસી છે. કઈ નહિ, થવાનુ હશે, તે થશે જોઈ લેવાશે આ દુનિયામા સાહસ વગર કઈ મળતું નથી, તો પછી સાહસ ખેડવામા વિલય શા માટે કરવો? ઈશ્વર છે, તે સર્વની સલાહ રાખે છે તે ધરની પણ રાખશે

વળી થોડી વાર પછી પાછા સ્ત્રીના વિચાર મનમા આવતા તેની સાથે જ તેનુ મન ગળગળુ થઈ જતું, આંખમાં આંસુ આવતા ધર-ખાર, મા, વડિલ, બાળક ફરી જોવા મળશે કે નહિ? પરદેશમા શુ થશે ને શું નહિ, એવી કલ્પના તેને થઈ આવતી વિચારમા ને વિચારમા તેણે રાત કાઢી થોડી વેળા બાકી રહી હુમેન્દ્રે લક્ષ્મીને પાસે બેસાડી તેનુ સાત્વન કર્યુ, તેને આશા આપી, સમજાવી અને સાથે લઈ જવાનો સામાન કાઢી આપવા કહ્યુ હુમેન્દ્રે ઝાઝો સામાન સાથે લીધો નહિ માત્ર પહેરવા જેવા કપડાં અને દોરીલોટો તથા થોડો ઉપયોગી સામાન

એક ઝોળામા બાપ્યો, સારુ ધોતિયું પહેર્યું, શરીરપર બંડી પહેરી, અને તેનાપર એક મિરબળ જામે, પહેરી લીધો. શયનગૃહમા પણ, ઢાલ, તરવાર, ખરછી, બહુક વગેરે હતા. આમાથી કંઈ પણ તેણે સાથે લીધું નહિ, માત્ર એક બંડી ડાગ સાથે લેવાને કાઢી તે ડાહ્યાની તડમા લોહીની છાટ જણાતી હતી. સર્વ તૈયારી થઈ, એટલે હિમેન્દ્ર ઘોડિયામા સુતેલા બાળકની પાસે ગયો અને તેના મુખનું સુમ્મન તેણે કેટલીક વાર કર્યું છેવટે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું — “હવે વખત થઈ ગયો છે, પ્રભાત થશે, જાઉં છું.”

હરિ ! હરિ ! પ્રભાત થવા આવ્યું છે. દિગ્મડલમા સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહેશે, પણ અહાહા ! ધનતર અધાકાર અભાગિનીના ક્ષુદ્ર જગતને ગ્રસવા આવે છે.

લક્ષ્મીએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, માત્ર આસુ સારતી સ્વામીના મુખ સહામુ નેઈ રહી. હિમેન્દ્રે તેના બે હાથ કામળ સ્કંધપર મૂક્યા અને અશ્રુમુખીના અધરનું સુખન કર્યું. લક્ષ્મી સ્વામીના પાંચે પડી અશ્રુવડે ચરણ ધોવા લાગી. હિમેન્દ્રનું પણ હૈયું ભરાઈ આવ્યું તેણે તેને ઉઠાડી અને પોતાના વિશાળ વક્ષ પર તેનું નવ પ્રપ્રુષ્ઠ કમળવત્ મુખને રાખી, વિમ્બૂત કેશરાશિને સયત કરતા તેનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યો — “જે, ગાડી ! આમ શું કરે છે ? હું થોડા વખતમા પાછો ફરીશ હું શું કરવા વિદેશ જાઉં છું ? મારા પોતાને માટે જાઉં છું ? ગાડી, એમા તારું પણ કલ્યાણ છે જે, રડ ના ઇશ્વરની સ્તુતિ કર કે. હું ધારેલું કામ પાર પાડી વહેલો ઘેર આવું.”

આખરે લક્ષ્મી શાત થઈ, સ્વામીને બને તો ખબર મોકલાવવાની પ્રાર્થના કરી, રજા આપી. હિંમુ તેના પગપલાશરૂકત અધરને છેવટનું સુમ્મન આપી ગૃહ બહાર નિકળ્યો. જેમ નિરપ રાત્રિએ એક પત્રપરથી બીજા પત્રપર ઝાકળબિન્દુ પડે, તેમ લક્ષ્મીની આખમાથી થોડાક આસુના ટીપા તેના ગાલપર પડ્યા.

શયન ગૃહમાથી હિંમુ બહાર નીકળી અદરના મોટા આગણામા આવ્યો. બાળુમા વડિલનું શયનગૃહ હતું. હિમેન્દ્ર લા આગળ ઉભો રહ્યો, માથાપરની ચાદર ખુલ્લી કરી આજો બધ કરી, ધરના ઉમરા બહાર માથું નીચું કરી, ઉંઘતા વડિલ અને માતાને અનેક વાર પ્રણામ કર્યાં, લાથી દેવમંદિર પાસે આવ્યો, દરવાજો ઉઘાડ્યો દરવાજો ઉઘડવાનો શબ્દ કાને પડતા રાધામોહને કહ્યું — “કાણ ?”

“કાઈ નહિ. એ તો હું છું,” હિમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો.

“બાણુ ! દરવાજો ઉઘાડુ ?”

“ના, પૂજારીજી ! એ તો હું ઉઘાડુ છું.”

એમ કહી હુમેન્દ દેવમદિગ્મા જઈ દેવને પગે લાગ્યો, અને સાથી બેઠકખાનામાં ગયો અહીં રામુ તેની ગહ જોતો હતો રામુએ જવાના ઉત્સાસમાં આખી રાત જગરણમાં જ કાઢી હતી સાથે લેવાનો અસખાળ એક ખટવામાં ખાંધી લીધો હતો કમરે ગામેજો ખાંધી, હાથમાં લાકડી પકડી, શહેરમાં જવાને તૈયાર થઈ રામધન બેઠો હતો તે મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, આજ રાત લાંબી કેમ છે? હજી સૂંધી દાદાબાણુ આવ્યા કેમ નહિ? શહેરમાં જવાએ ક્યારે?

એટલામાં હુમેન્દ સા આવી પહોંચ્યો રામુ તેને જોતાનીવાર ખટવો અને લાકડી લઈ ઉભો થયો અને બોલ્યો — “કેમ દાદા! વખત થયો કે?”

“હા, રામુ! તે હાથ મોં ધોયા કે?”

“હું તો આખી રાત સૂતો જ ક્યા છું?”

“એમ કેમ?”

“ખિજાનામાં જઈને પજો કે મુઠ્ઠી બોલની સાલણી એટલે મને લાગ્યું કે રાત હવે પૂરી થઈ, ત્યાંથી હું પથારીમાં બેસી રહ્યો.”

“મુઠ્ઠી મધરાતે બોલે ખરી કે?”

“મેં જાણ્યું કે સવાર થવા આવી હશે ત્યાં જ ને બોલી હશે.”

“વારુ ત્યારે ચાલ.”

રામુ તો જવાની રાહ જ જોતો હતો ખટવો ખાંધે બેરવી લાકડી હાથમાં લઈ, ‘શ્રી કુર્ગો’ કહી બારણું ઉઘાડ્યું; અને જણા ધરની બહાર નિકળ્યા, બાગમાં થઈ ચાલવા લાગ્યા જન જનના મુગધી પુષ્પો ખિલ્યા હતા; શીતલ વાયુ પુષ્પની પરિમળ ચોરી જોતો હતો અધ-કારમાં રસ્તો અરાખર જણાતો ન હતો એક ઝાડપર એક પક્ષિયુગલ માધુર્ય ઝેલું હતું બાગ વટાવી તળાવની ધારે ધારે તેઓ એતજ લાણી સીમના રસ્તા આગળ આવી પહોંચ્યા હિમુ આગળ ચાલતા હતા, અને રામુ તેની પાછળ હતો થોડેક દૂર ગયા પછી રામધન બોલ્યો —

“દાદા! જરા ઉભા રહેતો.”

“કેમ વારુ? કઈ બૂલી ગયો છે કે શું?”

“ના, ના, એક કામ કરવાનું ગઈ ગયું, તે કરી લઉ.”

એમ કહી તેણે થેલો અને લાકડી જમીનપર રાખ્યા, અને નીચો નમી વારવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો.

“મહેશ્વરાયને પ્રણામ, આ માને પ્રણામ, આ ભાભીને પ્રણામ! આ કીકાને પ્રણામ!”

“અરે થેલાઝોઈ કીકાને પ્રણામ કરતું હશે ખરું કે?”

“અરે બૂલ્યો-બૂલ્યો એ તો કીકાને ખાધે લીધો. પણ, દાદા! હવે કની કીકા કોને ઘોડો થવાનું અને હાથી થવાનું કહ્યો? અને, હવે એને પીંછપર કાણ બેસાડ્યો? ખરેખર! દાદા મને તો કીકા સાબરીને રડવું આવે છે”

હુંમેન્દની પોતાની આખમા પણ ઝળઝળિયા આવ્યાં અજાન અને અગિલિત, પરંતુ સરલ દૃષ્ટના, આ ધાત્રીપુત્રની મમતા અને અદ્વિતમતા જોઈ તેના દૃષ્ટમા ઉચ્ચવાસ આવ્યો; તે મનનો લાવ સંવગળ કરી બોલ્યો -

“ગહેરમા જઈએ છીએ, સા હાથીઘોડાના મોટા રમકડા મળશે તે આપણે લઈશું રામ! તે પરદેશમા આપણી સારી જોગવાઈ થઈ ને નસીએ પાગી આપી તો ખરેખર હાથીઘોડા લઈશું તં રસુલપુરની કચેરીમા મોટા દાતવાળો હાથી જોયો છે ને?”

આ સુખમય કલ્પનાથી રામમોહનનું મન ઘણું હર્ષમા આવી ગયું અને તે બોલ્યો - “દાદા! હું તો કની કીકા માટે એક બકરો લઈશ. તે દહાડે મેળામા જોયું હતી, તે બકરો લેવાને માટે કેટલી હઠ કરતો હતો.”

“વારુ તે પણ લઈશું રામ! તં સઘળાને પ્રણામ કર્યાં, પણ ધાઈમાને કેમ ન કર્યા?”

“બુઢીને? અરે તેને તો છેતરી પ્રણામ કરી લીધા હતા”

“છેતરીને જી રીતે?”

“જો ગહેરમા જવું છે માટે પ્રણામ કરું છું, એમ કહું તો બુઢી કાઢિવાઈ કરી મૂકે અને આખું ગામ ગળવે, એટલે કઈ બહાર જવાય ખરું? આખા ઘરનાને ખબર પડે, એટલે આપણું જવાનું રહે દેર”

“સારે તં શું કર્યું?”

“બહારગામ જવાનું, ક્યારે પાછા ફરાય ન ફરાય, તેનું ઠેકાણું નહિ બુઢીને પ્રણામ કર્યા વગર જવું, એ પણ ઠીક નહિ આખરે એની ચોરડીમા ગયો, અને આમતેમ ફરતા ફરતા બુઢીને પગે પગો તેણે પૂછ્યું કે, ‘આ શું કરે છે?’ મેં કહ્યું કે, ‘કઈ નહિ’ ‘મારો પગ તો તને ચડક્યો નથી ને?’ તેણે ‘ના’ કહ્યું સારે મેં કહ્યું કે, ‘હું બાઈ છું’ એટલું કહી સાથી ચાલી નિકળ્યો”

“એ જ છેતરવાનું કે?”

“હા, દાદા! પણ એમા પાપ ખરું કે?”

“શાનું? માને પ્રણામ કરવા, એમા પાપ શું?”

“વારુ પણ, દાદા! એક પાકો વાસ તો લીધો નહિને?”

“શહેરમા જોઈએ એટલા મળગે એક સારો જોઈને લઈ લેજે. બાલ ઉતાવળો, નહિ તો પહોચી નહિ પળાય”

બન્ને જણાએ જલદી જલદી પગ ઉપાડવા માંડ્યા. થોડે દૂર નહિ ગયા હોય, એટલામા એક જખરો ફતરો તેઓની પાસે આવી ફટવા અને ગેલ કરવા લાગ્યો, અને અસ્ફુટ સ્વર કરવા મંડ્યો રામુએ કહ્યું -
“દાદા આ વાંદો આવ્યો છે”

વાંદો તો બે પાછલા પગ પર ઉભો રહી ગેલ કરવા લાગ્યો. બન્ને જણાએ તેને હાકી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાછો જાય નહિ. લાકડી ઉગામે કે આંધો ખમી જાય, અને પાછો પાછળ પાછળ આવે. રામુએ કહ્યું - “દાદા! એને સાથે ન લઈ જવાય? જુઓને એ કેમે કર્યો પાછો ખસ્તો નથી ને?”

“જા, જા, ગાડા! એને વળી સાથે લઈ જવાય ખરો કે? આપણે બન્ને જણુ ઘર છોડી જઈએ છીએ, અને ઘરને સાચવશે કોણ? વળી કીકા એને નહિ જુએ તો રડશે નહિ કે?”

રામમોહનને હવે બરાબર સમજણ પડી. તેણે લાકડી ઉગામી, લય દેખાડી ફતરાને પાછો હાક્યો. તે કેમે કર્યો જાય નહિ. અતે રસ્તાપરના પથ્થર લઈ ફેંકી તેને કાઢી મૂક્યો. આખરે બન્ને જણુ નદીતીરે આવી પહોંચ્યા. નદીપર હોડીઓ કિનારે બાંધેલી હતી નાનાં ગામમા નદી વારંવાર ઓળંગવાનું ઝાઝું કામ હોતું નથી એટલે હોડીવાળા કિનારે જ હોડી છોડી સૂવા જતા રહેતા. દૂર તિમિરાવૃત વૃક્ષો તારાખ્યતિત આકાશમા દૈલદળ સમાન ભાસતાં હતા. હુમેન્ડ પોતાના ઘર તરફ મોં કરી વારંવાર મનમા ટંકિ બોલ્યો. તળાવપરના શિવમદિરની છાયા તેના અંતરણમા આવી. ઈશ્વરને આ વશપરપરાથી ચાલ્યું આવતું ઘર સભાળવા તેણે યાચના કરી

પાછળ ફરી જોયું તો વેશાખની શુક્લ ત્રયોદશીનો અસ્તગામી ચંદ્ર પશ્ચિમના આકાશમા અતર્હિત થાય છે. આકાશમા ઉડતા બે ચાર ચચળ ચંદ્રાગ ચ્વાન ચંદ્રતેજ સાથે ખેલે છે. દૂર વૃક્ષપર કોકિલ મીઠા સ્વરથી દ્વિગત ગજવે છે. સ્થામ દુર્વાદલ, શોભિત વેલાઓથી વેદિત મનોહર નદીને કાંઠે રમણીય ભાસે છે. પ્રાત-સમીરથી થતા વીચિ-ભગો નદીના વૃક્ષમાના ચન્દ તારાના પ્રતિબિમ્બને ચૂર્ણ કરે છે. હુમચંદે વિલમ્બ કર્યો નહિ

બન્ને જણુ એક ક્ષુદ્ર નૌકાને છોડી તેમા બેસી સામે પાર ગયા, અને નદી તટપર પાછી હોડીને રાખી દીધી. હુમેન્ડ ભાવ્યપરીક્ષાને માટે તે અસ્ફોદર્યને સમયે નદી ઓળંગી વિદેશયાત્રાને માટે બહાર પડ્યો.

દ્વિતીય ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

પદ્માનું ઉત્ક્રમણ

વર્ષાનો પ્રારભ થઈ ચૂક્યો હતો. પદ્માનદી જને બાનૂએ પૂરી ભરાઈ ન હતી, પરંતુ નવીન વર્ષાનું નૂતન જળ પ્રબળ વેગથી વહેતું હતું. નદીની મધ્યસ્થ ચરભૂમિ અને રેતાળ કાઠાનો ભાગ પાણીથી ઢૂળી ગયો હતો. કોઈ કોઈ સ્થળે નદીની વચ્ચેના ઉચ્ચ ભાગ નદીના વેગની સામે ટક્કર લેતો, સ્રોતને જે ભાગમા વહેંચી નાખતો હતો. નદીના તરંગો કેટલેક સ્થળે વક્ર જણાતા હતા કેટલેક સ્થળે ઉડાણ પાણીમા ભમરિયો આવતી હતી. નદીમા વળી એક બીજે પણ દૃશ્ય જણાતો હતો. અનેક નૌકાઓ આવતી જતી હતી, કોઈ લગર નાંખતી, કોઈ સામાન ભરી જતી જણાતી હતી.

ધીરેથી સાવધાનપણે એક પ્રચડ ઘોડદોડ જતની નૌકા પદ્માપર ચાલતી હતી. તેની આગળ ત્રણ ચાર નાની નૌકાઓ હતી. સઘળી નૌકાને પાળ હતી. જળનો વેગ મદ ન હતો. સર્વ નૌકા ધીમે ધીમે ચાલતી હતી. નદીપારના ખેતરોમા ગોવાળિયા ગાયો ચરાવવાનું રહેવા દઈ નૌકાને જોવા ઉભા હતા. નદીમા માછલી પકડનાર, લાકડીપર દોર બાંધી ગળને નદીમા નાખી, સૂર્યના તાપથી બચવાને માટે પછેડી માથે નાખી નદીતીરે બેઠા હતા. નદીના ઘાટપર કેટલાક આન કરતા હતા. બાળકો નદીના જળમા તરતા અને રમતા હતા. જેઓને તરતા ન આવડતું, તે ઘડો લઈ તરવાનું શીખતા હતા. કેટલીક સ્ત્રીઓ નદીના તટપર બેસી માથું ઘાતી હતી, કોઈ કપડા ઘાતી હતી, કેટલીક વધૂઓ પાણીના ઘડા ભરી લઈ જતી હતી. કોઈ લપસી જવાના ભયથી કોઈનો હાથ પકડી ચાલતી હતી.

ઘોડદોડ પાસે આવી લાગી કિનારાપરના સર્વ જણ આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોવા લાગ્યા. તેનું હવા ફરફરતું નિશાન વાવટા, રંગેલ ચક્ર નાખેલો વચ્ચેલો ચોરડો, આ સર્વ એક બીજને તેઓ ખતાવવા લાગ્યા.

નૌકા સા થોભી નહિ. તે આગળ ચાલવા લાગી લગભગ ખરો અપોર થઈ ગયો હતો. એક સારુ સ્થળ બેઈનાવિકાએ તે નૌકાને સા બાંધી. આ ઠેકાણે પહેલા લોકો રહેતા હતા, પરંતુ પદ્માના પ્રબળ પ્રવાહમા આ ભાગ નાશ પામી ગયો હતો. કેટલાક સા ખડેર હતા, બાકી વસ્તીનું નામ ન હતું. આખા જાણુડી વગેરે ઝાડો હતા. બીજ પાસે નાનું સરખું જગલ નદીના કિનારા સૂધી વળગતું હતું. જત જતના જગલી ફૂલો ખીલ્યા હતા. પવનમા તેઓ હીચતા હતા. કેટલાક વહેના પ્રલો

તો કાંઠાને એવા અડોઅડ હતા કે, પવનના ભેરથી તેમનો નાભુક લાગ પાણીના સ્રોતને સ્પર્શતો હતો.

વર્ષાદ પડવાથી ખેતર લીલાછમ જણાતા હતા ત્યાં પાણીના ભરાવાથી, લીલોતરી ફૂટી નિકળી હતી અને તેથી સમસ્ત જગા મનોહર ભાસતી હતી અહીં એક પગથી ઘાસમાં જણાતી હતી તેપરથી મનુષ્યોને જવાનો રસ્તો આ બાબુએ હોય, એમ જણાતું હતું.

નદીના કાઠા પરના એક ઝાડ સાથે એ નૌકાને બાધી, નાગ નાખ્યું. સાથેની નાની હોડીઓ છોક કિનારા સુધી આવી સાજ તેને અટકાવી. કેટલાક આદમી નાની નોકામાંથી નીચે ઉતર્યા અને મોટી નૌકામાંના માણસોને ઉતરવાની ભેગવાઈ કરી. તેઓએ જનનાને જવા માટે પડદાની આડ કરી લીધી. પછી નૌકામાંથી એક સમ્રાન્ત પુરુષ કિનારે ઉતર્યો તેનું વય લગભગ સાઠની ઉપર હશે તેની મૂછો અને દાઢી સફેદ હતા; શરીરનો વર્ણ ગૌર હતો. મુખનો ચહેરો લખગોળ, આખો ઝીણી પણ પાણીદાર હતી તે જતનો મુસલમાન હતો કિનારાપર થઈ જરા આગળ વધી, તે એક ઉપયોગી સ્થાન જેવા લાગ્યો. તેના ઉતરી રહ્યા પછી નોકામાંથી બેત્રણ પરિચારિકાઓ પણ ઉતરી.

તે પરિચારિકાઓએ ધરી રાખેલા પડદાની આડમાં બે સ્ત્રીઓ નીચે ઉતરવા લાગી બહારથી તેમનું શરીર દેખાતું હતું નહિ નૌકાની સીડી-પરથી ઉતરતી વખતે માત્ર તેમના પગનો થોડો લાગ જણાતો હતો. બન્નેના પગ મેદીના રંગથી જાણે રંગ્યા હોય તેવા જણાતા હતા, પરંતુ તેમાં એકની ઉમર નાની હતી અને બીજીની મોટી હતી જે નાની હતી, તે સીડીપરથી ઉતરી. તે વખતે સીડી સહેજ કપી, પરંતુ બીજી ઉતરનારનું શરીર પાતળું ન હતું, એટલે તેના શરીરના ભારથી સીડી હાલવા લાગી.

જે મોટી હતી તે ધીમેથી નીચે ઉતરી બોલી — “શુરત ! જા હું આવું છું.” નવીનાએ જવાબ આપ્યો — “ચલોની, અહીં કંઈ પાણી વધારે નથી પડી જવાથી ટૂંકી જવાશે નહિ.”

બન્નેનું હાસ્ય પડદાની બહાર સંભળાયું.

ચિરમુદ્દ હરિણી ક્ષણિક સ્વતંત્રતા મળતા વેગથી દોડવાને ચલાય, અને દોડતા દોડતા ઘણા દિવસના અભ્યાસ છૂટી ગયેલ પગ, ડગલે ડગલે ઠોકર ખાય, તેમ આ નવીનાની સ્થિતિ હતી તેના શરીરમાં જીવા-નનીનો ઉત્સાહ અને શ્રૂતિ હતી, મુખપર હાસ્યરેખા જણાતી હતી, આખમાં વીજળી સમુ તેજ હતું તે નવીના ચપળતાથી નદીના કિનારે ચઢી, એક ઝાડની નીચે બેઠી સાથે નદીનો અસ્ખલિત પ્રવળ વેગ, તેના નાચતા તરંગ, દૂરે ઝાંખું જણાતું ગામ, આસપાસના ખેતરોમાંની

હરિયાળી તથા કાઠાપરના વૃક્ષોનો મનોમુગ્ધ દેખાવ તે આનન્દથી જોવા લાગી જેમ ચિર પિન્નરબદ્ધ સારિકાને ઘણી લાખી મુદતે મુક્તિ મળતા તેના આનંદનો પાર ન રહે, તેમ આજ આ નવીનાનો હર્ષ સમાતો નહિ. મોટીને તેણે કંઈ જ લાગતું ન હતું તે પણ તેની પાસે આવીને યેડી

નવીના બોલી —“બહુ આવા સ્થાન છોડી શહેરના નાના માર્ગ, અધાર, અને મલિનતાને, શા માટે લોકો પસંદ કરતા હશે ? સા શું આના જેવો આનંદ મળે છે ?”

મોટીએ જવાબ આપ્યો —“તને ખબર નથી કે, હીરા, મણિ, માણેક જમીનની અંદર કે પર્વતની નીચે અધારામા રહે છે ?”

“બહુ એ હીરા અને માણેક આ ખુલ્લી હવાની બરાબરીમા હીરા, માણેક આદિ શા વિસાતમા છે આહી બે ઘડી બેસવાથી ફટલો આનંદ થાય છે !”

“ખુલ્લી હવામા તોફાનનો ભય રહે છે ”

“જો બદોબસ્ત પાકો રાખે તો પછી ભય શાનો રહે ?”

“તને પખિણીની માફક હિંડુ બહુ ગમે છે, નહિ વારુ ?”

“હા, પાખ હોત તો જરૂર હિંડુ ?”

“પણ તારે તો પિન્નરમા પૂરાવાતું છે એ ખબર છે કે ?”

“શાનું પિન્નર ?”

“શાનું કેમ ? મિરજાને સા તું પાન્નરમા પૂરાઈશ, તેની તને ખબર નથી ? સા પછી તને અજવાળું પણ નહિ મળે ”

“અધારામા તો શયતાનનો વાસ હોય છે ”

“એમ કે ? તું મિરજાને શયતાન ધારે છે ? એમું બે લોકમા માન સારુ છે, પૈસો છે, ઘર પણ જૂનું પ્રતિષ્ઠાવાનું છે ખચરાત છે, નોકર-આકર બાદીઓ છે, જર છે, જગીર છે ”

“બહુ હશે, પણ શયતાનની ખૂનિયાદ છે ”

“મૌલવી કુદરતઅલિ તો મોટા ધર્માત્મા હતા ”

“શું ધર્માત્માના સત્તાન ધર્માત્મા જ પાકે છે ? એવાને સા કુલોક નિપજતા નથી ?”

“કુલોક ! !”

“હાસ્તો—આપનો બધો પૈસો ખરાબ માર્ગે વપરાઈ ગયો, યશને પણ કાળુ કલક લાગ્યું વારુ કરિમનળીની વિધિ આઈ મરી ગઈ કેમ ?”

“તે તો ગાડી થઈ ગઈ હતી ”

“ગાડી ! હાસ્તો ગાડી ! ! શા માટે તે ગાડી થઈ ગઈ હતી ?”

“જેનામા સહનશીલતા ન હોય તે ગાકુ થાય, ન તો આત્મ-
હત્યા કરે સ્ત્રીઓમા તો વધારે સહનશીલતા હોવી જોઈએ.”

“ગળામા ધૂરી મારે તો તે સહન થાય, પણ જીગરમા ઝીણી
સોય ઘોંચે તો તે ત્રે ખટકે”

“તે વખતે મિરજનુ વય નાનું હતું જીવાનીનો જોશ હતો. હવે
તે સમજણના ધરમા આવી ગયેલ માણસ ગણાય સદાકાળ કંઈ માણસ
એવું ને એવું રહે છે થોડું ?”

“તેનું વય તો ચાળીશ-જેતાળીશનું થવા આવ્યું છે નહિ વારુ ?”

“તેમા શું થયું ?”

“કંઈ નહિ, ખાલાજન !” એટલું કહી નવીના ઉભી થઈ, અને
તે વચસ્કા રમણીને કપાળે ચુમ્મન કર્યું અને પળમા ત્યાંથી દૂર સરી
ગઈ તેના કાનમા ધારણ કરેલા હીરાના આભૂષણનો ઝગઝગાટ તેના
ગાલપર પડવા લાગ્યો, અને તેના અનુપમેય લાવણ્યને વધારે દીપાવવા
લાગ્યો તે બોલી — “ખાલામી ! ઉપર ચાલને, આપણે આ બધું જોઈએ”

“તું જા, તારી સાથે મારાથી ચલાતું નથી. તું જા, હું ધીમે
ધીમે આવું છું”

નવીના ધીમેધીમે જાંચી તટભૂમિપર ચઢવા લાગી મોટી હતી,
તે પણ તેની પાછળ ઉઠી અને મનમા બોલી કે —

“ધૈશ્વર જાણે ! કેાણ આ ચચળ હરિણીને વશ કરશે અને પૂરશે ?”

નૌકામાથી એક દાસી પાન લઈ આવી મોટી હતી, તેણે સોનાની
ડબ્બીમાથી એક પાન લીધું, અને બીજું પાન, નવીના તરફ આગળી કરી
તેને આપવા કહ્યું, અને પોતે તેની પાછળ ચાલી તટપરનો તે ઉચો-
નીચો લાગ ચઢી, ઉતરી, એક ઝાડના થડ પાસે આવી અહીં આવતાં
તેને વાગ લાગી, પણ દાસી તો તેના પહેલા આવી પહોંચી હતી દાસી
પાનની ડબ્બી હાથમા લઈ ઉભી રહી હતી નવીના મુઝ નેત્રે દૂર નજર
કરતી કંઈ જોઈ રહી હતી. દૂર એક વિશાળ વડના ઝાડતળે નવીનાના
પિતા એક યુવકની સાથે વાત કરતા હતા તે યુવકની દૃઢ, બલિષ્ઠ,
સુઘટિત, ગૌર દેહ, વિશાળ વક્ષ, ગૌર અને ગોળ મુખ, અણીદાર આખ,
શૌર્યશાલી ચહેરો, મન હરણુ કરતા હતા તેના માથાપરની બાબરીના
વાળ ધૂટા પવન સાથે ખેલતા હતા મોટી પણ ક્ષણભર તે તરફ જોઈ
રહી, અને મનમા બોલી “આ યુવક ગમે તે હો, પરંતુ તેનું દેહેશ્વર્ય
ખરેખર ચિત્તમુગ્ધકારી છે” એમ વિચાર કરી નવીનાના પૃથ્થ લાગને
સ્પર્શ કરી બોલી —

“કેમરે, શું કરે ? આમ રસ્તામા દિલ્લેરોળી કરવાની કે ?”

નવીના શરમાઈ તેના ગાલપગ શેરડા પડ્યા. તે બોલી- “જાઓ, જાઓ, ખાલાબન! આમત શુ મસ્કરી કરતા હશે?”

“મસ્કરી!”

“મસ્કરી નહિ તો શુ?”

“વારુ, તારી મરજી નહિ હોય તો નહિ કરું”

દાસીએ નવીનાને પાન આપ્યું તે તેણે ખાધું અને તેઓ સર્વે લા બેઠા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

બે બાંદીઓ

નવ્વાખ સૂજ-ઉદ દિનના અમલમા ત્રણ ઉઘોગી પુરુષો લાગ્ય-પરીક્ષાને માટે બંગાળની રાજધાનીમા આવી વગ્યા હતા. ત્રણે જણ ઉચ્ચકુળના, શિક્ષિત, અને ઉઘોગી હતા ત્રણે જણ લગભગ એક જ અર-સામા નવ્વાખ સરકારની નોકરીમા દાખલ થયા હતા તેઓ અલિવર્દીખા અને તેના વડિલ બધું હાજી અહમદખા નવ્વાખની પ્રીતિ સપાદન કરી શક્યા હતા. લાગ્યલક્ષ્મીની કૃપાથી આગળ જતા અલિવર્દીખા ખગાળા, ખિહાર, અને ચોરિસાનો નવ્વાખ થયો ત્રીજા પુત્રપત્ન નામ અહમદ કાસમ અલિખા હતું તે નવ્વાખના અમલમા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો નહિ, તેનું મન પણ એ દિશામા વિશેષ ન હતું ઢાકા અને જલાલપુર વિભાગમા મોટી જમીનદારી પ્રાપ્ત કરી તેની રક્ષામા, શાસનમા, ધર્મ-ચર્યા, અને વિદ્યાલોચના કરવામા તે પોતાના દિવસો નિગમન કરતો હતો નવ્વાખ અલિવર્દીખા સાથે તેને સખધ હતો. સુર્ગિદાખાદના અનેક અમીર ઉમરાવ સાથે તેને પરિચય હતો. ઘણાકની સાથે તેને ગાઢી મિત્રતા પણ હતી તે વખતોવખત સુર્ગિદાખાદમા આવીને વસતો પણ હતો.

નવ્વાખ અલિવર્દીખાએ જ્યારે પોતાના દોહિત્ર મિગ્જ મહમદ-ખાને લાવી ઉત્તરાધિકારી નિમ્નો, લાગે તેનો ખીજે જમાઈ નવાજેશ મહમદખા જે ઢાકાનો શાસનકર્તા હતો તેને પોતાની લાવી ઉન્નતિને આડ આવતી જણાઈ હકુમતનો ભાર પોતાના દિવાન હુસેન કુલિખાને સોંપી, તે નવ્વાખના કાર્યપગ નજર રાખવા સુર્ગિદાખાદ રહેવા લાગ્યો. પેન્કાર રાજવલ્લભ એ જ વાસ્તવિક રીતે તો ઢાકાનો શાસનકર્તા થયો. રાજવલ્લભે પોતાના માલકના લાભને માટે અનેક નાના પ્રયત્નો આરબ્યા. રાજવલ્લભના કાર્યપર પ્રતિદષ્ટિ રાખવાને માટે નવ્વાખ બહાદુરે કામિસ-અલિખાને ઢાકા રહેવા કરમાવ્યું.

કાસમઅલિખાને આ સસાગમા માત્ર એક જ સતાન હતું, અને

તે તેની પુત્રી સુરતઉનિસા હતી. સુરતને પાંચ વર્ષની મૂઝી તેની મા પરલોકવાસી થઈ હતી. કાગમઅલિખાએ સાર પછી કરીથી લગ્ન કર્યું નહતું. તેની દૂરની સગપણની એક બાઈ સુરતનું લાલનપાલન કરતી હતી, અને તેણે જ તેને નાંખેથી મોટી કરી હતી. આગલા પ્રકરણમાં આપણે જોયે નવીના તરીકે જોઈ હતી, તે જ સુરતઉનિસા હતી, અને જ મોટી વયની સ્ત્રી તેની સામે હતી. તે તેની પ્રતિપાલિકા સરિક-ઉનિસા બેગમ હતી. લોકો તેને સરિકન બેગમ કહેતા હતા. સુરત તેને 'ખાલાબન'થી સંબોધતી હતી. સુરતની ઉંમર પંદર વર્ષની થઈ સારે પિતા તો રાતદિવસ ધર્મચર્યા કર્યા કરતા હતા, અને લગભગ સસારસાગી જેવા હતા. પોતાની દીકરીનું વય મોટું થતું જાય છે, અને તે હવે વિવાહ યોગ્ય થઈ છે, એ વાત તરફ કાસમઅલિખાની વિશેષ દષ્ટિ ન હતી. વળી એમ પણ હતું કે, તે એકની એક છોકરી હતી જલદી વિવાહ કરી પારકે ઘેર મોકલવાથી ઘર સ્મશાનસમાન શૂન્ય થઈ જશે, માટે તેના વિવાહમાં વિલમ્બ થતો હતો.

આણી તરફ સુરતના અસામાન્યરૂપ અને લાવણ્યની વાત ચારે તરફ ફેલાતી જતી હતી. એક અત પુરથી ખીજામાં, અને ખીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ અનેક બાદીઓને મહોએ સુરતના રૂપ, ગુણ, શિક્ષા વગેરેની સંવર્ણી વાત ધૂપી રહી ન હતી. ઘણે ઠેકાણેથી તેના વિવાહના માગા આવવા લાગ્યા હતા, પણ ખાંસાહેબને એમાંનું એક પણ પસંદ આવ્યું નહિ.

એક વખતે કવેળાએ એક સ્ત્રી ખાંસાહેબના અત પુરમાં આવી દાખલ થઈ. આવનારનું વય ત્રિશેક વર્ષનું હશે. તેના મુખનો વર્ણ સહેજ ગૌર હતો, પરંતુ તે ઝાંખો પડી ગયેલો હતો અને શરીર પણ સહેજ સ્થૂલ હતું. તેના હાથેપગે મેંદી લગાડેલી હતી, એક પાનથી રાતા હતા. સુરતની બાદી ચાર અદરના બારણામાં બેઠી બેઠી માળા સમારતી હતી, સા આ સ્ત્રી આવી ઉપસ્થિત થઈ.

ચાર બોલી - “કાણ છે રે તું?”

તે સ્ત્રીએ તરત જવાબ આપ્યો નહિ, પરંતુ ચારના મુખ સામું એક દશે જોઈ રહી.

ચાર ફરીથી બોલી - “કાણ છે? કાનું કામ છે?”

આવનાર પહેલા પ્રમાણે ચારની સામું જોઈરહી બોલી - “હું-અરે એ તો એ જ!-હા, તમે ખાગ્ગીખી કે નહિ?”

• ચારે આવનારના તરફ લક્ષ્યપૂર્વક દષ્ટિ કરી તેના શરીરે આવનારને જોઈ જાણે કંટા ખૂંચવા લાગ્યા તે બોલી - “કાણ? ખત્તા કે?”

“અલિ! અટલી વારે ઝોળખાણું પડી! ધન્ય લાગ્યું માહરા!”

‘ધ્યાર’ મનમા બોલી રાડ કાળકા ! હજી સૂધી જહનમમા ગઈ નથી ?
કાળા મહોની અહિ કયાથી આવી ? પ્રકટપણે તે બોલી - “તને
ન ઓળખુ, એમ બને ખરું કે ? તુ તો મુર્શિદાબાદમા હતી ને ?”

“પાંચ છ વરસ પર હતી, પણ મન ત્યાં ટક્યું નહિ. હવે અહીં
પાછી ફરી છું.”

“અહીં ક્યા આવી રહી છું ?”

“મિરજાના નાના તરાપામા હું તો, અલિ ! મિરજા ગુલામ-
અલીને ત્યાં બાદી છું”

“એમ કે ? બેગમ સાહબાની નેક નજર તો છેને ?”

“બેગમ સાહબા તો આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યા ગયા”

“કરિમન બેગમ ? હા હા. જહરથી ?”

“હા.”

“બાપુ બેસની”

“આટલો વિવેક કરે છે ? ઠીક બાઈ ! તારો ગુસ્સો હજી સૂધી
ગયો નથી શું ?”

“હવે બહુ થયું ચાલાકી રહેવા દેની તારાપર ગુસ્સો ! હોય તો
પણ તે ક્યા સૂધી રહે ? તુ થોડી ગુસ્સાને લાયક છે ?”

“ધ્યાર ! તુ હવે મનમાનતી મોટી બાદી થઈ છે કે નહિ ? તે તુ
કહીશ ?”

“કોની મનમાનતી બાંદી ? ખાંસાહેબ તો મારા પિદર સમાન છે
હું તો સુરતઉન્નિસાની બાદી છું”

“આ માળા કોની છે ?”

“તેની. તુ ક્યા જવા નીકળી છું ?”

“કઈ નહિ, અહિ જ આવી છું.”

“જુમ ?”

પત્તા ધ્યારના સામુ ભેઈ રહી તે બોલી — “કાઈ બોળવાને માટે”

“અહીં કાઈ બાદીની જરૂર હોય એવું તો સાલળવામા નથી”

પત્તા હસીને બોલી — “હું કઈ મુલાજમી શોધવા નથી આવી,
સમજ ? મિરજાને માટે બેગમ શોધવા આવી છું”

“બેગમ ! અહીં ક્યા બેગમ છે ?”

“વારુ ! પણ આ માળા કોની ગુથે છે ?”

“સુરતખીખીની, ખીજા કોની !”

“એમ ! તારી સુરતખીખી દેખાવમા કેવી છે વાગ ?”

“એનો ભેટો આ દુનિયામા જડે નહિ એવી છે, છત્તતની હૂર છે”

“હંમર ફટલી છે?”

“પદર-સોળ.”

એટલામાં તતુ વાઘનો મધુર સુર હવામાં તરતો તરતો લાં સલળાળો.

“અલિ ! ઓ !, આ કોણ વગાડે છે?”

“છત્તતની હૂર”

“હ ! હૂરના દર્શન થશે ખરાં કે?”

“શા માટે નહિ ? તુ આખે આધળી તો નથી ને ? મોઈ બેસ તો ખરી. આ માળા તૈયાર થવા દે જરા પાનપાન ખા”

ધ્યારે પોતાની પાસેનો પાનનો ડબ્બો તેની તરફ સરકાવ્યો. પત્તા પાન કરવા લાગી, પાન કરતા કરતા તે અમૂલ્ય માળાને નિરખવા લાગી એટલું જ નહિ, પણ ચારે તરફ પોતાની નજર ફેરવવા લાગી. ધ્યાર મનમાં બોલી — “મુર્ધ રાડ ! આજ અહિં ક્યાથી આવી ?” શુ સમજતી હશે, એ એના મનમાં ? જે ધરમાં એના ડેરાતણુ, લા શુ ધ્યાર બાદી જશે કે ? સુરતખીખીને લા મરવા જવા દેશે કે ? પ્રકટ રીતે તે બોલી — “પત્તા ! ખરેખર કહે, તુ શા માટે આવી છું ?”

“અલિ ! કહ્યું તો ખરું તને એટલી પણ ખબર પડતી નથી કે, આખા મુલકમાં આજકાલ સુરતખીખીના રૂપની ખ્યાતિ પ્રસરી રહી છે ? આખા ખંગાળામાં એના જેવી ખૂબસુરત યુવતી ખીછ નથી મિરબાએ મને તેને જોઈ આવવા કહ્યું છે, સમજ ?”

“તો શુ મિરબા ફરીથી લગ્ન કરવાના છે ? ધરમાં ત્રણ બેગમો તો મોજુદ છે ને ?”

“તેથી શુ ? તે કઈ સુરતખીખી તુલ્ય આવે એમ છે ? મિરબા તો શોખીન છવ છે. વાસી ધુલને કોણ સધરે ? એ બધી સુરત ખીખીની બાદીઓ થશે.”

ધ્યાર મનમાં બોલી — “અને તુ એ બધાનાપર રાજ્ય કરીશ ? આ તો એમજ સમજે છે કે, સુરત એના મિરબાને પરણવાની રાહ જોઈ બેમી રહી છે.” પ્રકટ રીતે તે બોલી — “અલી એ તો હીક, પણ મુર્ધ મારુ શુ થશે ?”

“તુ પણ બાદી થઈ સાથે આવજે, લા જેવું સુખ છે, એવું ખીજે ક્યાય મળશે નહિ”

વળી ધ્યારના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “શુ મરવા લા આવું ? મૂકને અગાર તારા મોમાં રાડ કાળકા ! તારી તાબેદારી વેઠવા હું આવીશ કેમ ?” પ્રકટપણે ધીમે તે બોલી — “ચાલ ઉપર જઈએ, માળા પૂરી થઈ. તું આજ જ જોઈશ, તે કોઈ દહાડો નહિ જોયું હોય, સમજ ?”

અને જણા સીડી ચઢવા લાગ્યા; ખારણું આગળ આવી પહોંચત તેમના કાનમા પીયૂષવર્ષણ થવા લાગ્યું પાસેના ખડમા કોઈ યુવકીને મિષ્ટ કઠ, સારંગીના શ્રુતિ સુખાવહ સ્વર, અને ગદ્ગદ ગીત ધ્વનિ તેમના કાનમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યા તેઓ આગળ વધી તે ઓરકાના દ્વાર નિકટ આવ્યા ત્યારે તે વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેમને સભળાવા લાગ્યો. ગીત અત્યંત પ્રવકારી હતું

આદશાહ જોરમે મારા દર ગુનર,
મા ગોનાહગારિમ તુ આમરજગાર

* * * *

ધ્યાર અદર દાખલ થઈ અને પત્તાને આવવા ઈશારત કરી પત્તા પણ અદર દાખલ થઈ દાખલ થતા તેણે જોયું કે, દૂધસમાન સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરેલી, કામળ બિંહાનાપર સારંગી સાથે અપૂર્વ લાવણ્યવતી એક સ્ત્રી બેઠી હતી, તેના માથાપર કાળાલમર સરખા કેશ, વામે, ખભે તથા ગળાપર વેરાયા હતા, તેનું સુદર ગૌરમુખ કેશરાશિમા મેઘમુક્ત ચંદ્રબિંબ સમાન શોભતું હતું, તેની આખો ગીતના લાવતરગમા વહેત થોડી મિચાવલી હતી, તેના કાનમાના હીરાના આભૂષણ નિખિડ કૃષ્ણ કેશમા વિદ્યુત છટા માફક ચમકતા હતા, ગીત ગાતા તેના વિકસિત અધરમાથી કુન્દશુભ્ર દતપક્તિ મોતીનું લાવણ્ય લગ્નવે તેવી હતી એકાંતમા આ દિવ્ય પરિના દેહનું લાવણ્ય જોઈ પત્તા અવાક ઉભી રહી. તે મનમા વિચાર કરવા લાગી કે, શું આ કોઈ દિવ્ય સુદરી છે કે યુવતી સુરત-ઉન્નિસા?

તરુણી સુરતઉન્નિસા પણ, ધ્યારની સાથે બીજી સ્ત્રી જોધને સહેજ શરમાઈ, સારંગીને શથાપર દૂર સરકાવી, સરી ગયેલા વાળને હાથવતી ઠીક કર્યા, શરીરપરના વસ્ત્ર પણ યથાસ્થાને સમાર્યા અને પછી બોલી -

“ધ્યાર આ કાણુ છે?”

“એનું નામ પત્તા છે મારે ને એને ધણા વખતથી ઓળખાણ છે આજ ધણે દિવસે તે મને મળવા આવી છે”

સુરતે આવનારને હસતા હસતા બેસવા કહ્યું અને પૂછ્યું-“તમે આ શહેરમા રહો છો?”

“હા, હા, હું મિરજા મહમદની બાદી છું”

“આ તરફ શું કંઈ કામ માટે આવી છું?”

“હા, કામ તો કંઈ જ નહતું પરંતુ, બીબીસાહબા! આપના હુસ્નની તારીફ મિરજાસાહેબના કાન સુધી પહોંચવાથી આપના દિદા મેંના દર્શન કરી આવવા તેમણે મને ફરમાવ્યું છે”

સુરતના ગૌર મુખવર્ણપરં રતાશ આવી. તે બોલી —“હ દિદાર જોયુ ?”

“હ, બીબીસાહબા” આપના જેવું હુસ્ન આ જહામા કાઢતે નહિ હોય ! જીવતની હૂરમા એવું રૂપ સહવે છે”

“તો તું શુ આ દુનિયાની બધી સ્ત્રીઓ જોઈ છે ?”

“જો દુનિયામાં કોઈ એવી રૂપવતી હોત તો મુશ્કિલાતના નવ્યાળ સરકારના જનાનામાં અવશ્ય જોવામાં આવત પણ તે ઠેકાણે પણ આપના જેવી રૂપસુદરી નથી”

આરે પૂછ્યું —“તારા મિરજના જનાનખાનામાં તો છે ને ?”

“છી એ તો બીબીસાહબાની બાદી થવાને પણ યોગ્ય નથી”

આમ કેટલીક વાતચીત થઈ વાફવિદગ્ધા પત્રાના આટુવાક્રમથી સુરત શરમાઈ ગઈ હતી, અને તેને ખોટું પણ લાગ્યું હતું

છેવટે સુરતને સલામ કરી પત્રા જવા ઉડી ઉડતા ઉડતા તે બોલી કે,—“બીબીસાહબા ! ઇજ્જત ચાહું છું, આ જ આપના દર્શનથી મને ઘણો આનંદ થયો. ઈશ્વર કરશે ને જીવતી રહીશ તો વળી જોઈશ”

આરના સામું જોઈ તે બોલી —

“આર ! હું પહેલી જ વાર આવી છું. મને જરા ગમતો જતાવ. હેઠળ સૂધી મૂકી જ તો”

સીડી ઉતરી બહારના ખડમાં આવી પત્રા બોલી —“આજ તો જાઉં છું આ સોનાની ચલ્લી, તું મદદ કરે તો, ગિરકતાર થઈ શકે એમ છે. જો, અલિ ! મિરજ કઈ જેવું તેવું માણસ નથી મોટા માણસ ખુશી થાય તો નહાલ કરી નાખે સમજ ? સરત રાખજે શુ કહું છું ? ભૂલતી ના. એમાં તારો લાલ છે.”

પત્રા ચાલી ગઈ. આર વિચારમાં ને વિચારમાં ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભી રહી. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી —“મુઠ્ઠા ! આ રાડ દુષ્ટા અહીં ક્યાથી આવી ? પૈસાની લાલચ જતાવી મને કોસલાવવા માગે છે. સુરતને મિરજને ત્યાં કસાવવા ઇચ્છે છે ? એક વાગ સુરત-બીબી સાથે વાત કર્યા પછી એની વાત જોઈ છું કે, એ આરને કેવી પહોંચી વળે છે ?” થોડી વાર પછી આર સુરતના વાળ હોળવા ગઈ સુરતની માથાની લટ તે ધૂટી કરવા લાગી પાસે આવેના પગો હતો, તેમાં સુરત પોતાનું મહોં જોતી હતી. જોતા જોતા તેણે પૂછ્યું —

“આર ! એ બાદી શા માટે અહીં આવી હતી ?”

“એ તો મિરજ મહંમદની બાદી છે”

“તેની સાથે તારે જોળખાણ છે ?”

“પહેલાં હતું.”

“કુવી છે એ?”

“પાકી ખાધેલ છે.”

“શા માટે આવી હતી?”

“તમને જોવાને.”

“મને એ શા માટે જોવા આવે?”

“મિરજી મહમદની બાદી કહ્યું તો ખરું”

“તેથી શું?”

આયનામા સુરતનું પ્રતિબિમ્બ જોતી પ્યાર બોલી — “મિરજીની બેગમ મરી ગઈ છે, તે સાલવ્યું નથી શું?”

“તે તો આખું ગામ જાણે છે. તેણે વિષ ખાઈને આત્મહત્યા કરી હતી. ધણુએ બીજું તેના સળધમા સાલવ્યું હતું આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, લલી એ એટલું અપમાન સહન કરી એટલો વખત જીવી!”

પ્યાર વાળ ગુથતા ગુથતાં ચૂપ રહી.

સુરત બોલી — “કેમ રે જવાળ દેતી નથી કે?”

“મિરજી ફરીથી લગ્ન કરવા માંગે છે.”

“પણ બીજી બેગમો તેને ક્યા નથી?”

“ત્રણ-છે. પણ પત્તા તો આપને જોવા આવી હતી.”

“શા માટે?”

વાળ ગુથવાના પૂરા થવા આવ્યા હતા. પ્યારે કહ્યું — “બાલ્યુ! એમ વારે વારે શું પૂછતા હશે? આખા ગામમા આપના રૂપગુણની વાયકા ફેલાઈ છે. પત્તાને તમારું મન જોવા મોકલી હશે. મિરજીની-તેની ઇચ્છા આપને બેગમ બતાવવાની છે.”

પ્યારે આયનામા જોયું તો સુરતનો ચહેરો ચમકી ગયેલા જેવો જણાયો. તેની આંખોમાંથી ધ્રુણાસ્રચક્ર અગ્નિ બહાર નિકળ્યો. જેમ કાઈ પાસે પડેલા અપવિત્ર દ્રવ્યને સ્પર્શ કરે અને શરીરને રોમાચ થાય, તેમ સુરતની પુષ્પલતાસમ દેહ સકુચિત થઈ. પ્યાર પણ છોલીલી પડી ગઈ, પરંતુ થોડી વારે બોલી — “પણ, બીબીસાહબા! મિરજીનું કુટુંબ ઉચ્ચ અને પ્રતિષ્ઠાવાન છે.”

સુરતે પ્યારના તરફ મ્હોં ફેરવ્યું અને સ્નેહસિક્ત ચહેરે અતિ કામળ અવાજે તે બોલી — “પ્યાર! હું તને દાસી કે બાદી માફક ગણુ છું?”

પ્યારના અત કમળમા પણ ઉચ્છ્વાસ આવ્યો. તેણે જવાબ દીધો: “બીબીસાહબા! આપની એ મમતા હું જાણુ છું આપ મને એ પ્રમાણે નથી ગણતા. પરંતુ આપની બાદી થવામાં, આપની ગુલામીમા

જે સુખ અનુભવું છું, તે બાદશાહની બેગમ થવામા પણ મને એમ નથી. હું ચિરકાળ આપની દાસી તરીકે રહેવા ઇચ્છું છું.”

ચોટલો બધાઈ રહ્યો એટલે સુરત ઉઠી ઉભી થઈ, થોડી પણ તે પ્યારની સાસુ ટીકાને બેઠી રહી અને પછી બોલી “પ્યાર! બેજે ફરીથી, એ બાદી આ ઘરમા પણ મૂકે નહિ”

“બે આપની એવી ઇચ્છા હશે તો એના શા ભાર છે કે અહીં તે પ્રવેશ કરી શકે”

સુરતે પોતાનું ગુથેલું, કબરીથી શણગારેલું માથું પ્યારની બાધ-પર મૂક્યું, અને પછી પ્યારને બાજી પડી તેને એક ચુમી લીધી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

વિવાહવિચાર

જે સમયની આપણે વાત કરીએ, છીએ તે સમયે મિરજા વશનો મિરજા ગુલામ અલી અમીરી લોકવાયકામા વધારે આવ્યો. જહાંગીર નગરમા જ્યાં આ એનું નામ સર્વના મોંમા હતું. નાની વયમા તે અતુલ સપત્તિનો અધિકારી બન્યો હતો. તેને કોઈ કહેનાર કાવનાર હતું નહિ. પરિજનોના સસર્ગથી તે ખરાબ બન્યો હતો. તેની ભયાનક ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિ બોધની માફક ફૂટી નિકળી હતી. થોડા વખતપર તેની મુખ્ય બેગમે આત્મહત્યા કરી હતી. સુરતઉત્તિસાનું અપૂર્વ રૂપ લાવણ્ય તેને કાને ગયું હતું. તેની સાથે પાણિગ્રહણ કરવાની વાત તેણે પોતાના માણસોદ્વારા કુસિમઅલિખાને પહોંચાડી. મિરજાનું કુળ હિંદુ હતું; માન, આબરુ અને પૈસા પણ હતા, પરંતુ તેના ચરિત્રની વાત કાસિમ અલિખાથી અબજાણી ન હતી. તેનું મન ભારે અમુઝામો પડ્યું. તેની સાથે દીકરીનો વિવાહ કરવો કે નહિ, એનો અને નિશ્ચય થતો નહિ. મિરજાના કલકની વાતથી તેનું મન ખચકાતું હતું. એક દિવસ તેણે સરિફન બેગમને બોલાવી પૂછ્યું - “સુરતના વિવાહનું શું કરવું?”

“કેટલા ઠેકાણા બેગા ? પણ સારા માણસ ન મળે, પછી શું કરીએ ?

“માગા તો ઘણે ઠેકાણેથી આવે છે, પણ કોઈ ઠેકાણે બેગા ખાતો જ નથી?”

“એમ તો ઘણાય છે, પણ બધી વાત બેવી બેધએ ને?”

“વેાર! મિરજા ગુલામ અલિએ પણ ખુશી જણાવી છે શો વિચાર છે?”

“સા કરવામા કંઈ ઝાઝું ખરાબ નથી. એનું અસ્સલ અમીરી ઘર, સપત્તિ છે, સંવર્ણ વાતે સારું છે.”

ખડકીનો દરવાજો બંધ ચલાવો અવાજ સંભળાયો. તેની સાથે પત્તા સાથી ચાલી ગઈ. ચાર દાદરો ચઢી. સારું સરિફન બેગમે તેને પૂછ્યું -

“ચાર! થયું છે શું? તું કોની સાથે લલ્તી હતી?”

ચારનો ગુસ્સો હજી ઉતર્યો ન હતો. તે બોલી - “બેલી કુખ્ખ આજ પાછી આવી હતી.”

“કયી કુખ્ખ? કોણ આવ્યું હતું?”

“પત્તા.” “પત્તા! કોણ છે એ?”

“મિરજી ગુલામ અલિની બાદી.”

“તેની સાથે તું લડતી’ની? શા માટે? શું તે પહેલા કોઈ વાત અહીં આવી હતી?”

“આવી હતી, સુરતખીખીને જોઈ ગઈ હતી ને આજ વળી ફરીથી આવી હતી ખીખીસાહેબાએ રાડને પેસવા દેવાની મના કરી છે તે પછી આજ બળજબીથી ઉપર જવા માગતી હતી.”

“શા માટે સુરતે આવવાની મના કરી હતી?”

ચારે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી હકીકત સાંભળી બેગમે ચારને ઘણો કપકો આપ્યો સરિફન બાતુ ત્યાર પછી સુરતના ઓગડામાં ગઈ સુરતને આ બધી ગડબડની ખબર નહતી. તે શય્યાપર પડી પડી એક પુસ્તક વાચતી હતી સરિફન બેગમને જોતા જ સુરતે પુસ્તક પડતું મૂક્યું અને ઉભી થઈ બોલી -

“ખાલામન! આજ તો અત્યાર સુધી તમે જણાયા જ નહિ.”

સરિફન બેગમ સુરતની પડખે શય્યાપર બેઠી. તેનું નિર્દોષ મુખ જોતા જ બેગમનો ગુસ્સો કપક શમી ગયો.

તેણે પૂછ્યું - “બિટિયા! શું કરતી હતી?”

“શાદીનું બોસ્તાન વાચતી હતી.”

“વાચીવાચીને તો તારી આખનું નૂર પણ ઓછું થયું છે જ.”

સુરત પ્રવૃક્ષ ચક્ષુએ સરિફનના સામું જોઈ રહી. તે તારક સમાન જ્યોતિ મય ચક્ષુ, સુરમાની સળવટથી વધારે તેજોમય દીસતા હતા. કાળી ઝીણી પાપણ અને તેના પર આલેન્દુ સમાન વકલવા, કવિની લીટીઓનું અમરણ આણતા કે

“જતા બવોંકી ઇશારતોસે,

ઉગલ જો પડતે મીજ કે ખન્દ,

તડપતે લાખો બરગે બિસ્મીલ,

ખૂશી સે હોકર શહીદે અકબર.”

આ જોઈ ખાલાજનનો ગુસ્સો કેવળ ઉતરી ગયો. તેણે આન-
દથી સુરતને પોતાની પાસે લઈ, તેને માથે હાથ ફેરવી, ગાલે બેત્રણવાર
હેતભર્યું ચુમ્બન લીધું અને બોલી -

“તુ તો, દિકરી ! ભણી ભણીને મોટી થઈ ગૂંઈ. હવે કંઈ બીજું
કામકાજ છે કે નહિ ? હવે તુ મોટી થઈ, ધરસંસાર માડીશ કે નહિ ?
વારુ તને એક વાત પૂછુ અહીં કોઈ દહાડો મિરજા ગુલામ અલિની
બાદી આવી હતી ખરી ?”

સુરતના મુખપરનું હામ્ય જતુ રહ્યું તે તેતુ નામ સાલળી ચમકી.
સરિક્ત બેગમે તે જોયું સુરતે ધીમેથી જવાબ આપ્યો -

“એક દિવસ એક સ્ત્રી આવી હતી તો ખરી”

“તેને તં ધરમા આવવા દેવાની મના કરી હતી ?”

“તેને તો એવું કંઈ કહ્યું નહતું”

“ખ્યારને કહ્યું હતું ?”

“હા, કારણ તે બાદી સારી નથી જેમ મોંમા આવે તેમ બક છે”

સુરતને માથે હાથ ફેરવતી સરિક્ત બોલી -

“બેટા ! મિરજા ગુલામ અલિનું નામ સાલળ્યું છે ? તે ભારે
ધજ્જતદાર અમીર છે શહેરમા તેની બરાબરીના થોડા છે ચાર પાંચ
દિવસ થયા મિરજા તારા બાપની પાસે માણસને મોકલ્યા કરે છે”

સુરત ઉત્તિસા નીચું જોઈ રહી સરિક્તને કહ્યું -

“મિરજા નવાજેશ મહમદપર નબ્વાબ બહુ ખુશ છે એ ખબર છે કે ?”

સુરત નીચું જ જોઈ રહી હતી સરિક્ત બેગમે તેની ચિખુક પકડી
મોં ઉચું કર્યું તેણે જોયું તો વર્ષાસમયની વાદળીમાથી જેમ વરસાદના
છાટા ટપકે, તેમ તેની આખોમાથી પાણી ટપકતું હતું. સરિક્ત મનમા
સમજી જતા બોલી -

“નૂરેનજર ! તું હવે મોટી થઈ, સમજણી થઈ છું, કયા સૂધી
તારા અબ્બાજનન હવે આ ફાની જહામા તકલીફ ઉઠાવશે ? તેમની
તો મુરાદ જેમ બને તેમ જલ્દી આ દૂનિયાનો સબ્બ છોડી મક્કા શરિક
જવાની છે પરતુ તારે માટે રહે છે”

સજળ આખે સરિક્ત સામું જોઈ સુરત બોલી - “નહિ, મારે
માટે નહિ”

“તને કાઠની સાથે નિકાહ કરાવી પછી જશે.”

“હા, મને છોડીને બીજા તો શા માટે ? હું પણ તેમની સાથે જઈશ.”

“વાર છે, બેટા ! તારે જવાને, બ્યારે આ શિયાહ બાલ સફેદ
થાય, મહોંપર કરચલિયો પડે, બ્યારે દાદી થાય, ધરમા છોકરાછેલા

વહુચરોને જુએ સારે જળે. હજી તારે જવાને ધણા દિવસ બાકી છે. પણ હા, મિરજની વાત કહું છું તેનું તું—”

સુરતે પાછું નીચું બેસ્યું. સરિક્કન બેગમે તેને પોતાની સોડમા લીધી, હેતથી વાસે હાથ ફેરવી મુખચુમ્બન કર્યું. તેની આખમાથી દડદડ આસુ પડતા હતા. સરિક્કન સમજી કે, સુરત મિરજના નામથી જ થરથર કાપે છે. તેને સમજવાનું બાકી રહ્યું નહિ સરિક્કને નાનપણથી જ સુરતને ઉછેરી મોટી કરી હતી માતાના જેવો વાત્સલ્ય તેનો તેનાપર હતો. સુરતને આ પ્રમાણે રડતી બેઠી તેને પોતાને મારું લાગ્યું તે બોલી—“તું રડે છે શા માટે ? ગાડી ! તારી બધી મરજી નહિ હોય, ત્યાં જ તારી શાદી કરીશું ? જા, જો સાજ પડી છે. અગાસીમાં જઈ જતા હવા ખા.”

“ના, ખાલાબન ! આજ મને કંઈ મન નથી. હું તો અહીં જરા લેટીશ ”

સરિક્કને સુરતને છાતી સરસી આપી મેઘાચ્છન્ન ચદ્રબિમ્બસમાન તેના મુખની ચુમી લઈ તે ત્યાંથી ઉડી સુરત શય્યામા જ પડી રહી; તેના મનમા ઉત્તાપ થતો હતો, ચિતાથી તેનો કંઈ અવરોધ થતો જણાતો હતો.

સરિક્કને પ્યારને હાક મારી પામે બોલાવી કહ્યું—“કેક કર્યું પ્યાર ! હવે ફરીથી એ બાદી જો ધરમા આવે તો કહેજો મને, સમજી ? રાડના નાકકાન જ કાપીશ ”

પ્યારને સરિક્કનના આ કહેવાથી ધણો જ આનંદ થયો.

કાસિમઅલિખાને સઘળો વૃત્તાત માલમ પજો તેણે જહાગીર નગરમા કન્યાન્ત્રિ વિવાહ કરવાની વાત પડતી મૂકી તેણે મુશિદાબાદ જવાનું નક્કી કર્યું થોડા દિવસ પછી સરિક્કન બેગમ, સુરતઉન્નિસા અને ફટલાક માણસો સાથે લઈ કાસિમઅલિખા મુશિદાબાદ જવા નિકળ્યો તેના મનમા એમ હતું, કે રાબતના પાટનગરમા સુરતને યોગ્ય વર મળી આવશે. ત્યાં ધણા અમીર ઉમરાવનો વાસ હતો ને નવા નવા માણસો પણ આવીને રહેતા હતા ખાંસાહેબનો ધરાદો સુરતના લગ્ન પછી મક્રે શરિક્ક હજી કરવા જવાનો હતો સુરતે બેત્રણવાર સાથે જવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી, પરંતુ, બાળકની વાતપર પિતાએ લક્ષ આપ્યું નહતું મુશિદાબાદ જતા પત્તા નદીને તીરે તેમણે પોતાની હોડીઓ નાગરી હતી, માણસો કિનારે ઉતર્યા હતા અને ખાંસાહેબ જગા બેવા પડે નિકળ્યા હતા આ સર્વ વાચનારે આગળ ઉપર બેસ્યું છે. ખાંસાહેબ કાઠે ફરતાફરતા આગળ જતા હતા. તેઓએ ઉચી નીચી

જમીન પર ચાલતા એક લોહાપર પગ મૂક્યો, અદરથી કંઈ લાંબી વસ્તુ નીકળી ખાંસાહેબને પગે વિરળાતી જણાઈ, એટલામાં કોઈએ આવી તેને મજબૂત લાકડીથી જમીનદોસ્ત કરી, આણીને પ્રસંગે મદદે આવનાર એક યુવક હતો ખાંસાહેબે જોયું કે, વખતસર એ યુવક ન આવ્યો હત તો તેના પ્રાણ અચત નહિ.

અતુર્થ પરિચ્છેદ

ઓળખાણ

અપોર થવા આવ્યા હતા, વર્ષાઋતુનો પ્રારંભકાળ હતો, વર્ષાઋતુ ક્યાં પડ્યો, તેનો ભરોસો ન હતો વળી જળમાર્ગની મુસાફરી. તે દિવસે મુસાફરી મોકુફ રાખવાનો ખાંસાહેબે ઠરાવ કર્યો, હોડીવાળાઓએ હોડીઓને કિનારે આણી, લગર નાખી મજબૂત કરી હોડીઓમાં જૂદા-જૂદા માણસો કામે લાગી ગયા કેટલાક કાઠાપર આવી વાસ કાપી લાકડીઓ લેવા મળ્યા, કિનારાપર લોકોનો કોલાહલથી ગામમાંના બેચાર કુતરા પણ લા આવી લાગ્યા, મિશરજી-રસોઈ કરનાર-ની નોકા પણ બીજાઓની સાથે હતી, ખાંસાહેબના હિંદુ નોકરોની રસોઈ તે કરતો હતો, નદીને તીરે એક સ્થળે જગા સાફ કરી તેણે રમોઈની તૈયારી કરવા માડી; અપોરે પવન ભેરથી ધુંકાવા લાગ્યો, એટલે એક દટ્ટીની આડ કરી અમિષર તેણે વાસણો ગંધ્યાં

પરવારીને વિશ્રાંતિ લેતાં સધ્યાસમય થઈ ગયો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશાને લાલ વર્ણની કરી મૂકી, આકાશમાં જત જતના રંગ પૂરાયા. અર્ધનું ક્ષીણ તેજ અતે પંજાના જળમાં નિમગ્ન થયું, આકાશમાં પંખીઓ ઝલરવ કરતાં ઉડવા લાગ્યાં, કોઈ જોડા યાત્રીને ઝાડની શાખા-પર વિસામો લેતા, જાણે રમ્તો ભૂલ્યાં હોય તેમ ચીસ પાડી પાછા ઉડી જતા, સંધ્યા વ્યતીત થવા આવી, કોઈ કોઈ નોકામાં મુસલમાન નોકરો લાવણી ટપ્પા ગાવા લાગ્યા, કોઈ હોડીમાં વાતો ચાલતી હતી, અન્યમાં હિંદુ પંદેરીઓ લલિતપ્રિય વિરહવિધુરા યુવનીના વિગ્ધનુ ગીત, કબરી આદિ ગાતા હતા, ઘોડાદોડપરથી એક નિશાનબાજે બદક ફેડી ગામના લોકોને ખબર આપી કે, હથિયારબંધ પ્રહરી ઘોડા દોડપર છે એ વેળાએ નોકાના એક ભાગમાં સરિશ્વન બેગમ ખાંસાહેબને પૂછતી હતી કે-“કોઈ હિંદુ છોકરાની સાથે તમે વાતચીત કરતા હતા? વળી સાબળ્યું છે-કે, તમે તેને તમારી સાથે મુશિદાબાદ લઈ જવા આહો છો કોણ છે એ?”

ખાંસાહેબે જવાબ આપ્યો-“તેનું નામ હેમ્નંદરાય છે જનન-

ગરનો રહેવાસી છે તે આપણા રમુલપુરના પ્રગણાથી ચાર ગાઉ દૂર છે. આજે તેણે મને એક મહા આદતમાથી બચાવી લીધો.’

“તમારે ને એને ઓળખાણ હતું?”

“ના, ના, પૂરતું જયનગરના રાયવશ બાણીતા માણસ છે વળી મારાપર આજે એનો ઉપકાર થયો છે એક સાપ આ ઝાડવામાંથી નિકળી મને ડંસી જત એ છોકરાએ સાપને તત્કાળ હણ્યો ન હોત, તો આજ હું અહીં વાત કરવાને પણ હોત નહિ.”

“પણ એને સાથે લઈ જઈ શું કરશો?”

“હજી એની ઉગતી વય છે. શહેરમાં જઈ નસીબ અજમાવવા એ આહે છે એનાં માઆપ કોઈ નથી વાતચીતમાં જ તેનાપર મને માયા થઈ આવી. વળી એનો ઉપકાર પણ એવો છે કે, એનો બદલો આપી શકાય નહિ સાથે સાથે આવશે તો ભેધશું એનું કંઈ થઈ શકે એમ હશે તો એકમે જાત તો કાણુ જાણુ ક્યારે પહોંચત અને શું કરત? આ તો આપણી સાથે આટલા માણસ છે, એની સાથે એ પણ આવશે છોડશે જાણાય છે તો લાયક, દેખાવડો છે, લાણેલ છે, કાણેલ પણ છે.”

“અમે તેને ભેયો હતો.”

“ક્યારે? કવી રીતે?”

“તમે જ્યારે તેની સાથે વાત કરતા હતા, અને ઝાડ નીચે ઉભા હતા, ત્યારે પડદાની આડમાંથી અમે જોતાં હતા.”

“ખૂબસૂરત છે, નહિ વાર?”

“હા, પણ માઆપ નથી.”

“ના, લણેલગણેલ છે, અદબકાયદાથી વાકેફગાર છે. થોડી વાતચીતમાં જ તે ઢોંશિયાર જાણાયો. મિશરજીની નોકામાં તેને મારે બદો-અત્ત કર્યો છે, આહારાદિ પછી તેની સાથે વાતચીત કરીશું.”

“માઆપ નથી, એ જાણી કંઈ કંઈ થાય છે.”

કાસમઅલિખા થોડી વાર ચુપ રહ્યા તેમના મનમાં અનેક દિવસની વાત અતર દ્વારને આઘાત કરતી હતી તેમને તેમના પાત્ર વગસના નાના બાળકનું અમરણ થઈ આવ્યું તેનું નિર્દોષ સરળ મુખ, મધુર હાસ્ય, બાળચેષ્ટા, મનોહર, કામળ ગાત્રો ઈસાદિ સર્વ આ વૃદ્ધ ઉમરાવના મનમાં તાણુ થયું. તેઓ ધીમેથી બોલ્યા “આજ જો એ જીવતો હત તો બરાબર આના જેવડો અને જેવો હોત.”

ખાંસાહેબને એક પુત્ર હતો તે પાત્ર વર્ષની વયે આ ધામ છોડી ગયો હતો એ ધ્રણા દિવસની બીના હતી. મુરતનો તે વખતે જન્મ પણ થયો ન હતો. હુમેન્દને જોતા જ ખાંસાહેબના મનમાં પોતાના

પુત્રની સ્મૃતિ ઉદય થઈ આવી. વળી તેના ઉપકારને અતરમા આણું તેમણે તેને સાથે લઈ જવા નિશ્ચય કરીધો. ઘણી વાર સાથે લઉં કે નહિ એમ પહેલો તો મનમા ડોળાવો થયો, પણ આખરે તેની લાયકી જોઈ પૂર્વના વિચારને તેણે કાયમ કરીધો. સરિફને આ વાતમા વાધો લીધો નહિ થોડી વાર પછી ખાંસાહેબે સુરતને હાક મારી અને કહ્યું -

“સુરત! નૂરેનજર! મારી માળા લાવ્ય તો વારુ?”

સુરત પાસેના ભાગમા બેઠીબેઠી સર્વ વાત સાલળતી હતી તે પિતાની આજ્ઞા સાલળી ઉઠી, અને માળામુસલ્લાદિ સામાન પિતાની નિકટ રાખ્યો. કાસમઅલિખા નિમાજ પઢી ધૈર્યપુતિમા મગ્ન થયા.

પંચમ પરિચ્છેદ

સુરતનું ગાન

વાચનાર જાણી શક્યા હશે કે, ખાંસાહેબને આકૃતમાથી ટાળનાર હિંમુ હતો. ઝાડની નીચે જ્યારે હિંમુનો ખાંસાહેબની સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે રામમોહન ત્યાં નહોતો. ઝાડની નીચે સતર્જી પાથરી, હિંમુને વિશ્રાંતિ લેવાનું કહી, રામમોહન ગામ તરફ ગયો હતો. રામુ અને ત્યાં સૂધી આવના પદાર્થને માટે પૈસા ખરચતો નહિ, પણ બાગ બગીચામાથી ફળાદિ માગી લેતો, ફાઇવાગ લયદેખાડીને પણ લઈ આવતો, કોઈ વખતે કોઈ ન હોય તો બાગનો માલેક પોતે જ છે, એમ સમજી પોતાનું કામ કાઢી લેતો, આવશ્યક પદાર્થ આ પ્રમાણે લેવામા તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ થતો નહિ. થોડી વાર પછી રામમોહન પાછો ફર્યો, કેડે કાપડમા ફેરીઓ, જાણુ, વગેરે હતા, ખીજા હાથમા તરબુજ હતું, અને ડાબા હાથમા મળખૂત વાસની લાકડી હતી. રામમોહને દૂરથી જોયું કે, આગ પાત્ર જાણુ હિંમુને ઘેરીને ઉભા છે, વળી તેઓ મુસલમાન છે, લાખી લાખી દાઢી છે, શરીર પણ બળવાન છે. લશ્કરી સિપાઈ, કે હુદાગર કોઈ હશે, એમ તેણે ધાર્યું. પાત્ર સાત માણસોને જોઈ ડરી જાય એવો રામમોહન ન હતો. વળી ખુદ હિંમુ પણ ત્યાં ઉભો હતો. તેણે તરબુજને હાથમાથી નીચે નાખી દીધું, હાથમાની લાકડી ખરાખર ઠોકી જોઈ, મળખૂત પકડી, અને ઘડીકમા હિંમુરાયની તરફ દૃષ્ટિ કરતો, ઘડીક આસપાસના આદમી તરફ જોતો. ડાલતો, શકારીલ ચહેરે તે આવવા લાગ્યો. હિંમુ તેને જોતા જ તેના મનનો ભાવ સમજી ગયો અને હસીને બોલ્યો -

“રામુ! કંઈ નથી આ મોટા માણસ છે, સમજ્યો?”

તેણે કાસમઅલિખા તરફ આગળી કરી કહ્યું - “એમને સલામ

કર એ નવ્વાળ સગદાર બહાદુરના વિખ્યાત અમીર છે, આપણા રમુલપુર પગણના માલક છે ”

નાનપણથી જ અમીર, ઉમરાવ, ફ્રેન્દાર, ચોપદાર આદિની વાતો સાલળીસાલળી, આ પ્રતાપશાળી લોક સખી તેના મનમાં એક ભીતિમય અદ્ભુત ધારણા ઉત્પન્ન થઈ હતી આજ તેની ચક્ષુસમીપ અમીર વા મહાન્ પુરુષને જોતા જ તેની શુદ્ધિતો વિપર્યય થયો હાથ-માની લાકડી જમીનપર રાખી, જે હાથ જોડી, રામમોહને ખાંસાહેબને નમસ્કાર કર્યા આ પ્રકાર જોઈ લા ઉભેલા સર્વને હસેજ હસવું આવ્યું

હિમુએ કહ્યું —“એ શુ રામુ?—સલામ કર ”

રામુએ છલ દાતવતી કચડી જે હાથવતી ખાંસાહેબને સલામ કરી, પછી દરેક જણની તરફ કરી સિપાઈ સુદ્ધાને સલામ કરી, છેવટે હેમેન્દ્રને પણ સલામ ઝુકાવી સધળાને તે જોઈ ખડખડાટ હસવું આવ્યું કાંઈનાથી હસવું ગેઠાયું નહિ, હિમુને પણ હસવું આવ્યું

ખાંસાહેબે પૂછ્યું —“આ કોણ છે ?” હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો —

“એ મારો સાથી છે, રામમોહન એનું નામ છે એ મારી ધાવમાનો પુત્ર છે, મારો દ્વંધભાઈ થાય, ભલો માણસ છે ”

કાસમઅલિખાએ રામુને પૂછ્યું —“બધાને કેમ જોલાવવા, એ બખ્ષ છે કે ? મને શી રીતે જોલાવગો, રામમોહન ?”

રામમોહનમા જે શુદ્ધિ હતી, તે પદ્માની પેલે પાર જવા લાગી હતી તે જોલ્યો —“બરકન્દ-અમીર સાહેબ-ના-નવ્વાળ જનાબ ”

ચારે તરફ ખડખડાટ હસવું સર્વ જણને આવ્યું રામમોહનને તેથી લાગ્યું કે, કઈ જરૂર ભૂલ થઈ છે, પરંતુ શી, તે તે સમજ્યો નહિ. તેથી તે શરમાયો, જે ડગલા પાછો કર્યો, અને ઉભો રહ્યો હવે તેને લાગ્યું કે, કઈ લાડીબાડીના સખધમા કંઈક ભૂલ થઈ હશે, તેથી બરકન્દાજ સાહેબને હસવું આવ્યું હશે

ખાંસાહેબે કહ્યું —“વાહ ! ઉમદા માણસ છે રામમોહનને પણ સાથે લઈ લઈશું ”

સધ્યા પછી તેઓ મિગજીની હોડીમાં બેઠાબેઠા વાતો કરતા હતા માની વાત, ગૃહલાગ, કીકો, મા, કાકા, વાઘો, રમ્તામા ખાંસાહેબનો મેળાપ વગેરે અનેક વાતો કરી

આખરે હેમેન્દ્રે પૂછ્યું —“કેમ ! રામુ ! તં મને પણ સલામ કરવાનો આરભ કર્યો કે ?”

“દાદાબાણુ ! શુ કરું ? એતરમા ને વળી ઝાડ નીચે અમીરઉમરાવને જોઈ મારું માથું ફરી ગયું ”

“પણ શહેરમા તો એવા કેટલાક અમીરઉમરાવ એવા પડશે જે.
ત્યા માયુ ઠોકાણે ન રાખ્યુ તો પછી ?”

“જેઠજેઠને ટેવાઈ જઈશ.”

“તો ઠીક”

“અહીંથી શહેરમા જતા કેટલો વખત લાગશે, દાદાબાણુ ?”

હેમેન્દ્રે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ રાત પડી ગઈ હતી, અનેક
તારાઓ આકાશમા ફટી નિકળ્યા હતા, કૃષ્ણપક્ષ હતો, પરંતુ દૂર પંચાના
ગર્ભમાથી અન્દ્રોધનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો, કિરણછટા પંચાના
વીચિત્રગમા ચૂર્ણ થતી હતી, મૃદુ પવન ફરફર વહેતો હતો પ્રકૃતિનો
સુદર દશ્ય જેઈ હેમેન્દ્ર તુ મન ઉચ્છ્વાસિત થયુ, રાત્રિએ ગૃહ વિદાયની
વાત તેના અતગમા સ્ફુરી આવી. વક્ષ સલસ અશ્રુધારાથી પરિધ્વા-
વિત તે સુદર કાતર મુખ તેના અમરણમા તરી આવ્યુ, પણ એટલામા
આયુ ! એકાએક શ્રુતિ સુખાવહ સંગીતની અમૃતવૃષ્ટિ ક્યાથી ? હેમેન્દ્ર
કાન ઉઘાડી એકચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો પંચાના સ્રોત પરથી ફર-
ફર કરતો શીત મલય સારંગીનો ક્રામળ સુર તેના કાનના પડદા સાથે
અથડાવા લાગ્યો, તેની સાથે રમણીના ક્રામળ કંઠમાથી ઝરતુ માધુર્ય પણ
રેલાવા લાગ્યુ મધુર સ્વર તો ઘણી વખતે હેમેન્દ્રે સાંભળ્યો હતો, પણ
આજના ગાનારના કંઠની સ્વાભાવિક મીઠાશ આ તરેહની હતી ગીત,
હવે હેમેન્દ્રના કાનપર સ્પષ્ટ રીતે અથડાવા લાગ્યુ —

“તુને કોકારી ઉમા બદકાર દાયમ
જેરમે આન્દાલ જેહ્દ કાર દાયમ”

હેમેન્દ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, કોનો એ સ્વર હશે ? લોકના
મકાનથી દૂર આંટલી રાતે પંચાના કલકલ વહતા તરંગોપર તરતો, આ
ચિત્તહારી ગીતધ્વનિ કોનો હશે ?”

એ ગોનાહ નાગ્યુજ્જસ્ત સો આતિ,
બા હુન્દરે દેલનાકરદમ તાઆતિ,
બર દર આમદ બન્દાયે બિગરિખતા,
આખરેએ જોહ બોએસયા રેખતા.

સંધળા શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સમજમા આવતા નહિ. વાયુની મદ
અને પ્રબળ ગતિને લીધે ગીતનો ધ્વનિ પૂરેપૂરો વિકાગ પામતો નહિ.
પરંતુ આ ગીતના પ્રભાવે હેમેન્દ્રના મનપર અજબ અસર થઈ.

“આન્દરા દમ કાન્ બદન નંનમ બરી,
આજ જહા બાલુરે હમાનમ બરી”

આ તો મહાત્મા શેખ ફરિદના ખરા હૃગરનુ પ્રાર્થના સંગીત છે,

ગીતધ્વનિ થંભ્યો, પરંતુ તેનો મધુર ગુન્નરવ હેમેન્ડના કાનમાથી ખસ્યો નહિ તેણે મિશરછતે પૂછ્યું — “આ કાણુગાતું સલગાય છે, મિશરછ ?”

“ખબર નથી ? એ તો મુરતખીખીનો અવાજ છે ”

“મુરતખીખી ! એ કાણુ છે ?”

“બાણુછ ! ખાંસાહેબની કન્યા, મુરતઉત્તિસા. ખાંસાહેબ નમાજ પઢી રહ્યા પછી કોઈ કોઈ વખત તેને લગન ગાવા કહે છે એમે તો તેને એમ ગાતા ઘણી વાર સાંભળી છે ”

“ખાંસાહેબને કેટલા સંતાન છે ?”

“ખાંસાહેબને કંઈ સંતાન નથી, માત્ર આ એક કન્યા છે ”

“વિવાહ થયો છે કે ?”

“ના, એ તો એમ છે કે જહાગીર નગરમાં તેને માટે સારા વરની ગોઠ કરી, પણ કોઈ લાયક આદમી મળી આવ્યો નહિ માટે ખાંસાહેબ હવે મુશિદાબાદ જાય છે ત્યાં ઘણા અમીરઉમરાવ છે ત્યાં કોઈ લાયક વર મળી આવશે ”

આ સિવાય ખીછ કેટલીક વાત, હેમેન્ડ લટછ પાસેથી જાણવાને સમર્થ થયો. સરિફન બેગમની વાત, મુરતની નાનપણની વાત, તેની બાદી પ્યારની તેમજ ઘરની વગેરે કેટલીક હકીકત તેણે હિમુને જણાવી ઘરની દરેક હકીકત નોકરો જાણે, અને રામરતન મિશર તો ખાંસાહેબના ઘણા પુરાણા નોકર હતા, એટલે એમનાથી કંઈ વાત અજાણી ન હતી.

આમ તેઓએ કેટલીક વાતચીત કરી, એટલામા કોઈએ આવી હેમેન્ડને હાક મારી હેમેન્ડે પૂછ્યું — “કાણુ છે ?”

આવનજે જવાબ આપ્યો — “ખાંસાહેબ, આપને એમની નોંકામાં તેડ છે ”

૫૪ પરિચ્છેદ

નોંકામાં વાર્તાલાપ

હેમેન્ડે ઘણા દિવસ મુસાફરીમા કષ્ટથી કાઢ્યા હતા, વરસાદમા અને તડકામા તેના કપડા ખરાબ થઈ ગયા હતા, આજ તેણે તે પોશાક કાઢી નાખ્યો હતો. ખાંસાહેબની આજ્ઞા સાંભળી રામમોહનને થેલા-માથી સારી ઘોતી અને મિરબાઈ કાઢવા કહ્યું. રામમોહને બટવો મોં આજળ આવ્યો, અને તેમાથી ઘોતી અને મિરબાઈ કાઢી આપી. તે સિવાય તેણે કેટલીક ચીજો બહાર કાઢી ચપ્પુ, સોય, દોરો, અગ્નિ પેટા-વવાનો પથ્થર તથા આરસી આરસી લઈ તેણે માથાપરની બાબરી સાફ

કરી, પાછી કંગીરાખી દીધી, ઘાતી અદલી તથા મિરજાઈ પહેરી આવેલા માણસની સાથે તે ખાંસાહેબની નૌકામા ગયો.

ખાંસાહેબની નૌકા જેને ઘોડાદોડ કહે છે તેના જેવી મોટી હતી, તેમાં કેટલાક ખડ હતા. ખાંસાહેબ જે લાગમા બિરાજ્યા હતા, તે ખડ સાતેક હાથ પહોળો અને દશેક હાથ લાંબો હતો. ચારે બાજુના પાટિયા લીત જેવા મજબૂત હતા, અને તેમાં કાતરેલી જાળિયો હતી. આ ખડની અડોઅડ ખીન્ને એક ખડ હતો, તેમાં જવાના મધ્ય લાગમાથી માર્ગ હતો. ખડમાં એક આદમેરા હતો, તેનાપર સુદર કારીગરી હતી, તેની પામે ખુટીપર વળગાડેલી એક સિતાર હતી, જે મોટા ફાનસ બળતા હતા, જેના પ્રકાશ ખડમાં ચારે તરફ પડતો હતો, અદર ગાલિયો પાથરેલો હતો, એક બાજુએ મસનદ હતી, આબૂઆબૂ તકિયા ગોઠવેલા હતા. એક તકિયાની પાસે હિમેન્દ્રને એસવા ખાંસાહેબે કહ્યું. હિમેન્દ્રને ઝાડ નીચે બેઠો હતો. અસારે તે સાકસુક થઈ તેમની પાસે હાજર થયો હતો. સારના અને અસારના તેના ચહેરામાં ફરક હતો; અસારે તેના ચહેરા રક્ષ જણાતો ન હતો.

ખાંસાહેબે પૂછ્યું — “કેમ! મુશિદાબાદ આવવું છે?”

“હજૂર! એ જ ઇચ્છાથી ઘર છોડ્યું છે?”

“ત્યા જવામાં મતલબ?”

“હા, તકદીર અજમાવવા વિચાર છે.”

“તે તો હીક, પણ જયનગના રાયની અવગ્યા બેઠાએ તેવી છે, એમ સાલળવામાં છે.”

“પહેલા તેમ હતું, હમણા હમણાં બેઠાએ તેવી નથી.”

“તમે માળાપ વિનાના છો તો તમને પાળે છે કોણ?”

“હજૂરે આણા! નાનપણથી જ માળાપ બહેતશીન થવાથી મારા કાકાએ મને નાનપણથી મોટો કર્યો છે.”

“તેમનું નામ?”

“મહેશચંદ્રાય.”

“તેમની સાથે કણ્યો કરી ઘર છોડ્યું છે?”

“નહિ, સરકાર! તેમ નથી. એમની વય હવે પાકટ થઈ છે, સંસારના કાર્યના સાર તેમનાથી હવે વહન થાય તેમ નથી, વળી કષ્ટક દેવું પણ થઈ ગયું છે, માટે મનમાં વિચાર કર્યો કે, પરદેશમાં જઈ કંઈ દ્રવ્યો-પાળન કરવું.”

“એશક! તે હીક છે, તો તમે જહાગીરનગરમાં કેમ ન ગયા? તે તો વધારે પાસે છે.”

“હા, એક કારણને લીધે જહાગીરનગરમાં જવું હું યેમનાસિય સમજ્યો. મારે મા નથી, કાકીએ જ મને મોટો કર્યો છે, તેણે જ લાડ લડાવ્યા છે હું વિદેશ જાઉં, એવી એની ધચ્છા ન હતી જો હું ત્યાં ગયો હોત તો અવશ્ય તેઓ મને સાથી પાછો ખેલાવી લેત, આ જ કારણથી મુશ્કેલીને જવાની મેં મુરદ કરી હતી”

“ઘેર કહી કહાવીને નિકળ્યા છો?”

“હા, કાગળ લખી સર્વ હકીકત જણાવી છે.”

“મહેશ્વરને કંઈ સત્તાન છે?”

“હા, ના”

“વારુ, આપને કંઈ લાઈલાહ છે?”

“હા, ના, હું પડે જ છું”

ખાંસાહેબે હેમેન્દ્રની એ પ્રમાણે ફારસી, અરબી, તેમ જ ખીજ કેળવણીની પરીક્ષા લીધી, વાતવાતમાં તે સમજી શક્યા કે, હેમેન્દ્રની કેળવણી જોઈએ તેવી છે આલાહી પણ છે, અદ્યકાયદાથી વાકિફ છે, ઉત્સાહ છે, જીવાની છે, કામ કરવાની હોશ છે, જો યોગ્ય રસ્તે લાગી જાય, અર્થાત્ કંઈ અવલગન મળે તો આગળ જતા નામ કાઢે એવો છે

હેમેન્દ્ર વાતવાતમાં આદમરાપર ટગાડેલી સિતાર તરફ જોતો હતો તે જોઈ ખાંસાહેબે પૂછ્યું — “બાબુ! આપને કંઈ ગાવાનજવાનો શોખ છે?”

હેમેન્દ્ર એકદમ અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ તેણે કહ્યું — “રહેજ-રહાજ, અતિ સામાન્ય”

તોકરના તરફ જોઈ ખાંસાહેબે કહ્યું —

“સાદક! તે સિતાર અહીં લાવ તો”

સાદકે આજેના પાસેથી સિતાર લાવી હેમેન્દ્રની પાસે મૂકી. હેમેન્દ્રે સુર બાધી એક ગત ધરી એ વખતે અદરના દ્વાર આગળ અલ-કારનો ધ્વનિ તેના કાને પડ્યો કેઈ અલકાર ધારણ કરેલી સ્ત્રી દરવાજાના દ્વાર પાસે બેઠી, એમ એને લાસ થયો હેમેન્દ્રને એક મુશ્કેલી નડી. સિતારપરનો મેજરાબ ઘણો નાનો હતો હેમેન્દ્ર આગળીવડે સિતારને છેડવા લાગ્યો. ખાંસાહેબે જોયું કે, માત્ર આગળીવડે હેમેન્દ્ર પોતાની અસાધારણ ક્ષમતા સિતારપર બતાવે છે ખાંસાહેબે ઘણા દિવસથી સંગીતની ચર્ચા છાડી હતી, પરંતુ તેમની સમજશક્તિ ઘણી હતી હેમેન્દ્રના બળવવાથી તેઓ સમજી શક્યા કે, જેવા તેવા માણસને આ પ્રમાણે વગાડવું સિદ્ધ નથી. રાગિણીની સર્વાંગ વિશુદ્ધતાની રક્ષા કરી, આ પ્રમાણે આલાપ અને ગત પરિસ્પૃટ કરવા, એ અતિ નિપૂણતા સિવાય થવું મુશ્કેલ છે ખાંસાહેબ

અતિ પ્રસન્ન થયા અને ખોલ્યા — “વાહ! ક્યા ઉમદા હાથ છે!” વળી પૂછ્યું — “ખીજા કઈ વાઘપર કાણુ છે?”

હેમેન્ડ વિપદમા પડ્યો. ખાંસાહેબની સાથે આ તેની પહેલી સુલાકાત હતી, તેઓ વૃદ્ધ હતા, પિતૃસ્થાને હતા વળી ભવિષ્યના આશ્રયદાતા પણ તેને મન ભાસતો હતા, આવા માણસ આગળ પોતાની પ્રગલ્ભતા દર્શાવવી, તેને ઉચિત લાગી નહિ. તે રીત વિચ્છેદ સમજાયે, અને નીચું જોઈ ગયો, પરંતુ ખાંસાહેબ સમજી ગયા જે માણસને સિતારપર આવે સંપૂર્ણ કાણુ હોય, તે ખીજા વાઘવત્ર અવશ્ય જાણતો હોવો જોઈએ ખાંસાહેબે કહ્યું — “પ્યાર! સારંગી આમ આણતો.”

અંદરનું બાગણુ અડધું ઉઘડ્યું. પ્યારે સારંગી ગાલીચાપર મેઝવી ખાંસાહેબે કહ્યું — “તબૂરો નથી. આ સારંગી છે, એકાદ ગીત સંભળાવે તો મારી ખાત્રી છે કે, આપનું ગણુ પણ મિષ્ટ અવશ્ય હશે.”

સારંગીપરનું આવરણ દૂર કરી, હેમેન્ડે સારંગી હાથમા લીધી ઉપર હાથીદાતનું નકસી કામ હતું તેને હાથમા લેતા અમરણ થયું કે, આજ સારંગી ખાંસાહેબની કન્યા વગાડતી હતી હેમેન્ડે પ્રથમ આલાપ છેલ્યો. અતે તેની સાથે તેણે હારીજની એકે લકિતરસંપૂર્ણ ગજલ ગાઈ

ગાન સાંભળી ખાંસાહેબ ઘણા જ ખુશ થયા. તેમની આખી ખીની જણાઈ, તેઓ ખોલ્યા — “બાણુ ઈશ્વરની આપનાં પર દયા છે, નહિ તો આવું સાફ ગણુ હોય નહિ. આટલી વયમા હીક વિદ્યા સંપાદન કરી છે.”

હેમેન્ડે સારંગી નીચે મૂકી અને કહ્યું — “હુજૂર! મારી એક અર્જ છે.”

‘મુરત જાળીમાથી પગાના તરગલગની શોભા ભેતી હતી તે ચૂપ રહી સરિદને ફરી પૂછ્યું — “કેમ ગીત કેવું હતું? ઉઘે છે કે શું? બોલતી નથી?”

ચમકી મુરતે કહ્યું — “બહુ જ ઉમદા ખાલાજનન. ખરેખર મનહર હતું”

સમય પરિચ્છેદ

હિમુ ક્યાં ગયો?

બીજે દિવસે સવાર થયું. લક્ષ્મી હજી સંધી શય્યામાથી ઉઠી ન હતી દરગેજ તો તે સર્વથી પહેલી ઉઠતી નોકર ચાકરસુદ્ધા જાગ્યા ન હોય ત્યાર પહેલા બિજાનું લાગી તે કામે લાગતી આજ બહાણું વાયુ તો પણ લક્ષ્મી ઉઠી નથી, એ શું? છોકરો પણ સવારમા જાગી જતો. આજે તે પણ ઘોડિયામા છે તે રોજની માફક ઉઠ્યો તો તો ખરો, પણ લક્ષ્મીએ તેને થાખડી પાછો ઉંધાડી દીધો હતો. લક્ષ્મી આખ-માથી આસુ સારતી હતી સ્વામી તેને લાગી લાગે પ્રવાસે ગયા હતા, તેથી તેને દુઃખ થતું હતું પતિવિયોગથી તરણી પ્રમદાને દુઃખ ન થાય, એમ કેમ બને? પ્રવાસ પણ આજના વખતની માફક સરળ ન હતો પ્રવાસે જવું તે સમયમા ભારી બેખમ ભર્યું હતું, લાખા પ્રવાસમા તો ધીરે પાછા આવવાની આશા સુદ્ધા છોડવી પડતી છતાં તે વખતના લોકમા સહનશીલતા પણ ભારે હતી કાળ અને વસ્તુસંબેગો બદલાતા એવી સહિષ્ણુતા આજ વિરલ થઈ પડી છે

શય્યામા પડીપડી લક્ષ્મી ગેયા કરે છે. સ્વામી ચાલ્યા ગયા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે ઉપરાંત એક બીજું દુઃખ તેને આવી પશ્યું છે સ્વામી પરદેશ ગયા નો ગયા, પણ તે વાત તેમણે કાઢીને જાણાવી નથી માત્ર તેને એકલીને કહીને સિંધાવ્યા છે તેથી લક્ષ્મીપ્રિયા પોતાને અપરાધિની ગણે છે. સવારમા અનેક જણ પૂછશે, શોધ વશે, શું થયું અને શું હિ, તેના અનેક તર્કવિતર્ક થશે, પણ તે બંધાતી હોવા છતાં તેનાથી ઈ પણ કહેવાશે નહિ તેના મનમા એમ આવતું હતું કે, જેમ સધ-પાને કલા વગર આમી ગયા છે, તેમ મને પણ કલા વગર ગયા હોત ની ઠીક થાત એમ કંઈ હોત તો દીલમા વાત ધૂપાવવી અને કહેવું નહિ, એવું તો મારે કરવું પડત નહિ આવી વાત સસરા ન જાણે, સાસુ જાણે અને વહુ જાણે, એ તે વખતમા ઠીક ગણાતું નહિ. વહુએને આવી બીના તે વખતે લજ્જાકર લેખવામા આવતી હતી, અને એ વહુએ પણ પોતે તેને અપરાધજનક લેખતી.

મહામાયાએ આવી લક્ષ્મીનુ ખારણુ ઠોકયુ અને ઘોલી. — “વહુ !
ઓ વહુ ”

દરવાજે તો ઠોકતા જ ઉઘડી ગયો, મહામાયા અદર દાખલ થઈ,
લક્ષ્મી સફાળી ઉઠી અને ધુમટો તાણ્યો, મહામાયા ઘોલી — “વહુ ! આજ
હજી સૂધી કેમ ઉઠી નથી ? છોકરો પણ હજી સૂધી સુતો છે, એ શુ ?
એને કઈ ઠીક નથી કે શુ ?”

માથુ હલાવી લક્ષ્મીએ છોકરાને કઈ નથી થયુ, એમ સૂચવ્યુ
“સારે આજ ઉઠતા આટલી વાર કેમ થઈ ? તને તો કઈ થયુ
નથી ને ?

લક્ષ્મી દરેરોજ ઉઠી સવારમાં સાસુને પ્રણામ કરતી આજ
સાસુજી તેની ઓરડીમાં આવેલા બેઈ તેને પગે પડી એમ કરવા જતા
આખમાના બે ચાર આસુ મહામાયાને પગે પડ્યા. લક્ષ્મીએ મનને
ધાણુ રોકયુ, પણ તે સંવરણુ કરી શકી નહિ.

મહામાયા ઘોલી — “વહુ ! બેટા ! આજ શુ થયુ છે ? તુ રડે
છે કેમ ! હિમુએ કઈ કહ્યુ છે ?”

સ્વામી સળધી વાત, એટલે લક્ષ્મી શુ જવાબ આપે ? તે મુગી રહી
મહામાયાએ તેના ધુમટો તાણી લઈ માથે હાથ ફેરવ્યો ધૂમટો સરી
જતા મહામાયાએ બેયુ કે, લક્ષ્મી આખી રાત રડી હોવી બેઈએ
આખો લાલચોળ હતી મ્હોં વિલાયલુ શીકડુ પડી ગયુ હતું, આખની
પાપણો આસુલરી હતી મહામાયાએ મનમાં ધાર્યું કે, અવશ્ય હિમુએ
કઈ કહ્યુ હોવુ બેઈએ નહિ તો વહુ રડે નહિ તેણે મનમાં હિમુને ઠપકા
આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વહુનુ મ્હોં છોડાવતી હોતી ઘોલી — “રડીશ
ના બેટા ! હમણા હુ એની ધૂળ કાઢી નાખું છુ હજી કાકા ઉઠ્યો નથી ?”

એમ કહી મહામાયા છોકરાની પાસે ગઈ, તેના મુખપર અને
કપાળપરની વાળની લટો હાથવતી ઝેરવી દીધી, અને તે ન બગે એવી
રીતે ધીમેથી તેના મુખનુ ચુમ્મન લીધું પછી તે સાથી બહાર નીકળી
બહાર આવી મહામાયાએ હાંક મારી — “કલ્યાણી ! બે તો હિમુ
ડ્યા છે ? તેને ઘોલાવી આણુ તો ”

આણી તરફ લક્ષ્મી ભારે વિપદમાં પડી સાસુજીએ મનમાં એમ
ધારી લીધુ હતુ કે, તેના ધણીએ તેને કઈ કડવા ઘોલ કહ્યા હશે આ બ્રમ
લાંગવાનો ઉપાય પણ સહેલ ન હતો તેનાથી લાજનુ માર્યું ઘોલાય એમ
ન હતુ. એટલામાં છોકરો રડી ઉઠ્યો

કલ્યાણી પાછી ફરી અને ઘોલી — “હિમુને બેયો. પણ તે ઘરમાં નથી
મહામાયા — “બ. બે, છોકરો ઉઠ્યો છે, તેને લઈ આવ ”

કલ્યાણી છોકરાને લઈ આવી, પણ છોકરાને ઉઠતાંની વાર રામ-મોહન પાસે જવાની ટેવ, તે કલ્યાણી પાસે રહે શાનો ?

રામમોહન રોજ સવારમા તેને રમાડતો ને બાગમા ફેરવતો. કલ્યાણી પાસે તો તે રડવા લાગ્યો, એટલે કલ્યાણી “રામુ! ઓ. રામમોહન !” કરતી ઘાટા પાડતી, રામુને શોધવા ગઈ તો તે પણ ધરમા નહિ આ શુ ? આજ બે જણા મળી સવારના પહોરમા ગયા છે ક્યા ?

તે વખતે રાય આગણામા આવ્યા, તળાવપર તથા બાગમા હિમુને શોધવા માણસો મોકલ્યા, બેઠકખાનાની બાજુમા જ્યા નિત્ય રામમોહન સુતો હતો, ત્યાં કલ્યાણીએ જઈને જોયું, રામમોહન ત્યાં ન હતો એટલું જ નહિ, પણ તેનો વાટવો થેલો કઈ જ ન હતું, તે ઉપરાત તેણે મહા યત્ને જળવી રાખેલી, વાસની તેલ પાયેલી પાકી ડાગ પણ ન હતી. કલ્યાણીના મનમા જરૂર સંદેહ પેદા થયો. તેણે ધરમા આવી મહામાયાને સઘળી હકીકત કહી મહામાયાએ પૂજારીને બોલાવ્યો. તેણે કહ્યું — “બાપુ તો થોડી રાત બાકી હતી, તે વખતે દરવાજો ખોલી બહાર ગયા છે મેં દરવાજો ઉઘાડી આપવા કહ્યું, પણ એમણે જ મના કરી અને પોતે ઉઘાડી બહાર ગયા.”

“ક્યા ગયા હશે ? અને જણુ સાથે મળી ક્યા ગયા હશે ?” એમ સહુ વિચાર કરવા લાગ્યા, એટલામા મહેશયદ્ય ત્યાં આવ્યા અને મોટેથી બોલ્યા —

“તેને કઈ શરમ છે ? કાલે આટલું થયું તોએ એનાએ એને જરા પણ લાન છે ? ગયો હશે કઈ કુસ્તી જેવા કે એવા જ કઈ કામે, અને આવશે ખાવાની વખતે.”

એટલું બોલી રાય તો દિવાનખાનામા જઈ બેઠા. એટલામા નવ-દુર્ગા ત્યાં આવી મહામાયાએ તેને કહ્યું —

“જે, જે, એક વાર વહુની પાસે જા. આજ સવારના તે રડતી હતી તેને પૂછી જો કે હિમુની તેને કઈ ખબર છે ?”

નવદુર્ગા લક્ષ્મી પાસે ગઈ. મહેલ્લામા તે માત્ર લક્ષ્મીની સમો-વડિયણ હતી અને તેને સહિયણું પણ હતા. લક્ષ્મી ધૂટથી તેની સાથે બોલતીકરતી પણ હતી, દરરોજ આમોદપ્રમોદ માટે એકઠા પણ થતાં; વળી દરથી નણુદ પણ થતી હતી.

અદર આ રીતનો મામલો હતો, ત્યારે બહાર બેઠકખાનામા જૂદો જ રંગ હતો. રાય બેઠકખાનામા જઈ હુક્કો પીવા લાગ્યા, એટલામા તેમની નજર તકિયા પાસે પેટીપર પત્ર પડ્યો હતો તેનાપર ગઈ, પત્ર હાથમા લીધો, સિરનામુ વાચ્યું તો તેમનું પોતાનું જ નામ, અક્ષર હિમુના.

મહેશચંદ્ર આશ્ચર્યમાં પડ્યા કે “આ શું ધરના છોકરો ઘેર ખેસી કાગળ લખે ! ખયર ?” આખરે તે કાગળ ફેાળ્યો અને વાચવા લાગ્યા —

જનકસદશ પૂજ્ય વડીલ,

પ્રણામપૂર્વક નિવેદન જે આપનો ચરણકિકર હવે મોટો થયો છે ધરની અવસ્થા હવે સમજ્યો છું મારા જેવા અવસ્થ શરીરવાળાએ નિરુદ્ધમાં ખેસી રહેવું યોગ્ય નથી. આટલા દિવસ સૂધી એ વાત સમજ્યો નહિ, તેથી ખેદ થાય છે મારા જેવાએ ઘેર નકામાં ખેસી રહી આટલો લાગવો ઉચિત નથી, એમ જાણી આજરોજ ધર છોડી જઈ છું રામમોહનને પણ સાથે લેતો ગયો છું મારી ચિતા આપ કરશે નહિ. ઈશ્વરેચ્છાથી અને આપના આશીર્વાદથી મન કામના પૂર્ણ થશે, એવી મારી શ્રદ્ધા છે. કલ્યાણીને તથા માતૃશ્રીને આશ્વાસન આપશે અને મારા પ્રણામ નિવેદન કરશે. આપની મમતા, માતૃશ્રીનો જોહ મને સ્વાસ્થ્ય રાખશે એજ અનેક પ્રણામ

લી૦ આપનો

ચરણકિકર હેમેન્દ્ર

પત્ર વાચતા તેમના અત કરણમાં સૂજો લોંકાવા લાગી, તેમને ખેદ થયો તેઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “અરે ! આ અનર્થનું મૂળ હું જ છું છોકરો ખાવાનું માગવા આવ્યો ત્યારે કોયલા આવવાનું કહી એને દુખી કર્યો અને છેવટે ધર છોડી ગયો હરિ ! હરિ !” એમ વિચાર થયો ન થયો, એટલામાં રાય મહાશયે ધરના સઘળા નોકરોને હાક મારી ખેલાવ્યા, સઘળા સા આવી ઉભા તેમને રાય કહેવા લાગ્યા —

“જો રાધામોહન ! હમણા ને હમણા જ, જહાગીરનગર તરફ જા હિંમુ મળે તો એને રોકજે કાદર તું પણ જા, રહિમ તું જો, ખીજ વાટે જઈ એની શોધ કર ! જલ્દી જાઓ, જ્યાં મળે સાથી એને સમજાવી, પાછો વાળી, સાથે તેડી લાવજો, અને કહેજો કે, મેં એને પાછો આવવા કહ્યું છે ”

કલ્યાણી પણ સા આવી વાત સાલળતી હતી મહામાયા અદરના આગણાની બાબુમાં આવી ઉભાં તેઓ પૂછવા લાગ્યા —

“શું હિંમુ રિસાધને ચાલ્યો ગયો છે ? ઘેર નહિ આવે ?”

રાય અત અદર આવ્યા, અને તેમને હકીકત જણાવી સાલળતાની વાર મહામાયાએ કંઠળાણ કરવા માંજી —

“હાય ! હાય ! મારો હિંમુ ગયો ! અરે રિસાધને ચાલ્યો ગયો ! હાય ! શું થશે મારા હિંમુને ! કોણ એની સલાળ લેશે ? અરે

મને મોત પણ આવ્યું નહિ કે મારે આવો દહાડો જોવો પડે છે ।
ખલ્યુ તમને દયા જ નથી તમેજ મારા સોના જેવા છોકરાને ઘરમાથી
કાઢ્યો. મરતા મરતા એની માં મને સોંપી ગઇતી, મેં મોટો કર્યો, અને
આમ તમે એને હુસલા મારી કાઢ્યો મારા બચ્ચાનુ શુ થશે રે બાપ ।
રસ્તામા ચોર, લૂટારા, બરકન્દાજ એને પકડી જશે કાણુ એને
બચાવશેરે~”

આ શોરબજાર સાલણી મહોદ્ધાનાની બૈરીઓ સા દોડી આવી
બખલી બહેન આવ્યા, ધનગારી આવ્યા, નવદુર્ગા આવી, કમળા, ચંપળા,
કાલિન્દી, રયામા, વામા, તાગ, ઈચ્છા, નિરુ બધા ત્યા આવી લાગ્યા
ત્યા મહા શોરબજાર થઈ મચ્યો ધરડિયા હતા તે રાયનો વાક કાઢવા
લાગ્યા “ખલ્યુ! બા, એમ થાય ખરુ કે? કહેવાય કહેવાની રીતે છોર
કછોરુ થાય, પણ આપણથી એમ ન થાય” બૈરક પાર્લામેન્ટમા સધ-
ળાજ રાયને નિંદવા લાગ્યા રાયે સમજાવવાને પ્રયત્ન કરતા કહ્યું -

“માણુસો મોકલ્યા છે, તેઓ રસ્તામાથી પાછા બોલાવી લાવશે, કંઈ
ભય કરવા જેવું નથી.”

મહામાયા — “લઈ આવો, મારા સોના જેવા છોકરાને હમણાને
હમણા લઈ આવો અરેરે તેને શુએ થયું હશે । અરેરે દયા જ નહિ ।
ઓ મા ! આ શુ થયું રે ?”

હિમુએ જહાગીરનગર જોયું હતું તે સાજ ગયો હશે ભય
માત્ર રસ્તામા હતો, બાકી કંઈ ભય નથી સા ગયા પછી તે મુખેથી સા
કાઢને લા ગયો હશે, એમ મહેશચન્દ્રનું અનુમાન હતું માત્ર રસ્તો બેત્રણ
દિવસનો હતો, અને બેખમ તો રસ્તામા ન જેવું હતું, એ તેઓ સારી
રીતે સમજતા હતા પરંતુ ગૃહિણીને તે સમજાવી શક્યા નહિ વળી
તેમણે હિમુને ઠપકા આપી માહુ લાગવા જેવું કર્યું હતું, એટલે પોતાને
એક રીતે દોષી લેખતા હતા

ઘરમા આમ ગડમથલ થઈ રહી હતી સાગે લક્ષ્મી પોતાના ખડમા
ચોરની માફક મુગી બેસી ગઈ હતી પોતાનો ઘણી જ બધા આ સધ-
ળાનું મૂળ હતો, સા એ બિચારી શુ બોલે? લોકોને શુ મહો દેખાડે?
તે પોતાના જે ખડમા બેઠી હતી, સા બેચાર જણીઓ દાખલ થઈ

વામા કહેવા લાગી — “વહુ એમા રડો છો શુ? કાલ સવારે મારા
ભાઈ તો પાછા ફરશે”

બખલી — “ઓ ઓ જાણે તારો એકલાનોજ ઘણી પરદેશ
ગયો છે । બીજાના કાઢના ઘણી બહારગામ નહિ જતા હોય । એમા
વળી રહેછ ગાની”

વિશાખા — “અલી! રળી લાવશે તો દાગિના તને આપશે એમા તે વળી રડવાનું શુ? જરે થેલી! દાગીના પહેરતા સારુ લાગશે કે?”

ધનગૌરી — “બલ્યુ પણ તે જવા શુ કરવા દીધા? તે વખતે મના કેમ ના કરી? કઈ નહિ, ગાસડો બાધીને લાવશે તો બેડીબેડી મળ કરીશ આ હોંગ શા?”

આ પ્રમાણે થોડી વાર બોલી, વાતચીત કરી લાથી સર્વ નિકળી પડી અને રસ્તામા એક ખીજી ટીકા કરવા લાગી.

ધનગૌરી — “અરે એ તો એણે જ જવાનું કહ્યું હશે ખદી છે ને”

રયામા — “ધણીને પટાવીને એ પ્રમાણે સમજાવવું! ભલી બાઈ એની બુદ્ધિ?”

વિશાખા — “એ સાસુવહુને ક્યા સૂધી સારું રહેવાનું છે?”

બબલી — “અલિ! એને દુ ખ શુ છે તે એણે આમ કયું હશે?”

આ પ્રમાણે ટીકા કરતા સૌસૌને ઘેર ગયા કેટલાક તો લક્ષ્મીના ખંડ આગળ આવી, બેઠનેજ પાછા ફર્યા

એક જાન ને એક આવે, એમ આખો દહાડો રહ્યું. આખરે સધ્યાકાળ પડી શોધવા ગયા હતા, તેમાના કેટલાક જણ પાછા ફર્યા હિમુનો પત્તો મળ્યો નહિ બીજે દિવસ ઉગ્યો, પણ હિમુના કઈ સમાચાર આવ્યા નહિ એમ કરતા ત્રણચાર દિવસ વહી ગયા મહામાયાની ભૂખ અને નિદ્રા જતી રહી હતી, મહેશરાય માથે હાથ દઈ વિચારમા બેસી રહેતા, કલ્યાણી રાતદહાડો રાખા કરતી, લક્ષ્મી દિવસના મહામાયાની ચાકરી કરતી, રાતના આસુ સારતી, અને બિજાનું ભીજતી છોકરો રાસુ વગર રહેતો નહિ બે કે કલ્યાણીની માયા લાગવા લાગી હતી, પણ રાસુ વગર તેને કોઈ ફરવા લઈ જતું નહિ. તે રોગિષ્ઠ થતો જતો હતો.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

આક્રમણ

રાત જે પહેાર ગઈ હશે, ઘેર અધારુ હતું, વાદળ બેઠએ તેવું ઘેરાયલું ન હતું, છતા વર્ષા સમય હતો, ને દૂર એક ખૂણામાથી વખતો-વખત વિજળીના ચમકારા થતા હતા, વાયુ પ્રબલ ગતિથી વહેતો હતો, તીરસ્થ નાગરેલી હોડીઓ ડોલતી હતી

ઝાડમાથી ખરતા પાદ્મનો ખરખર શબ્દ થતો હતો, તે સિવાય કોઈ પણ ધ્વનિ અસારે સભળાતો નહિ પદ્માનું જળ ખળખળ સ્વરે

વહેતું હતું, પહેરો ભરનાર અડધા ઉંઘમાં હતા, નિગાહમાં સ્વર્ગ રહ્યા હતા, ખલાસીઓ વગેરે સુખેથી નિદ્રા લેતા હતા, અરકન્દાજ પણ લાખા થયા હતા.

આવે સમયે એક અવાજ સભળાયો જે નોકામાં હિમેન્દ્ર શય્યા કરી સુતો હતો, તે ઘોડાદોડથી થોડે છેટે કાઠાપર હતી હિંમુ ચોંક્યો, બેઠો થયો, રામુને ઉઠવા કહ્યું મિશરણ પણ જતી ગયા હિમેન્દ્રે જરા બહાર નિકળી જોયું તો ઘોડાદોડને તેણે દીડી નહિ તે વખતે વાઢળામાંથી ચંદ્ર કંઈક દેખાવા લાગ્યો હતો ચંદ્રના કિરણો પાણીપર ચળકતાં હતા હિમેન્દ્રે જોયું કે, તે પ્રકાન્ડ નોકા કિનારેથી દૂર ભર પાણીમાં હતી તેની બાજુમાં એક મોટો તરાપો હતો, તરાપાના અને ઘોડાદોડના માણસો વચ્ચે ઝપાઝપી અને મારામારી ચાલુ હતી, લાકડીઓ ઉછળતી હતી જે અવાજથી હિંમુ જાગૃત થયો, તે બદ્ધ ફટવાનો અવાજ હતો. પળમાં હિંમુ તૈયાર થઈ ગયો, રામમોહનને તૈયાર થવા કહ્યું, અને નોકાનું સૂકાન પકડ્યું, પાસે જ તેની લક ડાગ હતી. હિંમુના ઉત્સાહથી ખલાસીઓમાં પણ ઉત્સાહ આવ્યો અને તેમણે નોકાને યોગ્ય માર્ગે હકારી. ખાં-સાહેબની ખીજ બેત્રણ નોકા પણ પાસે હતી એમ તેને લાગ્યું ઘોડા-દોડપર ભારે ધીંગાણું મચ્યું હતું, અનેક લાકડીઓના પ્રહાર થતા હતા, લાકડીના અવાજથી, લેકિની ખૂંટાણથી, સ્ત્રીઓના રુદનથી રાત્રિની નિસ્તબ્ધતા ભગ થતી હતી ઘોડાદોડપર લૂટારુઓએ આક્રમણ કર્યું હતું તેના લગરને તેમને મદદ કરનારાઓએ કાપી નાખી તેને તરતી કરી દીધી હતી. તરાપામાં લૂટારુના માણસો હતા, એ હિંમુ તત્કાળ સમજી શક્યો. હિમેન્દ્રે, “જય કાલી! ચતુર્ભુજ-આલી-આલી-આલી,” કરી ખૂંટ મારી. ખીજ હોડીઓમાં પણ આ ઉત્સાહસૂચક વાણીથી હો હો મચી રહી, અને ગર્જના ચારે તરફ સભળાઈ.

ઘોડાદોડ ધણે દૂર વહી ગઈ હતી હિમેન્દ્રની નોકા પણ વેગથી ખીજ કરતા ધણી આગળ વધી હતી એવામાં એક નાની નોકાને ઘોડા-દોડની પાસેથી તીર તરફ જતા તેણે જોઈ, અદરથી સ્ત્રીના રુદનનો અવાજ આવતો હતો એટલામાં હિમેન્દ્રને ઓળખનાર એક આદમી જળમાંથી ડાકિયું કાઢી મોટેથી બોલ્યો —

“બાણસાહેબ! પકડો, પકડો એ લોકો સુરતખીખીને પકડી લઈ જાય છે. એક બળવાન ખલાસીએ તેને હોડીમાં લઈ લીધો. તેના જમણે હાથ લાગ્યો હતો હિમેન્દ્રે નોકાનું મોં કેરવ્યું, અને તે હોડીની પાછળ વેગથી હોડી હકારી. ઘોડાદોડ અને તરાપાના માણસોમાં યુદ્ધ હજી ચાલતું હતું હકારનારાઓ હકારવાનું મૂકી દઈ લડતા હતા હિમેન્દ્ર

જે હોડીની પાછળ પડ્યો હતો તે કિનારે ન પહોંચી, એટલામા તેની પાસે આવી લાગ્યો, પોતાની ડાઘ હાથમા લઈ, ઝટ લઈને તે હોડીપર કુદ્યો પણ એટલામા એક ફટકો ભેરથી તેના માથાપર પડ્યો ફટકાને ન ગણકારતા, તેણે તે આદમીને ડાઘ મારી માથુ ફેડી નાખ્યુ એક ઘાથી તે જળમા પડી ગયો. બીજે એક જણ સામે થવા આવ્યો તેને પણ ભેરથી હિમુએ લાત મારી કે ગુલાટ ખાઈ ઉઘે માથે પાણીમા પડ્યો એવી જ રીતે બીજાને પણ તેણે ડાઘનો સ્વાદ ચખાડ્યો એટલામા તેની પાછળથી એક જણે લાકડી ઉગામી, પણ રામમોહન હોડીમા ફેદી પડ્યો હતો, તેણે તેના હાથપર એવો ફટકો લગાવ્યો કે, તેનો હાથ ભાગી નાખ્યો. કુલ સાતેક આદમી હોડીપર હશે. એમાના ત્રણને હિમુએ પરાસ્ત કર્યા રામમોહને એએકની ખબર લીધી. બાકી એએક રહ્યા તેમા એક જણ તો તાણે થઈ ગયો, અને બીજે પાણીમા ભૂસ્કો મારી નાહો. હોડી હવે કિનારે આવી પહોંચી હતી હિમેન્દ્ર હોડીમાથી કિનારે કુદી પડ્યો અને બોલ્યો —

“હુ અહમદ કાસમઅલિખાંસાહેબનો માણસ છુ, મારુ નામ હિમેન્દ્રલાલ રાય છે, ખાંસાહેબની કન્યા, બીબીસાહેબા સુરતઉન્નિસાને લુટારુઓ આ હોડીમા લાવ્યા છે, એવુ સાબળ્યુ છે ધધિરની કૃપાથી, લુટારુઓનો નાશ થયો છે ને લયનુ કંઈ કારણ નથી આટે આ નૌકામા કાણ છે, તે બોલો”

નૌકામા જે રાવાનો ધ્વનિ થતો હતો, તે હિમેન્દ્રે સાંભળ્યો હતો તે તેણે હુમલો કર્યો, તે વખતે ‘બધ’ થઈ ગયો હતો, અને અસારે પણ તે સભળાતો ન હતો માત્ર સ્ત્રીના અગસચાલનથી થતો અલકારનો ક્ષીણ ધ્વનિ સભળાતો હતો હિમેન્દ્રના વચન સાંભળીને અદરથી એક સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો —

“બાણુસાહેબ! હુ આપને ઓળખુ છુ અદર સુરતબીબી છે હું તેમની બાદી છુ, મારુ નામ પ્યાર”

“ખાંસાહેબ મારા વાલિદ છે તમે આ નૌકા છોડી ખાંસાહેબની અમારી નૌકામા આવો” નૌકાની અદર કોઈ કંઈ મદ્દુ સ્વરે બોલ્યુ

પછી પ્યારે કહ્યું, “બાણુસાહેબ! ખાંસાહેબની નૌકા ક્યા છે? ખાંસાહેબ કેમ છે? લુટારુઓ શુ લાગી ગયા છે?”

નદીમા ચંદ્રના મદ્દ પ્રકાશમા દૂર સૂધી નજર થઈ શકતી હતી. થોડાદોડ અનેક છોટે વહી ગઈ હતી, પાસે તગપો જણાતો નહતો તેપરથી લાગતું હતુ કે, લુટારા નાસી ગયા હોવા ભ્રમએ, એક દીપ બળતો

જેઈ તે ઘોડાદોડ હોવી જોઈએ હુમેન્દ્ર નિશ્ચિતપણે ડઠી કહી શક્યો નહિ, પણ બોલ્યો કે -

“ખાંસાહેબની નાકા દર છે, અઢીવી બરાબર જોઈ શકાતુ નથી. પણ તરાપો તો લાંગી ગયો જણાય છે હવે ડઠી લય જેવું જણાતું નથી તમે અને બીજીસાહેબા આ નાકામા આવો હું તમને ખાંસાહેબ પાસે લઈ જાઉં છું”

યત્નપૂર્વક હુમેન્દ્રે એ નોકાને પાસેપાસે અડાડીને ગાળી, અને લટારુઓની નોકામાથી એ સ્ત્રીઓ હુમેન્દ્રની નોકામા ઉતરી બેઠી પ્યારતુ મુખ ઢાંકેલું ન હતું બીજી એક હતી તેનું મુખ ઢાંકેલું હતું અને વય પણ નાનું હતું નિમિષ માત્ર હુમેન્દ્રે તેને જોઈ, પ્યારનો હાથ ઝાલી તે હોડીમા આવી, તેના હાથમા નિલમના કડા હતા હુમેન્દ્ર સમજ્યો કે, તેજ ખાંસાહેબની કન્યા જે સારંગી વગાડતી હતી તે સુરત ઉત્તિસા એજ છે હોડી હાકનારા હોડીને હકારવા તૈયાર હતા, પરંતુ હુમેન્દ્રે તેમને શક્યા. લટારુઓની નોકામા તે ગયો અને અંદર જઈ જોવા લાગ્યો કે કઈ ગણુ છે કે કોઈ છૂપાઈને તો બેઠું નથી ન? તેણે જોયું તો તેમા એક ખૂણામા એક સ્ત્રી બેઠી હતી હુમેન્દ્ર તે સ્ત્રીને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલામા પ્યાર તે હોડીમા તેની પાછળ પાછી આવી હુમેન્દ્રે પૂછ્યું - “શું કઈ રહી ગયું છે?”

“ના, હું આપણી નોકામા પાછી આવું છું.” એટલું કહી તે તે સ્ત્રી પાસે ગઈ, અને તે સ્ત્રીને પ્યારે એક લાત મારી અને કહ્યું - “લે, લેતી જા જોયુકની કે આકાશનો ચાદ એમ હાથમા આવે એમ નથી કર તારુ મોં કાળું, જાણતી નથી કે, સ્વર્ગની દૂરની દેવ રક્ષા કરે છે?”

તે સ્ત્રી ઉઠી અને ઉભી થઈ, પણ આ અપમાનસૂચક શબ્દો સાંભળી ક્રોધમા એકાએક તેને વાકસ્ફૂર્તિ થઈ નહિ તેનું અગ્ર ધ્રુજતું હતું, પ્રકમ્પિત સ્વરે તે બોલી - “હરકત નહિ જો જાવતી રહું છું, તો આનો બદલો ને લઈ તો મારું નામ પૂજા નહિ”

તેને લાત મારી પ્યાર બહાર આવી હુમેન્દ્ર આ સઘળું સાંભળી શક્યો નહિ

તેણે પૂછ્યું - “પ્યાર એ કાણ છે?”

“લટારુઓનું માણસ”

હુમેન્દ્ર પૂછવા જતો હતો, એટલામા પ્યાર ફરીથી બોલી - “હમણા કઈ ડહેવા જેવું નથી, વખત આવ્યે તમને સઘળું કહીશ”

પ્યાર પાછી હિમુવાળી નોકામા આવી બેઠી તેણે હોડી વેગથી છોડી દીધી રામમોહનની ધચ્છા હતી કે, લટારુઓની હોડીને ઇચ્છાડી દેવી,

પણ હેમેન્દ્રે તેને એમ કરતાં અટકાવ્યો. આખરે ખીજી હોડીને પણ તેઓ સાથે ધસડી લેતા ગયા. ભર પ્રવાહમાં તે હોડી આવી કે તેનું લગર, તેઓએ કાપી નાખ્યું અને તેનું સુકાન તોડી, તેને એમને એમ લાં છોડી દીધી. સુકાન વગરની, તે હોડીનું પાણીના પ્રવળ વેગમાં શુ થયું હશે, તે ધ્વિર જાણે હેમેન્દ્ર વેગથી પોતાની હોડીને ઘોડાદોડ તરફ હંકારી લઈ જવા લાગ્યો.

નવમ પરિચ્છેદ

બહાલનું કારણ

પ્રસાત થવાને ઝાઝી વાર ન હતી. પૂર્વ દિશામાં અરુણોદય થવાની તૈયારી હતી. હેમેન્દ્ર, સુરતખીખીને નૌકામાં લઈ આગળ વધવા લાગ્યો. થોડે દૂર ગયા બાદ એક નાની ડીગી તેને મળી. દૂરથી અવાજ કરતા જણાઈ આવ્યું જે, તે ખાંસાહેબની ડીગી હતી. ખીખી સુરતઉત્તિસાને બચાવવા માટે કેટલીક નાની કિસ્તીઓ છોડી મૂકી હતી, તેમાંની તે એક હતી. તે કિસ્તીમાંના અરકન્દાજને ઉદ્દેશી હેમેન્દ્ર બોલ્યો -

“હવે કઈ ફિકર કરવા જેવું નથી. લૂટારુઓ ભાગી ગયા છે, અને ખીખીસાહબના આ નૌકામાં છે. ઘોડાદોડ અહીંથી કેટલે છેટે છે?”

“બહુ દૂર નથી. અહીંથી નદી ફટાય છે. લા આગળ ઘોડાદોડ છે. અમે ખીખીસાહબની શોધમાં નિકળ્યા છીએ. ખીજી કેટલીક કિસ્તીઓ પણ છોડવામાં આવી છે.”

“તો પાછા ફરો. ખાંસાહેબ કેમ છે? શુ લૂટારુઓએ ઘોડાદોડમાંના કઈ સામાનની લૂટ કરી છે?”

“ખાંસાહેબને ધ્વિરકૃપાથી કઈ થયું નથી. લૂટારુઓએ કઈ માલ પણ લૂટ્યો નથી. માત્ર ખાંસાહેબ, ખીખીસાહબને માટે શ્રીકરમદ છે. તેમના જીવમાં જીવ નથી, એવું ખીખીસાહબની હકીકત સાલળી થયું છે.”

“મજબૂત હલેસા પકડો-ડાખી બાજુએ હોડી લ્યો.”

હેમેન્દ્રના હાથમાં હવે સુકાન ન હતું, તે હોડીના મધ્ય ભાગમાં ઉભો રહી, હોડીવાળાને આજ્ઞા આપતો હતો. હોડી હંકારવાનું તે નાન-પણમાં શિખ્યો હતો, તે આજ તેને ભારે ખપમાં આવ્યું. લૂટારુઓની ખીકથી હોડી હંકારનાર ખલાસીઓની શુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી. બે કલાક પછી હેમેન્દ્રની નૌકા ઘોડાદોડની પાસે આવી પહોંચી. ખાંસાહેબની નૌકા જે અત્યાર સુધી તે જંગલે લગરેલી હતી, તે ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી. ખલાસીઓએ લગર લઈ લીધું હતું.

હેમેન્ડે આવતાંનીવાર મોટેથી કહ્યું, “પ્રભુની કૃપાથી ખીખી-સાહબા સહીસલામત છે. હુમલો કરનાર નાસી છૂટ્યા છે હવે કંઈ ભય કરવા જેવું નથી.”

હેમેન્ડની નોક ઘોડાદોડની અડોઅડ આવી કે, તરત જ ખાંસાહેબ તેમા ઉતરી પડ્યા હેમેન્ડ એક ખૂણામા જઈ ઉભો રહ્યો. પ્યાર અને સુરત અદરથી બહાર નિકળ્યા નિકળતાનીવાર સુરત પોતાના વૃદ્ધ પિતાને વળગી પડી. ખાંસાહેબ તેને આથાસન આપવા લાગ્યા; પ્યાર અને સરિફની મદદથી તેનો હાથ ઝાલી તેને ઘોડાદોડમા લઈ ગયા, અને જતાજતા હેમેન્ડને નોકા ખમેડવાની ના કહી, ત્યાં રહેવા કહ્યું.

અદર જતાનીવાર પ્યારના મોંથી અને પોતાની કન્યાના મોંથી હેમેન્ડે કેવી રીતે તેમને બચાવ્યા, તે ખાંસાહેબે સાલબ્યુ એ સાલબ-તાનીવાર હેમેન્ડને તેમણે અદર તેડાવ્યો. હેમેન્ડના વસ્ત્ર લિંગયલા હતા તેનો વિચાર કપડા બદલી જવાનો હતો. પરંતુ ખાંસાહેબે પોતે આવી તેને અદર બોલાવ્યો. હેમેન્ડ ઘોડાદોડમા ગયો. ખાંસાહેબે બેથુ કે, હેમેન્ડના માથામા ઘા લાગેલો છે તેના કપડા પણ લોહીથી ખરડા-યલા ડાઘવાળા છે એ બેતાનીવાર ખાંસાહેબે મોટેથી નોકરોને હાક મારી “શુ થયું છે?” કરતા કેટલાક સા આવે સાર પહેલાં પ્યાર અદરથી

આવી પહોંચી સરિફન બેગમ પણ અડધું બારણું ઉઘાડી, પાસે આવી ખાંસાહેબે કહ્યું, “તે દુષ્ટ લોકોએ હેમેન્ડને જખમી કર્યો છે પ્યાર, અદરથી પાટો આણ, ધામૂળ છે તે પણ લાવ, જલદી કર તો.”

હેમેન્ડ પોતાની સારવારની વાત સાલબી આલો બન્યો અને તે બોલ્યો, “અરે એ તો કંઈ નથી માત્ર સાધારણ ઘા લાગ્યો છે. એમા શું છે?”

“શુ થયું છે? આખું કપડું તો લોહીલવાણું થઈ ગયું છે, એ શુ? સાદક પાણી લાવ; પ્યાર, તે જખમ ઘોઈ નાખ, અને ઘાબાજ-રિયુ પૂરી પાટો બાંધ.”

હેમેન્ડને આ બધી ધમાલ પસંદ ન હતી તેણે તેમ કરવાની તકનીક ઉઠાવવા ના કહી, પરંતુ તેના કહેવાપર ખાંસાહેબે લક્ષ આપ્યું નહિ એક નોકરે તેનો ઘા ઘોઈ નાખ્યો. પ્યારે તેપર ઘાબાજરિયુ મૂકી પાટો બાંધ્યો ઘા પણ ખરેખર રીતે ભારે ન હતો નીચેથી લાકડો ઉઘી ઉગામી માગેલી, એટલે પૂર્ણ બેરથી વાગી ન હતી.

હેમેન્ડને કપડા ખીબ બદલાવી, ખાંસાહેબે ગફગફ કંઠે કહ્યું, “હેમેન્ડ! આજ તમે મારી એકનીએક લાડકી દીકરીના પ્રાણની રક્ષા કરી છે એથી વધારે મારી આખજની પણ રક્ષા કરી છે તમને

પહેલાં કાંઈ દિવસે દિલ પણ નહિ, તમારું નામ પણ માલમ ન હતું, છતાં તમે મારાપર આજે ભારે ઉપકાર કર્યો છે જે દિવસે પહેલી વાર તમને મેં જાણીએ બેઠા, તે દિવસથી મને તમાગપર સ્વાભાવિક વ્હાલ ધટ્યું હતું તે કાણ બણે દેવી પ્રેરણા હશે.”

હેમેન્ડે પોતાનું માથું નમાવી અભિવાદન કર્યું ખાંસાહેબે પ્રાણ કહ્યું—“સ્વાભાવિક વ્હાલ ધટવાનું કારણ હતું તે ઘણું દિવસની વાત છે જે તે અત્યારે જીવતો હોત તો બરાબર તમારા જેટલી વયનો અને તમારા જેવો જ હોત.” આટલું કહેતા કહેતા ખાંસાહેબનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો, થોડીવાર ચૂપ રહી તેઓ બોલ્યા—“તમને પહેલીવાર જોતાં જ મને મારા તે પુત્રનું અંશરૂપ થઈ આવ્યું હતું આજ જે તે જીવતો હોત તો તેણે પ્રાણપૂર્વક તેની બહેનને બચાવવા ચત્ર બ્યો હોત એ જ કામ તમે કર્યું છે તમને આજથી હું મારા પુત્ર માનું છું.”

ખાંસાહેબની આખમા આસુ આવ્યા.

હેમેન્ડે કહ્યું—“હું આપનો આશ્રિત છું અતુલિત છું. મેં મારી ફરજ ઉપરાંત શું કર્યું છે?”

“તમે જે કર્યું છે, તેનો બદલો વાળ્યો વળ્યે એમ નથી તમને હું આજથી પુત્ર માનું છું એમ.”

એટલું કહી ખાંસાહેબ ઉઠ્યા અદગનો દરવાજો ઉઘાડી ધ્યાન દોર મારી કહ્યું—“બાપ! સુરત ક્યા છે? તેને એક વાર અહીં લઈ આવ તો.”

થોડી વાર પછી સરિફન બેગમની સાથે સફેદ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરેલી સુરત ત્યાં આવી હેમેન્ડે એકદમ ઉભો થયો, એકાદ બે ડગલા પાછો ફરી, નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી, નીચું માથું કરી, ઉભો ગયો ખાંસાહેબે કહ્યું—

“સુરત! મારી નૂરનગર! જેણે આજ તારા પ્રાણની રક્ષા કરી છે, પ્રાણથી પણ અધિક ઈર્જીતની રક્ષા કરી છે, તે આ હેમેન્ડલાલ છે એને આજથી હું મારા પુત્ર ગણું છું કારણ કે મારા પુત્રે જે કામ કર્યું હોત, તે કામ આજ તેણે કર્યું છે તે તારા ભાઈની વાત તો સાલળી છે તે જે આજ જીવતો હત, તો તે પણ આ જ પ્રમાણે તારી રક્ષા કરત આજથી તું એમને તારા મોટાભાઈ ગણજે બેટા! તું મુસલમાનની દિકરી છે અપરિચિત મનુષ્યનું મોં જેવું નિષેધ છે, પરંતુ હું કહું છું કે, આજથી તું એને તારા મોટા ભાઈ સમજ, જેમ નાની બેન ભાઈ સાથે વર્તે, તેમ તું વર્તજે.”

સુરતે શુરખામાથી હેમચંદ્રતરફ દૃષ્ટિ કરી માથુ નમાવ્યું; પરંતુ હેમચંદ્રની નજર નીચી હતી

સરિકત બેગમે કહ્યું, — “ખાંસાહેબે આપની વાત અમને કહી હતી. આપના માખાપ નથી આજથી તમે અમારા કુટુંબી સમાન છો ખાંસાહેબને મન આપ પુત્ર જેવા છો સુરત તમારી બહેન છે એને મેં ઉછેરી મોટી કરી છે તે મને માસમાન લેખે છે તમે પણ આજથી મારે મન મારા પોતાના દીકરા સમાન છો ટાઈ વાતનો સદાચ રાખતા નહિ તમને અમે અમારા છોકરા જેવા ગણીએ છીએ ઈશ્વરે તમને સદ્ગુણ આપી છે, તે સદા કાયમ રાખે.”

હૃદયના ઉચ્છ્વાસથી હેમેન્ડ કંઈ બોલી શક્યો નહિ, તેના મોંમા શબ્દો ફૂટ્યા નહિ, દેવળ નીચું માથુ કરી સલામ કરી, તેની આખ-માથી આસુ ટપકવા લાગ્યા.

દશમ પરિચ્છેદ

મિરજાના રમખાણની જાણ

સરિકત બેગમ સુરતને લઈ અદર ગઈ, ઘોડાદોડને છોડી મૂકવામા આવી, ખજાના પ્રયળ વેગમા અનુકૂળ પવને તે જલદીથી માર્ગ કાપવા લાગી હેમેન્ડે અનેક બાબત જાણી, જેમાની કેટલીક ખાંસાહેબે પોતે કહી સંભળાવી

જેઓએ ઘોડાદોડપર હુમલો કર્યો હતો, તે ખરેખરા લૂટારુઓ ન હતા લટ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ ન હતો ખાંસાહેબે પોતે તેમને પ્રથમ લૂટારુઓ ધાર્યો હતો બ્યારે તરાપામાના માણસોએ ઘોડાદોડપર હુમલો કર્યો, તે વખતે ઘોડાદોડપરના માણસો મુતેલા હતા, અને તેઓ જાગી ઉઠતા તેમને શુ થાય છે, તેની એકદમ ખબર પડી નહિ રામચરણે જાગતા જ બહુકનો અવાજ કર્યો, પણ તરાપામાના માણસોએ તેનાપર હુમલો કર્યો, તેના હાથ લાગી નાખી તેને પાણીમા ડેંકી દીધો બહુક પુટવાનો અવાજ થતા ઘણાખરા જાગી ગયા, પણ સાર પહેલા જ તરાપાપરના માણસોએ ઘોડાદોડપરનો હથિયાર વગેરે સામાન લઈ લીધો હતો આખરે લાકડા, ડાગ વગેરે લઈ ઘોડાદોડપરના માણસો તેમની સાથે ઝપાઝપી કરવા લાગ્યા આમ બ્યારે ઘોડાદોડપરના ખુલા લાગ-પર લાકડીઓ ઉછળતી હતી સારે હલ્લો કરનાર બેચાર માણસો, જતાનાવાળા લાગનો દરવાજો લાગી અદર ગયા તે વખતે ખાંસાહેબ પોતે પોતાના કમરખામાથી બહાર નિકળી, પોતાના માણસો પામે જઈ

તેમને ઉત્સાહ આપતા હતા અદરના લાગમા કાઈ હતું નહિ એ જોઈ, હુમલો કરનારમાના માણસોએ સુરતને પકડી, પણ પ્યાર તેને અતિ જોરથી વળગી પડી હતી એટલે સુરતને અને પ્યારને ઉચકી લઈ, એક હોડીમા નાખી, તેઓ હોડી પસાર કરવા લાગ્યા ત્યા પકડાપકડીથી અદરના લાગમા ખૂમરાણ મચી રહ્યું તે સાલળી ખાંસાહેબ સાં આવ્યા પરતુ લૂટારુઓ સાર પહેલા જ હોડી પસાર કરી ગયા હતા ખાંસાહેબે ખૂમે મારી, બીજી નૌકાના આદમીઓ સા આવી પહોચ્યા, એમાની એક નૌકા, સુરતને જે નૌકા લઈ જતી હતી, તેની પાછળ પંડી પરતુ તેના આદમીઓને તેઓએ મારી કાઢ્યા, અને એકાદ બેને જળમા ફેંકી દીધા તેમાના એક જણે હુમેન્દ્રને ઓળખી, તેને સુરતના હરણની ખબર કહી સુરતને તેઓ ઉપાડી ગયા સારપછી કેટલીક વાર સૂધી ઘોડાદોડપર યુદ્ધ મચી રહ્યું બંને પક્ષના આદમીઓ તરતી નૌકામાંથી મારામારી કરતા હતા એટલામા નદી મધ્યે એક નાના ટાપુ જેવી જમીન આગળ ઘોડાદોડ અટકી પડી. હુમલો કરનારાઓ તરાપાને ખમોડી, જ્યનાદ કરી પલાયન કરવા લાગ્યા. ઘોડાદોડ જેવી નૌકા એક વાર અટકી કે, તેને ગતિમા મૂકવી સહેલ ન હતી તરાપાને તો ઝટ તેઓ આગળ લઈ ગયા ખાંસાહેબ તેથી નિરુપાય થઈ પજા તેમણે બેત્રણ નાની કિસ્તીઓમા માણસોને સુરતની શોધ માટે છોડી મૂક્યા આમાની એક કિસ્તી હુમેન્દ્રને મળી, તે આપણે આગળ ઉપર જોયું છે .

ઘોડાદોડપરના કેટલાક માણસોને ભારે જખ્મ લાગ્યા હતા બેત્રણ જણના ખૂન પણ થયા હતા હુમલો કરનારના કેટલા માણસોને તુક-સાન થયું હતું અને કેટલાની પ્રાણહાનિ થઈ હતી, તે જાણવું અશક્ય હતું ઘોડાદોડપર સામા પક્ષનો એક આદમી બેશુદ્ધ થઈ પજો હતો તેને શુદ્ધિમા આવતા કેટલીક હકીકત તેના મોંએ જાણવામા આવી

મિરજા ગુલામઅલિ પોતાની સુરત સાથે પાણિગ્રહણ કરવાની ઉમેદમા નિષ્ફળ થયો ત્યારે તેણે હવે નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી ખાંસાહેબ મુશિદાબાદ જવાના હતા, એ વાત તેના જાણવામા આવતા, તેણે સુરતને હરણ કરી જવાની યુક્તિ રચી તેની સુરાદ બર પણ આવી હત જ્યા આગળ આવી તેઓએ હુમલો કર્યો હતો, ત્યાથી થોડે છેટે પંજાને એક પ્રવાહ ફટાતો હતો તે દશબાર કાશ સૂધી લબાઈ, પાછો પંજાને મળી જતો હતો આને ગળાફાસીની નાળને નામે લોકો ઓળખતા હતા તે વિલાસપૂર આગળ થઈ પંજામા પાછો લળતો હતો તે નાની નૌકામા, સુરતને તે નાળમાથી વિલાસપૂર આગળ લઈ જવા મિરજા ગુલામઅલિનો હુકમ હતો, અને મિરજા ખૂદ તરાપામાં સા

આવી તે નોકાને મળવાનો હતો, પણ હેમેન્ડની વેળાસરની મૈદદથી ભિરજની મુશ્કેલી બર આવે નહિ ખાંસાહેબે વળી ભિરજનું પૂર્વ વૃત્તાત પણ કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું —

“તમે માત્ર અત્યાચારીના હાથમાંથી સુરતની રક્ષા કરી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દુષ્ટ નરાધમના હાથમાંથી નિર્દોષ છોકરીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તેના પર તે નીચ માણસ શું કરત અને શું ન કરત ! તે ગળાકાસીની નાળમા ગયા પછી તેનો પત્તો જ મળત નહિ તમારો ઉપકારનો બદલો વળાય એમ નથી”

“આપની દયા છે એમાં મેં શું કર્યું છે ?” હેમેન્ડ બોલ્યો

“હા, ખીજ એક વાત ગઈકાલની ખીના ખરેખરી શું છે, તે સુરતને ખબર નથી એ તો તેને લૂટારુઓનો હુમલો સમજે છે. તેને તેમ સમજવા દેવામાં લાલ છે કારણ કે જો ખરી હકીકત તે જાણે તો ઘણી દુઃખી થાય ભિરજના નામથી જ તે કાપે છે માટે આ ખીના એને જણાવતા ના”

તે દિવસે બપોરના ખાંસાહેબની નોકા ‘બકસીસગમ આગળ આવી પહોંચી અહીં ઘણી નોકાનો સમાગમ થતો ત્યાં પ્રહરીઓને બરકન્દાજના અવાજથી ઘડી પણ વિશ્રાંતિ મળતી નહિ તે રાત્રે ત્યાં કાઠને નિદ્રા આવે એમ હતું નહિ. સધ્યાકાળ થવા પૂર્વે એક ડીગીમા સુરતની બાદી ખ્યાર, હેમેન્ડની નોકા પાસે આવી હેમેન્ડને સલામ કરી ખ્યાર બોલી.—

“બાકસાહેબ ! સુરત ખીખીએ મને અહીં મોકલી છે”

“શામાટે મોકલી છે ?”

“આપની પ્રતિષ્ઠા પૃષ્ઠાવી છે અને આપ ‘ખીખીસાહેબ’ કહેા છો, પણ તે આપને હવે, પોતાના મોટાભાઈ માને છે, માટે એ માન-સૂચક શબ્દને તણ દેવાનું કહાવ્યું છે”

“હું તો માત્ર ખાંસાહેબનો ગુલામ છું”

“ના જી, આપને એ પુત્રવત્ લેએ છે તે આપના પર સંઘાની મમતા છે. આપે તો સુરતની ઇજ્જત જાળવી છે, તેથી અમે સહુ આપના ઋણી છીએ ખાંસાહેબના પુત્રની વાત તો આપ જાણો જ છો”

“હા, તે મેં સાંભળી છે”

“આપનો ચહેરો બરાબર ખાંસાહેબના પુત્રના જેવો જોઈ આપના પર તેમની પ્રીતિ જન્મી હતી, તે સાર્થક થઈ છે”

“શિરચ્છત્ર ખાંસાહેબ જેવા વડીલની કૃપાએ ઈશ્વરની મહેર છે”

“અમને બધાને ખાંસાહેબે આપને સુરતના મોટાભાઈ પ્રમાણે બેખવા, એવી આજ્ઞા કરી છે”

“એ બધી તમારી મહેરબાનીનું કળ છે”

“હું સુરતની બાદી છું, તે તો આપ જાણો છો. તો મને પણ આપની બાદી ગણીને આપની ખચર બીબીસાહેબાએ પૂછી છે, અને કંઈ તાપબાપ તો નથીને તે કહે”

“તેવું કંઈજ નથી માત્ર એક સામાન્ય ધા લાગ્યો હતો, તે એકાદ બે દિવસમા સ્થાઈ જશે પ્યાર! હમશિરાને મારી સલામ કહેજો”

“આપની તબિયત ઠીક છે, એ જાણી સુરતબીબી રાજ્ય થશે વળી તેમણે કહાવ્યું છે કે, આપની મુલાકાત વખતે તે કંઈ બોલી શકી નહિ, તેથી તે આપનો ઉપકાર મનમાં નથી જાણતી, એમ માનતા ના તે આપની ચિરન્નણી છે”

“તો સુરતબહેનને કહેજો કે, એ વાત વારવાર સભળાવી મને શરમીદો ના કરે, એવી મારી પ્રાર્થના છે”

પ્યારે નકસીવાળો મલમલમા વીટલો રૂપાનો કરવો બહાર કાઢ્યો, અને બોલી—“આમા ગુલાબજળ છે એ માથે રાખશો તો ઠંડક થશે”

“આ કરવો કાણે?”

“બીબીસાહેબે મોકલ્યો છે”

વિનયપૂર્વક કરવો લઈ તેમાનું કેટલુંક ગુલાબ મલમલમાં નાખી કપડું માથે મૂક્યું, અને હિમેન્દ્રે કહ્યું—“બીબીસાહેબાને—”

“તે તો આપને મોટાભાઈ ગણે છે.”

“તેમને મારી સલામ કહેજો, અને કાંઈ પણ જાતની મારી ચિતા કરશો નહિ, એમ જાણાવજો”

“હા, તે દિવસે હોડીમા પેલી સ્ત્રીને તમે જોઈ હતી ને—”

“હા, તે બધી વાત ખાંસાહેબે મને જાણાવી છે.”

“શી?”

“મિરજ ગુલામઅલીની સુરતબીબી સાથે નેકા કરવાની વાત, તેની અદ્ધળ ગયેલી મુરાદ, આ હુમલો વગેરે પણ તે સ્ત્રીની શીખવણીથી હતો પણ તે સ્ત્રી કાણ હતી, તે હું જાણતો નથી.”

“તે તો મિરજ ગુલામની બાદી પત્ના હતી. મારે તેની સાથે અમુક પ્રસંગને લીધે એક વેળા ઝોળખાણ હતું, અને બોલચાલ હતી એમ જ વખતે જહાગીરનગરમા હતાં ત્યારે એક દહાડો તે રા-બીબીને જોવા આવી હતી તેની વાતચીત અને ઢંગઢાંગ એવા હતા કે, સુરત-

ખીખીએ ફરી તેને ધરમા આવવા દેવને મના કરી હતી તો પણ ફરીથી એક વાર પાછી તે લા આવી. મેં તેને ધરમા પેસવા દીધી નહિ રા-નું અપમાન કર્યું. તેણે તે વાત મિરજને જણાવી, અને સુરતખીખીને ઉપાડી જવા મિરજ તરફથી આવી હતી.”

“તો ચોરટીને છાડી શામાટે દીધી?”

“જે તેને પકડી સાથે લીધી હોત તો સુરતખીખીને બધી ખીના ખખર પડત”

“તે તો ઠીક કર્યું સારે.”

વાક્યાતુર્યવાળી બાદીની વાતથી હિમેન્દ્ર ખુશ થયો.

તે દિવસથી હિમેન્દ્રને ખાંસાહેબ સાથે ધનિષ્ઠ સમ્બંધ થયો, દરરોજ એ ત્રણ કલાક ખાંસાહેબની નૌકામાં ગાળતો ને વિદ્યાચર્યા, સગીત, કાવ્ય વગેરે વિષયોપર વાતચીત કરતો, વખતોવખત વાદ્ય સગીત સાથે સહળાવતો. હિમુએ ખાંસાહેબની સારી પ્રીતિ સપાદન કરી. સરિકત બેગમ અને સુરત પણ વગર સંજ્ઞાએ તેની સાથે વાતચીત કરતા, અને મળતા. સુગત સાથે તેને વાતચીત ઘણી વખત થતી. પરંતુ આ મેળાપ અને વાતચીતમાં બ્રાતાલગિનીને સુલભ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને ભક્તિ હતી.

તૃતીય ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

મુશિદાબાદમાં આગમન

ખાંસાહેબ મુશિદાબાદ પહોંચ્યા તે સમયના ઘણા અમીર ઉમરાવ જેઓ રાજધાનીમાં રહેતા ન હતા, તેઓ પણ રાજ્યના પાટનગરમાં મકાન રાખતા તેઓને રાજધાનીમાં જવાઆવવાનો પ્રસંગ વધારે રહેતો અનેક વખતે રાજકાર્યને અગે તેમને લા રહેતું પણ પડતું હતું. હાલમાં ન્યા સાહાનગર છે, તેના અગ્નિ ક્ષેત્રમાં ખાંસાહેબ કાશમઅલિખાનનું ભાગીરથીના તટ ઉપર જે મળવાનું મોટું મકાન હતું રાજધાનીમાં જવાની ખખર ખાંસાહેબે પ્રથમથી જ મોકલાવી હતી. એટલે નોકરોએ મકાનને સાફસુક કરી, રહેવા યોગ્ય કરી રાખ્યું હતું. ધરમા સામાન બેઠાએ તેવો અને પોતાની પદ્ધતિ યોગ્ય હતો તે સર્વ તેઓએ ઝાડી કરી યથારચાને રાખ્યો હતો.

રાજધાનીમાં જઈને પોતાને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો બદાબસ્ત કરવા હિમેન્દ્રનો તિયાર હતો, પરંતુ ખાંસાહેબે તેને, ખીજુ ધર લઈ

તેમણે સ્નેહપૂર્વક પ્રછયુ, —“આ નગરમા તમારે કાઈની સાથે પિછાન છે?”

હેમેન્દ્રે જવાબ આપ્યો, —“હા, કાઈની સાથે પરિચય તો નથી, પરંતુ સાલબધુ છે કે, મારી જાતના કેટલાક માણસો અહીં છે। તેમનો પત્તો મેળવી લઈશ”

“પત્તો મેળવી શુ કરશો?”

“જે કાઈ મળશે તો તેને ત્યાં રહેવાકરવાનો બદોબસ્ત કરીશ”

થોડીવાર સ્થિર દૃષ્ટિ કરી ખાંસાહેબ હેમેન્દ્રની સામું જોઈ રહ્યા. પછી તેઓ બોલ્યા —“તમે હિંદુ છો, તેથી તમને મારે ત્યાં રહેવામા અગવડ પડશે તે હું જાણું છું પરંતુ તમે જશો ક્યા? વળી તમારે અહીં ઉદ્યોગચાકરી કરવી છે, તે બીજાને ત્યાં કેમ પાલવશે? અર્થ ક્યાથી કાઢશો? વળી આ અપરિચિત નગરમા તમને એકલા મૂકવા, એ પણ ઠીક નથી તમારે માટે મેં એક ગોઠવણ કરી છે.”

“આપે જે કર્યું હશે, તે યોગ્ય જ હશે.”

“જ્યારે તમારી ઉન્નતિ થાય ત્યારે તમારી મરજીમા આવે તેમ કરજો પરંતુ હમણાં તો તેમ નહિ કરવા દઉં. તમને મેં મારા પુત્ર સમાન માની લીધા છે તો તમારો બદોબસ્ત મારે કરવો જ જોઈએ, તમારા સુખદુઃખની કાળજી મારે રાખવી જોઈએ જે તમે લિન્નધર્મી ન હોત તો મારા પરિવાર ભેગા તમે પણ રહી શકત. પરંતુ લિન્નધર્મી છો છતાં તમને દૂર રાખવા ઠીક નથી. આ મારો બાગ મોટો છે તેમા એક મકાન છે, તેની અદર તમારે માટે રહેવાની મેં ગોઠવણ કરી છે અહીંના ઘણાખરા અમીરઉમરાવ સાથે મારે પરિચય છે વળી આ ક્ષુદ્ધલક સેવકને નવ્વાબ સરકાર પણ સારી રીતે પીછાને છે તમારી ઉન્નતિને માટે હું શ્રમ કરીશ”

ભાગીરથીને ત્રીજે ખાંસાહેબના મકાને અને બાગે ત્રણચાર વિધા જેટલી જમીન ઘેરી હતી ઉત્તર તરફ મકાન હતું, દક્ષિણે બાગ હતો, બાગના મધ્ય ભાગમા એક એકું હતી, ને તેના દક્ષિણ ભાગમા એક નાનુંથુ ઘર હતું જે જમીનપર આ મકાન આવ્યું હતું, તે એક નાના ઉપદ્રીપ જેવી હતી, ત્રણે પાસે ભાગીરથી આલિગીને વહેતી હતી, એક બાજુએ નદી પર જવાને માટે માર્ગ હતો આ વાડીમા હેમેન્દ્રને રહેવાની યોજના ખાંસાહેબે કરી હતી

ખાંસાહેબના ઘરનો સદર રસ્તો પૂર્વ તરફનો હતો, જે શહેરની બાજુનો માર્ગ હતો, પણ મકાનની ખરી શોભા તો પશ્ચિમ તરફથી ભાગીરથીને લીધે હતી મકાનના પાછલા ભાગનો દરવાજો નદીને

અડોઅડ હતો; બાગમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પઝાડ હતા, જતજતના ગુલાબના છોડ હતા, બાગની એક બાજુએ નદી આગળ ઘાટ બાંધી ત્યાં બેઠક બનાવી હતી બાગની શોભા અપૂર્વ હતી ચાંદનીની રાતે બ્યારે પુષ્પોનો પરાગ બેઠેકા નિકળતો, અને ભાગીરથીપરનો મદ મરત વહેતો, ત્યારે કદિ સાંથી ઉઠવું ગમે નહિ, અને ત્યાં જ વિશ્રાંતિ લઈએ. એવી ઈચ્છા થતી

હુમેન્દ્રને માટે જે ઘર પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, તે જોઈ નાનું હતું છતાં સગવડની ખામી ન હતી જોઈતા પદાર્થો ત્યાં સરિશ્કન બેગમે અને સુરતે આણી રખાવ્યા હતા એક બ્રાહ્મણ રસોઈચો અને નોકર પણ તેને માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. હુમેન્દ્ર, “ગહેરમા જાઉં છું,” એમ ચીઠ્ઠી લખી સ્વગૃહેથી ચાલી નિકળ્યો હતો. ગહેરનો અર્થ જહાગીરનગર એમ જયનગરના લોકો કરતા હતા. હુમેન્દ્ર તે જાણતો હતો. વડિલ તે નગરમાં તેની શોધ કરાવશે, અને ત્યાં જ પત્તો નહિ મળે તો સઘળાને બેઠ થશે, એ પણ હુમેન્દ્ર સારી રીતે સમજતો હતો, તેથી તે મુશિદાબાદમાં પોતાના સુખરૂપ આગમનની ખબર વડિલને મોકલાવવા બહોળા વ્યાકુળ થયો

ખબર મોકલાવવી, એ તે વખતે, અસારની માફક, સરળ કામ ન હતું. તે વખતે પોષ્ટ ઓફિસો ન હતી, જરૂરના કામ વગર એક ગામથી બીજે ગામ લોક જતા પણ નહિ. પૈસાવાળા માણસો જરૂરના કામને માટે આરિન્દા-કાસદો મોકલતા. ચારપાત્ર જણ મળીને એક કાસદને કામે લગાડતા આ કાસદ કે બેપિયાઓનું કામ સદેશ લાવલઈ જવાનું હતું તેઓ ગામગામના ભોમિયા અને રમ્તાના ઘણા સારા માહિતગાર રહેતા જેને ત્યાં પત્ર લઈ જવાનો હોય, તેને સાથી જ તેમને ખાવાનું પણ મળતું હતું અને પૈસા પણ મળતા હતા. કોઈ ગામમાં તે જાય કે બહારની ખબર પૂછવા ઘણા લોકો તેમની પાસે જતા. જૂદાજૂદા ગામના અનેક જણની ચીઠ્ઠીઓ એ લોકો લઈ જતા તેઓ લાંબે વખતે નિર્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચતા અને લોક તેમના જવા આવવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતા કારણ કે લિખિત સ્થળની ખબર આ હરકારા મારફત મળતી તે આજના જમાનાના અડવાડિક છાપાનું કામ કરતા હતા. લોકોને દેગની ખબર માટે ઘણી રાહ જોવી પડતી. કેટલીક વાર તો મહિનાના મહિના પસાર થઈ જતા પરંતુ તે વખતના લોક ઘણા સહિષ્ણુ હતા, આજના જેવા ન હતા આજ તો બે કલાક ‘ટાઇમ્સ’ કે ‘ગુજરાતી’ મોકું આવે તો, તરત ઠપકાનો કાગળ ચાર ગજ ભરી મોકલે. વળી તે વખતે પત્ર પ્રખવાનું પણ સરળ કામ ન હતું, ગામમાં જે સારો

કલમબન્ધ હોય, તે આ કાગળો લખવાનું કામ કરતો. બહારગામની ટપાલના બધા કાગળ એ કલમબન્ધ લખે એમાં પણ અક્ષરના મરે-કની ચતુરાઈ, કાગળ વાળવાની ખૂબી, લખવાની સાહી અમુક જ પ્રકારની, એ સર્વમા તેમને ઉસ્તાદી દેખાડવી પડતી વળી થોડામાં ઘણું કહી બતાવવાની નિપુણતા પણ તેને રાખવી પડતી હતી કારણ કે આજની પેઠે માગો તેટલા કાગળ મળતા ન હતા.

મુર્શિદાબાદ પહોંચ્યા પછી ચોથેપાચમે દહાડે હુમેન્દ્રને ખબર પડી કે, એક હરકારો જયનગર સુધી જવાનો છે હુમેન્દ્રે એની સાથે કાગળ મોકલાવવાની ગોઠવણ કરી પોતાના અને રામમોહનના ખુશીના સમાચાર, ખાંસાહેબ કાસમઅલિ સાહેબ સાથે મેળાપ, અને તેમના દ્વારા ભવિષ્યમા ઉન્નતિ થવાનો સભવ, સર્વ તેણે તે કાગળમાં જણાવ્યું અને પોતે આજ્ઞા વગર ચાલી આવવા માટે મારી માગી, માતૃશ્રીને પ્રણામ, કલ્યાણી વગેરેને પણ ઘટિત લખી મોકલ્યા પોતાના સ્ત્રીબાળકની વાત માત્ર લખી નહિ, કારણ કે તેમ કરવું, એ તે વખતે લજ્જાસ્પદ ગણાતું હતું અને હજી પણ સભ્ય સમાજમાં વડિલવર્ગ આગળ એ વાત પૂછવી, તે તેમજ મનાય છે.

પત્ર લખી રહ્યા પછી હિંમુએ તે રામુને વાચી સભળાવ્યો. તે સાલળી રામમોહન તેની તારીફ કરવા લાગ્યો, પણ કોણ જાણે એકાએક તે બોલતો બંધ પડી ગયો. તેના મોંના ભાવપરથી હિંમુ સમજ્યો કે, કંઈ તેને કહેવાનું રહી ગયું છે, તેથી તેણે તેને પૂછ્યું કે -

“કેમ રે, રામુ! તું બોલતો કેમ બંધ થઈ ગયો?”

“દાદાબાણુ! બધાની વાત તમે કાગળમા લખી, પરંતુ ભાભીની ને છોકાની વાત કેમ લખી નથી?”

“ચૂપ રહે, ગાડા! વડિલને કાગળ લખીએ, તેમા એ વાત લખાય કે?”

“વાર ત્યારે છોકાની ખબર શી રીતે આવશે? તમે એમ કરોને ઝીણા અક્ષરે કાગળની પાછળ લખો કે, કાઠને ખબર નહિ પડે.”

હુમેન્દ્રને રામમોહનના સરળ સ્વભાવથી હસવું આવ્યું તેણે કહ્યું -

“હું નહિ લખું તેથી શું? વડિલ તો તે લખી મોકલશે, સમજ્યો ને હું એ લોકની ખબર પૂછું તો બધા મને નિર્લજ્જ કહે પણ હા, ને તું લખી જાણતો હોત તો આજ આમ ન થાત.”

“શું ન થાત?”

“તું તારા કાગળમા એ બધાની ખબર પૂછાવી ગકત.”

રામમોહનને મનમા તે વખતથી લખતા શિખવાનો નિશ્ચય કર્યો તે જ દિવસથી તેણે શિખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે નિવસ પહેલા તેને

લખવાની આવશ્યકતા કદિ જણાઈ ન હતી. તે દિવસે તેને એમ થયું કે, ‘લખતા આવડે તો સારું’ ને ખડી લઈ આવ્યો, અને ઘરની દિવાલ, ઓટલો, બ્યા મળેલા, ‘શ્રી’-‘ક’ કાઢવા લાગ્યો, ઘરની આખી દિવાલ તેના ‘શ્રી’ અને ‘ક’ થી ભરી કાઢી; કાઢવામાં પણ લાટડીવની ‘ક’ કાઢવા લાગ્યો. હુંમેન્ડે ભીંતપર આ અદ્ભુત ચિત્રકાર્ય જોઈ દોષીનું આણી આપ્યું, અને ખરિયોકલમ પણ આણી આપી, પણ કલમનો ભાર ખરિયો સહન કરે નહિ, લખતા જ લાગી જાય. એમાં બિચારા રામ-મોહન શું કરે? એમાં કલમનો દોષ હતો, નહિ કે રામનો. ધણી મહેનત કરવા છતાં રામ લખતા ગીજ્યો નહિ, એમ અમારા જાણુ-વામાં આવ્યું છે. આઠ હાથની લાખી લાટડીને હાથમાં સલાખવી, એ તેને મન સહેલ હતું, પરંતુ આઠ આગળની કલમ તેના હાથમાં રહેતી નહિ પાણીદાર તગવાર લઈ પટાખાખમાં તે પોતાની કુશળતા ધણી સારી રીતે દેખાડી શકતો, પરંતુ ગુરુની સહાય વગર અને ગેરહાજરીમાં કલમ ઘડવા જાય તો આગળી કાપી જાય તો શું કરે? વિદ્યાને તે વશ કરવા જતો, પણ વિદ્યા જ મોં ફેરવી જાય ત્યાં રામ લાચાર!

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ભાગ્ય પરીક્ષાની તૈયારી

એક દિવસે સધ્યાઠાળ વ્યતીત થયા પછી ખાંસાહેબે હુંમેન્ડને પોતાની પાસે તેડી બોલાવ્યો. હુંમેન્ડ તરત જ ગયો અને વિનયપૂર્વક સલામ કરી બેઠો. પ્રથમ થોડી વાનચીત ઝાંખા પછી ખાંસાહેબે કહ્યું -

“આજ મદવાળ નાખમના દરબારમાં હું ગયો હતો.”

“હા! મેં પણ તે સાંભળ્યું હતું.”

“વાર તમે હુગલી જાયું છે?”

“હા, ના, માત્ર એક જહાગીરનગર જાયું છે ને આપની કૃપાથી આ મુર્શિદાબાદમાં આવ્યો છું.”

“વાર, જરૂર હોય તો ત્યાં જઈ શકો ખરા?”

“આપ આજા ફરમાવો તો અળગડી તૈયાર.”

“હું એ માસ પહેલા જહાગીરનગરથી અહીં આવ્યો હોત નવ્વાળ નાખમના ફરમાનથી કાઈ જરૂરી કામને માટે મારેલા રહેવું પડ્યું હતું. એ ખીના નવ્વાળ હુબૂરને પેશ કરી આ રાજકાર્ય છે અને ધણું જ જરૂરનું છે. નવ્વાળબદાહાલ હુગલીમાં છે નેમને એક કાગળ હાથો-હાથ પહોંચાડવાનો છે એ પહોંચાડવાનો ભાર નવ્વાળ સરકારે માટે ગિર

મૂક્યો છે લુન્બો કામ ધણું જ જરૂરનું છે બુદ્ધિમાન, વિશ્વાસુ અને ચતુર માણસ સિવાય તે કરી શકે એમ નથી, તમે જઈ શકશો ?”

“શા માટે નહિ ? આજા હોય તો તૈયાર છું.”

“કામ ધણું ખાનગી છે એ વાતની કોઈને ખબર પડવી ન જોઈએ, સમજ્યા ? જાતજાતની ખટપટો અને કાવતરાં હમણા ચાલે છે રસ્તામા કોઈ દરબારી કામને માટે જાય, તેની બાતમી રાખવા માણસો ફરે છે શા માટે જાય છે, શું કામ છે, કાણે મોકલ્યો છે, એ જે પ્રકારે બાણી શકાય, તેમ જાણવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. અત્યારે નવ્યાખ સરકાર સાથે તમારે કંઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી, તેથી કોઈ તમને રસ્તામા ઝાઝું પૂછશે કરશે નહિ, માટે તમને મોકલવા મારો વિચાર છે. તમે જે કાર્ય હાસલ કરીને આવશો તો ભવિષ્યમા તમને વધારે લાભ થવાનો સંભવ છે.”

“હવના જોખમે કાર્ય ક્રોધમદ નીવડે, એમ પ્રયત્ન કરવામા કોઈ પણ જાતનો વાધો નહિ આવે આપના આશીર્વાદથી ક્રોધ થશે.”

નવ્યાખ સરકારે પોતાના દોહિત્ર મિરજા મહમદખાને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી માન્યો છે નવાજેશ મહમદખા આથી ધણો જ અસતુષ્ટ થયો છે જહાગીરનગર, ઇસ્લામાબાદ, બાબવા અને શ્રેયાધાટમા એની લાગવગ વધારે છે નાઉઆરા મહાલમા પણ તેનું પ્રભુત્વ છે. વૃદ્ધ નવ્યાખ હવતો છે, એટલે ખુલ્લી રીતે કંઈ ઝાઝું બનવા સંભવ નથી, પરંતુ અત્યારથી શુભ રીતે ખટપટો ચાલુ છે જહાગીરનગરમા નાયબ નાજમનું હવે કંઈ ઝાઝું વળતું નથી ત્યાં પેસ્કાર રાજવલ્લભે ‘રાબ્બ’ ખિતાબ ધારણ કર્યો છે, અને દ્રવ્યસંચય પ્રકટપણે કરવા લાગ્યો છે વળી નાયબ નાજમ પોતાની મતલબ સાધવા ફિરંગીઓની સાથે વાતચીત ચલાવી રહ્યો છે અત્યાર સૂધી આ બધી બાબતોપર ધ્યાન આપવાને નવ્યાખ સરકારને અવકાશ મળ્યો નથી. નવ્યાખ વૃદ્ધ થતા જાય છે, અને ઝાઝો વખત કાઢે એમ લાગતું નથી આ બધી ભવિષ્યમા ઉપસ્થિત થાય એવી ખીના, બને ત્યાં સૂધી અટકાવવા નવ્યાખ સરકાર આતુર છે તમારે આ પત્ર લઈ જવાનો છે, માટે કેટલીક વસ્તુ-સ્થિતિ જાણવી જરૂરની છે લાગ્યપરીક્ષા માટે બહાર નિકળવું પડ્યું છે, તો રાજ્યમા જે ભયાનક આદોલનો ચાલી રહ્યાં છે, જે વિપુલ પરિવર્તન થવાના ચિન્હો જણાય છે, તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જરૂરની છે તમે બુદ્ધિમાન છો, સાહસિક છો, માટે ચારેતરફ નજર રાખી જોઈ વિચારીને ચાલવું ચતુર અને સાહસિકને માટે આ વખત સારો છે.”

રાજ્યની કેટલીક હકીકતની હેમેન્ડ્રને ખબર હતી તે પ્રાકૃત અવ-

સ્થાથી છેક અળણ્યો હતો એમ ન હતું. ઠાકામા જે વખતે તે હતો, તે વખતે કેટલુક તે જાણી શક્યો હતો, બાકીનું ખાંસાહેબને મોંએ તેણે વાતચીતમા પ્રસંગવશાત્ ઘણું સાલવ્યું હતું; છતાં ખાંસાહેબના કહેવાપર તેણે લક્ષ્ય આપ્યું, અને કેટલુક નવું, પણ તેમાથી તે જાણી શક્યો.

ખાંસાહેબે પૂછ્યું — “તો પછી હુગલી જવા શો વિચાર છે ? જશોને ?”
“અવશ્ય”

“તમે હા પાડશો, એ હું જાણતો હતો જ્યારે નવ્વાબ સરકારે આ જરૂરી રાજકાર્ય મને સોંપ્યું, સારે તમે મારા લક્ષમા હતા ને તેથીજ મેં આ કાર્ય માથે લીધું. આ પત્ર લાવનાર સંપૂર્ણ ભરોસાદાર માણસ છે અને, તે લાવનારના નામ તરીકે તમારો ઉલ્લેખ છે આવી તક આવવી, એ કાંઈકનાજ નસીબમા હોય છે, અને તે તમને સુભાગ્યે મળી છે.”

“આપનો એ એહસાન છે”

“શુક્રે ખુદા કરો, માણસ શું કરી શકે એમ છે ? જૂઓ મહંમદ અય્યારખેગ હુગલીનો ફેજદાર છે તેનાપર તમને, હું જૂદો પત્ર આપું છું તે તમને સલાહ આપશે, અને નવ્વાબજાદા પાસે પેશ કરશે. આજ રાત્રે જ તમારે જવાનું છે, સમજ્યા ? ઘાટપર નોકા તૈયાર છે; ધરમા જાઓ અને સર્વ તૈયારી કરો જવાની વખતે હું તમને યોલાવીશ, ને વખતે કંઈ કહેવાનું હશે તો કહીશ. પછી તરત રવાના થાજો.”

હેમેન્ડ ત્યાંથી ઉઠી મકાનમા ગયો તેના મુખપર આનંદની છાયા હતી તેની આખોમા એક પ્રકારની આનંદવ્યજક ચમક હતી, તેને જોતાજ તે આજ કંઈક ખૂશ મીઠાજમા છે એમ ધારી લે, એવો તેનો ચહેરો હતો • •

હેમેન્ડને જોતાજ રામમોહને પૂછ્યું — “શું કંઈ ખબર આવી છે ?”

“હા, બેશ ખબર આવી છે”

“શું જયનગરથી પત્ર આવ્યો છે કીકો કેમ છે ? દાદા બાબુ ?”

કીકો, વડિલ, માતૃશ્રી આદિનું સ્મરણ હેમેન્ડના મનમા નિરતર થતું હતું, પણ અત્યારે તો તેના મગજમા બીજા જ વિચાર રમતા હતા તેની દૃષ્ટિ ભવિષ્યના અર્ધમુક્ત દ્વાર તરફ હતી રામુના પ્રશ્નથી તેનો કલ્પનાસ્રોત અટકી ગયો તે બોલ્યો —

“ના, ના, રામુ ! ધરથી કંઈ કાગળ આવ્યો નથી, અને એટલામાં જવાબ આવે એમ લાગતું પણ નથી રામુ ! આજે બહારગામ જવાનું છે, માટે સઘળી તૈયારી કરો”

“બહુ દુઃખ જવાનું છે ?” “હા”

“જાણ આજ ને આજ શામાટે?”

“તે ઘણી લાગી વાત છે હું પછી તને કહીશ જે આપણે પાછા ફરતા વિશેષ દિવસ લાગશે, આપણે હુજી જવાનું છે. તે તું કાઢને કહેતો ના.”

રામમોહન જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

એક પ્રહર રાત ગઈ હતી, એટલે ખાંસાહેબનો માણસ હિમેન્દ્રને બોલાવવા આવ્યો. ખાંસાહેબ હિમેન્દ્રની વાટ જોતા હતા, સરિકત બેગમ તથા સુરત પણ ત્યાં જ હતા. હિમેન્દ્ર તૈયાર થઈને આવ્યો, અને સલામ કરી બેઠો. ખાંસાહેબે તેને અનેક સૂચના આપી, શી રીતે વર્તવું, હજૂરની સન્નિધિ શી રીતે પત્ર પેશ કરવો, વગેરે તેને સમજાવ્યું, ખર્ચને માટે જોઈતી પૈસાની રકમ આપી, પછી એક પત્ર હિમેન્દ્રના હાથમાં મૂકી કહ્યું —

“આ પત્ર મહમદ અચ્ચાર બેગ કોજદાર સાહેબને આપજો. એમાં તમારી ઓળખાણ તથા હુજી આવવાનું કાગળ લખ્યું છે.”
બાદમાં ખાંસાહેબે એક પેટીમાંથી સલામતપૂર્વક એક પત્ર કાઢ્યો. એને કિતખાનના આવરણમાં લપેટ્યો હતો તેના પર નવાબ નાજમ સરકારની ખૂદ મહોર હતી એ પણ હિમેન્દ્રને સ્વાધીન કર્યો અને ખાંસાહેબે કહ્યું —

“ખાંસ દરબારમાં નવાબજાદા હુજૂરને આ કાગળ હાથોહાથ પેશ કરવાનો છે આ પત્ર કાઢને પણ બતાવશો ના. કોજદાર સાહેબને પણ એ બતાવતા ના. વળી એ પત્ર તમારી પાસે છે, એ કોજદાર સાહેબ સિવાય બીજા કાઢને પણ જણાવતા ના. ગમે તેવા સકટોમાં પણ આ પત્ર બીજાને હાથ નહિ, એની ઘણી ખબરદારી ગળજી રસ્તામાં અનેક પ્રકારના વિધ્ન નડે, તોપણ પ્રાણપણે એને સંભાળજો ને માણસોથી હોંગિયારીથી વર્તજો રસ્તામાં ઠગ, જાસૂસ, ડક વગેરે લોકોના ઉપદ્રવમાંથી બચી કામ લેવાનું છે.”

હિમેન્દ્રે તે કાગળ સાવધાનપૂર્વક લીધો, અને જવાને માટે ગળ માગી ખાંસાહેબ ઉભા થયા સરિકત અને સુરત પણ ઉભી થઈ. ખાંસાહેબે કહ્યું —

“જાઓ, પાક પરવરદેગાર! મદદ કરશે કામ પૂરું કરી વહેલા આવજો આ કામ ઉપકારને માટે નથી, તમને મારા પોતાના જાણીને સોંપ્યું છે. તમારી ઉત્તિ જે માર્ગે થાય, તે માર્ગે શોધી આપવો, એ મારું કર્તવ્ય છે અમે સઘળા આપના સદાના ઋણી છીએ જાઓ, કાર્ય મિદ્ધ કરી પાછા ફરો.”

“આપ મુરખખીની આશિષથી સફળ જ થશે”

સરિદ્ધન બેગમે કહ્યું — “હેમેન્દ્ર! રસ્તામાં સાવધાની રાખજો. તેવું કર્મ તમને કહેવું પડે એમ નથી ઈશ્વર તમને આ કામમાં જશે, આપે એટલે બસ, જાઓ, વેળાસર પાછા વળજો”

સુરત કર્મ પણ બોલી નહિ માયું નમાવી ભાઈસાહેબને સલામ કરી. હેમેન્દ્ર પણ સઘળાને વિનયપૂર્વક સલામ કરી, સાથી ચાલી નિકળ્યો.

ત્રીભંજનનું હતી, ઉકળાટ થતો હતો, ભાગીરથીના જલતરંગની સાથે ક્રીડા કરી, પુષ્પોની પરિમળને ચોરી શીતળ પવન સુરતના શયનકક્ષમાં આવતો હતો શયનપૂર્વે સુરતઉત્તિસા પોતાના ઓરડાના પાછલા ભાગની બારીમાં બેઠીબેઠી વાયુસેવન કરતી હતી બાદી પ્યાર, પામે બેસી દેશ વિન્યસ્ત કરતી હતી. પ્યારે પૂછ્યું —

“આજે બાળુસાહેબ શીદ પધારે છે?”

“ભાઈસાહેબ તો હુગલી જાય છે”

“ઓ મા! હુગલી તો કેટલું છેડું છે! રસ્તામાં ભયતોફાન પણ થોડું નથી”

“હા, પણ ભાઈસાહેબ નૌકા ચલાવવામાં ઘણા હોશિયાર છેને.”

“તે તો છે, પણ ચોરલુટારનો ભય ક્યા બોલો છે?”

“હાથમાં હથિયાર હોય તો ભાઈ સાહેબ કાઢનાથી ડરે એમ નથી. અહીં આવતી વખતે જોયું હતું કની તેમનું પરાક્રમ? અલિ! કેવી બહાદુરીથી આપણો બચાવ કર્યો હતો! તે સાબરેજ કની?”

“હો બીબી! તમે એમ સમજો છો કે, હું એટલામાં એ બધું ભૂલી ગઈ છું.”

“ના, ના પ્યાર! તું કદાચે ભૂલે એવી છે. તું તો ઘણી ચચળ છે. પણ, હું પ્યાર! તે દહાડે લૂટારુઓએ કર્મ ચીજ લૂટી નહિ અને માત્ર તને અને મને પકડી ગયા, એ શું? એ કેવી જાતના લૂટારુ હશે?”

પ્યાર સહેજ મુઝવણમાં પડી. પરંતુ તેનામાં હાજરજવાબી થોડીઘણી હતી તે બોલી — “ભયાનક લૂટારુ! કદાચ તેમને ખબર હશે કે, આપણી પાસે લૂટવા જેવું કર્મ ન હતું. ઝાઝો અસબાબ ક્યા હતો જે લૂટે? માટે તમને પકડી લઈ જતા હતા”

“મને પકડી જવામાં એમને શો ફાયદો થાત?”

“તમે કની ખાંસાહેબના એકના એક લાડકા કન્યા છો તેથી તમને પકડી જાય તો પાછા સોંપતા ભારે રકમ મળે, સમજ્યા? લૂટારુઓની એવી મુરદ હશે.”

“હશે, ખરી વાત, પણ, પ્યાર! તે લૂટારુઓની નોકામા એક સ્ત્રી હતી ને?”

“હા, હતી.”

“તો શું સ્ત્રી પણ લૂટારુ હોય છે?”

પ્યાર બાદી બોલવામા ઘણી ચતુર હતી. તેણે વાત ઉઠાવવાની એ સધિને છોડી નહિ. તે બોલી -

“અરે સ્ત્રીઓ તો એવી ઘેળે દહાડે લૂટ કરે છે કે જેનું નામ તીરેનિગાહથી એવી તો ધાયેલ કરે કે, સામાની શુદ્ધ જ ન રહે અમ-શીત્રેઅપ્રથી તે એવી તો કલેઆમ ચલાવે છે કે, સામાનુ દીલ તરફડાટ વગર બેહોશ થાય છે. વળી તે હાથ સુદ્ધ લગાડે નહિ અને લૂટ કરે”

સુરતખીખીના સામુ ભેઈ પ્યારે ગાવા માણુ કે:-

“ક્યામત હય ઉનકા ઈધર દેખ લેના,
કરેગે ચુલી દીલમેં ધર દેખ લેના -
મુળારીક તુમે બાધના તેગા ખબર,
મગર પહલે અપની કમર દેખ લેના -
મનેહ લેંગે હમ દેખકર તેરી આંખે,
જલીલ આજ અમના જગર દેખ લેના”-

સુરતે કહ્યું-“હા પ્યાર! તું કહે છે તે વાત તો ખરી છે. ભેની આ આપણો ખિદમતગાર સાદક કેવો નવજૂવાન, હોંશિયાર અને પટાખાજ છે, પણ તેં એ બિચારાનું સર્વસ્વ લઈ લીધું છે, તે તારી એ કળાથી કે?”

પ્યારે જોયું કે, જે ઘા તે સુરતપર કરવા જતી હતી તે તો તેનાપર પાછો આવ્યો, પણ ઉપાય ન હતો શું કરે? લાચાર!

પ્યાર બોલી-“જોડુ બધું કાણુ કહે છે કે, બાઈ! મેં એના દિલનું કે કાઈ ખીજી ચીજનું હરણુ કર્યું છે? શું હું ચોર છું કે લુટારણુ?”

“તું ચોર પણ છે અને લુટારણુ પણ છે, સમજ?”

એમ કહી બે હાથવતી પ્યારને પકડી તેનું મોઢું પોતાની પાંચે આણી ચુમ્પન કર્યું અને કહ્યું-“નહિ, નહિ, તું તો સાધુ છે, કઢીગણુ છે ભેને તું જે ચોરી લાવી હોય, તે વ્યાજ સાથે પાછું આપી દેને”

“એ તો કોઈની કઈ ચોરી કરી નથી જોડુ મારું નામ બદનામ કરે છે બધા ઝો! ઝો! એવા બદનામથી કરી ધરની ચીજ પણ પરાયાને આપી દઈશે કે?”

“અરે ગાડી! પણ એ બદનામી શા માટે સહન કરે છે? તારી પાંચે જે કઈ હોય તે દઈ દે કે થયું દિલની ખચરાત કર પુણ્ય પણ થશે, જે લોકમા ખુશ નામ પણ થશે, સમજ કે?”

યુદ્ધમાં બિચારી પ્યારની હાર થઈ. તે મુગી બેસી રહી, થોડીવાર પછી બોલી—

“બીબીસાહેબા! આ, જાણ્યામાં બાણ સાહેબની હોડી જાય છે.”

“ક્યા?”

અને જણા તિખારીની જળામાંથી ભાગીરથીપર નજર કરવા લાગ્યા. ચાંદની રાત હતી, ભાગીરથીના તરંગોપર જ્યોત્સ્ના ઝળકતી હતી, તેના પ્રબળ પ્રવાહમાં એક હોડી સરતી હતી.

તે નોકા તરફ જોઈ સુરત બોલી — “પ્યાર! હવે તો તોફાનના દિવસ છે, અને ભાઈસાહેબની નોકા તો નાની છે.”

“તોફાનમાં તો કહે છે કે, નાની નોકા વધારે સારી, ઝટપટ તેને તીરે લઈ જઈ થાંભી શકાય.”

“તું કહેતી હતી કે રસ્તામાં ચોરડાકુનો લય છે?”

“એક લાકડીથી બાણસાહેબ દર્શને પૂરા પડે એવા છે.”

જેતજેતામાં હેમેન્દ્રની નોકા અદૃશ્ય થઈ ગઈ સુરત શય્યામાં જઈ પડી, શય્યામાં પડીપડી નરાપદે હેમેન્દ્રનું કાર્ય પાર પાડવા ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગી પ્યાર પણ તિખારીની બારી બંધ કરી સુઈ ગઈ, સૂતાસૂતા તે વિચાર કરવા લાગી “અહા! આ સંસાર કેવો વિચિત્ર છે! ચોરીની વાત તો બાબુજો રહી, પણ કંઈ પણ કારણ વગર કેટલા માણસો બદનામ થાય છે! વળી એવા પણ કેટલાક માણસો છે કે, જે બીજાને વગર માગે સર્વસ્વ આપી દે છે,” પોતાના સંબંધમાં પણ એ જ નિયમે તે વિચાર કરવા લાગી, પણ કંઈ યથાર્થ નિર્ણય કરી શકી નહિ. પ્યાર અધનારમાં ધીમેથી ગાવા લાગી —

“પરદેશી સૈયાનેહા લગાયદુ બ દે ગયો,—

આવનડી ઔધિયા કિયે ગયો,

દુખ દે ગયો, મુખ લે ગયો—પરદેશી

સૌતન બિરમાય રાખો,

બચન લલચાય રાખો,

દેહકે અમૃત રસ ચાખો,

દેહકારસબસ અબિલાખો

હમસેં ખતિયા કરક પતિયા નાદિયો,

મુખ લે ગયો, દુખ દે ગયો.—પરદેશી

સુરત વિચારતરંગમાં હતી પ્યારનું સુમધુર ગીત તેના કાનમાં અવડાવા લાગ્યું. તેણે તેના ચિંતાસ્રોતને મદમધુર કરી મૂક્યો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

હુગલીના કિલ્લામાં

હુગલીનો નવ્વાખી કિલ્લો ભાગીરથીના તીરપર હતો. કિલ્લાની એક બાજુ ખરાબર નદીને કાંઠે હતી કિલ્લાની દિવાલપર ખૂરજેની રાગ હતી એક ઊંચા ખૂરજપર તોપ ગોઠવવામા આવી હતી, તે ભાગીરથીપર લાખે સૂધી નજર રાખતી હતી. ખૂરજના કાગરાપર નિશાન ફરકતા હતા કિલ્લાની દિવાલથી ઘણું છેટે મધ્ય ભાગમા દરબારગૃહ હતું. તેના ઊંચા ધુમ્મખપર મોટો નિળમશાહી વાવટો હવામા ઉડતો હતો, અને કિલ્લામા નવ્વાખબદાની અવસ્થિતિ સૂચવતો હતો. દુર્ગના દ્વારના ઉચ્ચભાગમા નૌખતખાનુ હતું આ નૌખતખાનામાથી પ્રથમ પહોરની રોશનચોક્કીનો મધુર ટોકાર ભાગીરથીપર ઘણું દૂર સલળાતો હતો. જ્યાં લાં કામ પ્રસંગે આવનારજનારની મોટી ધમાલ હતી જ્યાં ત્યાં સિપાઈ, સંત્રીઓ નજરે પડતા હતા રાજ, જમીનદાર, બક્સી, ખરકન્દાજ, ચોપદાર વગેરે આવજન કરતા હતા. હિંદુ, મુસલમાન, આરમીનિયન, ફિરંગી દૃષ્ટિએ પડતા હતા ભાગીરથીને તીરે અનેક જાતની નૌકાઓ હતી. બહરી વિભાગની મુસબ્બિજત રણતરીથી માડી મયૂરખખી, ઘોડ-દોડ, પાનસી, છીપ, તરાપા, નાની નાની ડાગીઓ પર્યંત હતી ભાગીરથીનો સ્રોત કિલ્લાને સ્પર્શી ખળખળ કરતો વહેતો હતો થોડી નૌકાઓ કિલ્લાની પાસે નાગરેલી હતી કિલ્લા આગળ એક સંત્રી તેને જૂદી-જૂદી ગમવા સૂચના કરતો હતો.

એવામા એક નૌકા લા આવી લાગી. નૌકાને બાંધી રાખવાને જોઈએ તેવી જગા જણાઈ નહિ, એટલે નૌકા આગળ વધવા લાગી સંત્રી તેને આગળ વધવાને નિષેધ કરવા લાગ્યો. ઘાટાઘાટ અને ખૂમરાણ થયું. સંત્રીનું બોલવું ખલાસીથી સમજાયું નહિ. નૌકા તો જરા આગળ જવા લાગી. સંત્રીએ ફાર્સી-બંગાળીમા ગાળ દેવાનો આગ્રહ કર્યો નૌકાના અગ્ર ભાગમા રામમોહન બેઠો હતો તે બોલ્યો —“બાપુ ! ગુસ્સો શુ કામ કરે છે ? એમને એમ કહેને, એટલે સમજવામા આવશે”

સંત્રી —“જવાબ દેતા હય, કાફરકા બચ્ચા ?”

“તુરકડાના મોંમા ગાળ સિવાય નિકળે ચે શુ ?”

“ગિરફતાર કરે, શાલાકો”

બેચાર માણસો લા આવી લાગ્યા નૌકા પણ તીરે આવી પહોંચી. ત્રણેક જણ ઝટ લઇને નૌકામા ફેદી પડ્યા હિંદુ તે વખતે અદર કપડા પહેરતો હતો. સંત્રીઓ, રામમોહનને પકડી તેના હાથ બાંધવાને પ્રયત્ન રવા લાગ્યા.

હિમુ એ ગડબડ સાલણી, બહાર આવ્યો અને બોલ્યો - “શું છે ? શા માટે આ માણસને પકડો છો ?” •

સત્રી - “તુમ કૉન હો ? પકડો ઉચ્છેલી.”

“સત્રીસાહેબ ! મેં તો કંઈ ખત્તા કરી નથી જરા મહેરબાની કરી કહેશો કે, શું થયું છે ?”

સત્રી - “કાટવાલ સાહેબ પામે સાલજાને”

જેઓએ રામમોહનને પકડ્યો હતો, તેઓ તેને બાંધવાને ફાકટ મહેનત કરતા હતા રામુ તેમનાથી બધાતો નહિ તે તેમની સાથે હડમેલા-હડમેલી કરતો હતો

હિમુને જોઈ રામુએ કહ્યું - “દાદા ! આ ત્રણ જણ મને બાંધવા માગે છે, કહેતા હો, તો આ ત્રણ જણને ગંગામા નાવા મોકલું”

“ચૂપ, ગાડા ! એ સરકારી આદમી છે તકરાર કરવામા માલ નહિ, સમજ્યો ?” સત્રી તરફ જોઈ હિમુએ ફરીથી પૂછ્યું -

“અહીં સત્રીસાહેબ ! ઉચ્છી ખત્તા ક્યા હૂઈ હય વો જરા મહેરબાની કરકે સુનાઈયે તો સહી”

સત્રી - “કિલ્લેદારી પાસ કિમ્તી લાનેકા મના ક્રિયા, ફિરખી ન સુના જોગ આગે બટા, ચોર ગાલી સુનાને લગા”

રામમોહન - “મેં ક્યારે ગાળ દીધી હતી, સત્રીસાહેબ ?”

• • સત્રી - “ચૂપ રહો, બદમાશ !”

રામુના હાથ બાંધવામા આવ્યા હિમુ સત્રીને કંઈ કહેતો હતો, પણ સત્રી તેના કહેવાપર ધ્યાન આપતો નહિ તે બોલ્યો - “લે ચલો, દોનો આદમિક્કા ફાટકકી ભીતર, ચલો.” સત્રી આગળ થયો. ત્રણ આદમીઓ રામમોહનને લઈ ચાલ્યા તેઓ કાફરી હતા, બોલી બરાબર સમજતા નહિ.

રામુએ કહ્યું - “દાદા ! અહીં ગંગા બહુ ઉડી નથી એક ફૂલકી.”

“ચૂપ, ગાડો થયો છું ? સત્રી સાથે ચાલ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જઈ, જોઈએ તો ખરા કે શું થાય છે, શું કરે છે ?”

રામમોહન વધારે કંઈ બોલ્યો નહિ પ્રહરી રામમોહનને અને હિમેન્દ્રને લઈ કિલ્લામા દાખલ થયા હિમુના પહેરવેશપરથી અને દેખાવપરથી તે કાંઈ મોટો માણસ છે, એમ ધારવા લાગ્યા વળી તેણે કંઈ અપરાધ પણ કર્યો ન હતો, એથી હિમુને હાથ બાંધ્યા વગર સાથે લીધો હતો.

• વળી રામુનું મોં ફરી ચળવળ્યું - “ભૂઓ, દાદા ! આ બીજા સિપાઈઓ”

હિમુએ કહ્યું - “જે થયું છે તે ઠીક છે આપણે અહીં કાંઈ

ઓળખતા નથી. ફોજદાર સાહેબ પાસે પહોંચતાં કેટલી વાર લાગત તે કોણ જાણે? હવે તે બાબતમાં કંઈ ઢિંકર કરવાજોડુ રહ્યું નથી સંત્રી જ આપણને ત્યાં લઈ જશે.”

“એમ કે?”

સત્રીએ રામમોહન તરફ જોઈ કહ્યું — “ચૂપ, બદમાશ!”

કિલ્લાના તે લાગમાં તે વખતે ભારે ભીડ હતી કિલ્લામાંના કોઈ અમલદાર જતો હતો ચારે તરફથી લોકો તેને સલામ કરતા હતા પ્રહરી, સિપાઈ, ચોપદાર, છત્રીદાર વગેરે સાથે હતા ચારે તરફથી “ફોજદાર સાહેબ, ફોજદાર સાહેબ”ના શબ્દ સભળાવા લાગ્યા હિમેન્દ્ર અને સત્રી સાથે રામમોહન રસ્તાપર બાજુએ સરક્યા

પાસેથી જતી વખતે પાલખીમાં બેઠેલા તે અમલદારે પૂછ્યું — “આ કોણ છે? એમણે શું કર્યું છે?”

“હુબૂર મના કરવા છતાં હોડી ઠેક ઝિલ્લા સૂધી લઈ આવ્યો.”

“દારોગાને સોંપો, કાટવાલીમાં લઈ જવ”

ફોજદાર સાહેબ ચાલી ગયા દારોગો આધકારપર નવો જ આવ્યો હતો વળી અધુગમાં નવાબજાદાની પધરામણી તે વખતે કિલ્લામાં હતી એટલે દારોગાનું કહેવું શું? જાનના ઉત્તરતા ને વળી લાગ પીધી. દારોગા સાહેબની કર્તવ્યપરાયણતાની માત્રા વધી ગઈ હતી.

રામમોહનને હાથે કડી જોઈ સંત્રીને દારોગાએ પૂછ્યું — “શું થયું છે?”

સત્રી — “કિલ્લાના ઘાટપર હોડી લાવ્યો મના કરી તે માની નહિ ને ગાળાગાળી કરવા લાગ્યો”

“લઈ જાઓ એને, હમણા પહેરામાં ગાઓ.”

સત્રીએ હિમેન્દ્રને આગળ ક્યો અને પૂછ્યું — “આનું શું કરું?”

દારોગાએ હિમેન્દ્રને પૂછ્યું — “તમે શું કર્યું છે?”

“મેં કંઈ નથી કર્યું.”

દારોગાએ સંત્રીને પૂછ્યું — “એને કેમ ગિફતાર ક્યો છે?”

“હ, એ હોડીમાં હતો”

દારોગાએ હિમેન્દ્ર તરફ જોઈને કહ્યું — “તમે હોડીના ચડનાર છો? તમે ઘાટપર લાવવા હુકમ આપ્યો હતો?”

“હ, ના, હુ અદર હતો. હુ મુશિદાબાદથી આવું છું મારે ફોજદાર સાહેબની સાથે કામ છે.”

“શું કામ છે ફોજદાર સાહેબ સાથે?”

“ઘણું જરૂરી કામ છે”

હિમેન્દ્રનો પોશાક અને દબલબ જોઈ દારોગો ભનમાં કંઈ વિચાર

કરતો હતો તેનું વિનયપૂર્વક બોલવું તથા રાજદરબારોચિત વાતચીત બેઠું, તે મનમા ધારતો હતો કે, આ કાઠી અમલદારનો માણસ હોવો બેઠાએ. હુમેન્દ્ર સામું બેઠું તે બોલ્યો - “મળાશે નહિ”

“નહિ મળાશે તો સરકારી કામમા વિલમ્બ આવશે.”

“તેથી મને શું? એ મારું કામ નથી. બાંચો એને મુન્સીખાનામા લઈ જાઓ.”

સંત્રી આગળ વધવા લાગ્યો. હુમેન્દ્રે બેથું કે, આમ નકામો વખત જતો રહેશે અને ફેજદારને મળાશે નહિ. તેણે ઝટ છાતીપરથી ફેજદાર સાહેબપરનો કાગળ કાઢ્યો અને બોલ્યો

“અજી દારોગા સાહેબ! મુજે કુચ્છ અર્જ કરના હય મય ખૂદ મુશિદાબાદસે નિયમત કામકે લિયે આયા હુ, ગર ઇસ કામમે દેર હુઈ તો ઇસ્કી જૂમ્હેદારી મેરે શિર ન હોંગી દેખિયે એ રુક્કા ખુદ ફેજદાર સાહેબકા હય”

એટલું બોલી, હુમેન્દ્રે કાગળપરથી આવરણ લઈ લીધું. કાગળપર રેશમી દોરી હતી અને શાહી મોઢોર હતી. હુમેન્દ્રે તે પોતાના હાથમા રાખી બતાવી, પણ દોરી તેના હાથમાં આપી નહિ.

દારોગાએ પૂછ્યું - “આપ ક્યાથી આવો છો? કાની પાસેથી આવો છો?”

“હું એક વાર અર્જ કરી ચૂક્યો છું કે, હું મુશિદાબાદથી આવું છું આ રુકકા કાઢને આપવાની મને મના કરમાવી છે ખુદ ફેજદાર સાહેબને તે પેશ કરવાનો છે, અગર આપને મારી વાત પર ઇતમાર ન હોય તો મારી સાથે એક સિપાઈને મોકલો. ફેજદાર સાહેબને આ રુકકા પહોંચાડી હું ફેરન અહીં હાજર થઈશ જે કામમા દેર થઈ તો તેનો તકસીરવાર હું નહિ ગણાઉં”

“આપનું ઇસ્મ મુબારક.”

“હજરત! માફ કરજો, હું મારો પરિચય આપી શકું એમ નથી સિદ્ધિ આ પત્રનો લાવનાર છું, એમ સમજો”

હુમેન્દ્રના બોલવાચાલવાથી અને ધૈર્યથી દારોગાના મનપર અસર થઈ, વળી તે કાગળપરની મોઢોર બેઠું સમજ્યો હતો કે, આ નવ્વાબ સરકારનો માણસ છે તેથી તે બોલ્યો - “તમે મારી સાથે ચાલો હું ફેજદાર સાહેબ પાસે જઈ છું”

હુમેન્દ્ર દારોગાની સાથે ચાલ્યો. ફેજદાર સાહેબની મુલાકાત કરવી, એ કંઈ નાનુસુતું કામ ન હતું તેને સહેજમા મળાતું નહિ. હુમેન્દ્રે મનમા ધાર્યું કે, ખિરકતાર થવામા લાલ હતો

બંગાળનો ભાવી નવ્વાબ ખૂદ કિલ્લામાં આવી રહ્યો હતો. કેટલાક જમીનદાર, રાજા, શાહુકારાદિ નજરાણા લઈ આવતા હતા જેનાજ ફોજદાર સાહેબની મહેરબાની હોય, તેને નવ્વાબજદાની દરબારમાં જ મુલાકાત થતી હતી. ફોજદાર સાહેબને ત્યાં ઘણા માણસો મુલાકાતને માટે રાહ જોતા બેઠા હતા. સવારની દરબાર ખલાસ કરી, ફોજદાર સાહેબ સ્વમુકામે પાછા ફર્યા હતા. બહાર કેટલાક માણસો હતા જેમેન્દ તરફ નજર રાખવાનું સત્રીને કહી, દારોગા સાહેબ અંદર ગયા, અને થોડી વાર પછી પાછા આવી જેમેન્દને કહ્યું -

“બાબુસાહેબ ! ફોજદાર સાહેબને મળવું સહજ નથી. અનેક મુશ્કેલીએ આપને અંદર લઈ જવાની અનુમતિ મળી છે ”

“આપની મોટી મહેરબાની.”

દારોગા સાહેબે મનમાં ધાર્યું કે, ‘આ નવ્વાબ સરકારનો માણસ છે, નહિ તો ફોજદાર ઝટ મુલાકાત આપે શાનો ? એને શામાટે બુદ્ધ ન રાખવો ? રાજધાનીથી સરકારી કામને માટે આવેલ છે, માટે કોણ છે, તે કહેતો નથી

એક મોટા કમરા આગળ બે ચોપદાર બેઠા હતા. જેમેન્દને દારોગાએ બતાવ્યો. જેમેન્દને એક ચોપદાર ખાસ કમરામાં લઈ ગયો અર્ધ શયનાવસ્થામાં મૃત્યુવાન ગાલીચાપર ફોજદાર અધ્યાનમેગ તમાકુસેવન કરતો પડ્યો હતો. જેમેન્દે નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી, પંખી કાગળ કાટી તેના હાથમાં આપ્યો. રક્તમાં શુ લખ્યું હતું, તે જેમેન્દ જાણતો હતો કારણ કે ખાંસાહેબે તે જેમેન્દને જણાવ્યું હતું. તે પત્ર ફોજદાર સાહેબે વાંચ્યો. તેમાં પત્ર લઈ આવનાર જેમેન્દલાલ રાયને નવ્વાબજદાની મુલાકાત કરાવવાનું અને તેના યોગ્ય બહોળમત કરવાનું લખ્યું હતું. પત્ર પૂરો થયા પછી ફોજદારે પૂછ્યું -

ફોનદારે ચોપદારને બોલાવ્યો. ચોપદાર ત્યાં આવી અદબપૂર્વક બોલ્યો

ફોનદારે તેને પૂછ્યું.—

“દારોગો હાજર છે?”

“હા હાજર”

“અહીં આવવા કહે”

દારોગા સાહેબ ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા ને જોતાં જ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. ફોનદારે તેને પૂછ્યું—“આમને તમે ગિરફતાર કર્યા હતા?”

“હા, સરકાર! મારી કમુર ન હતી ઘાટપરનો સત્રી એમને પકડી લઈ આવ્યો હતો મારી—”

“ખર! તમને કઈજ લાન નથી નવો અધિકાર મળ્યો છે, સલાખીને વર્તેને, નહિ તો અધિકાર ઝાઝા દહાડા નહિ રહે જાઓ એ નોકાને બરાબર સારી જગ્યાએ બધાવી, એમાના માણસોનો ખાવાપીવાનો અચ્છો બદોબસ્ત કરો સમજ્યા? જાઓ, કાઈ જાતની ખામી ન રહે”

“હા હાજર”

“જાઓ. બહારના કમરામાં રાહ જૂઓ ખીજુ કઈ કામ હશે તો બોલાવીશ”

રામમોહન કોટવાલીમાં દેદમા હતો, એ કહેવાની હિમુને કઈ અગત્ય જણાઈ નહિ દારોગો, હોમેન્ડને અને ફોનદાર સાહેબને સલામ કરી બહાર ગયો.

અધ્યાર બેગ—“ખાંસાહેબ જહાગીર નગરમાં તસરિક રાખતા હતાને?”

“હા, થોડાં દિવસથી હાલ પાટનગરમાં છે”

“સાલજી તું કે, આપ મક્કાશરિક હજી કરવાના છે”

“જવાને માટે વિચાર છે”

“તેમના જેવા ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુની ઈચ્છા ઈશ્વર અવશ્ય પૂર્ણ કરશે લલા, આપની વય તો હજી નાની છે, અને આ જરૂરી શાહી રુકો પહોંચાડવાનું આપને શિર ક્યાથી આવ્યું?”

“ખાંસાહેબની ઇનાયત આપ મારા મુરખી છે”

“ઈશ્વરની દયા છે કે, એમના જેવા આપના મુરખી છે લલિ-
પને માટે સારી આશા છે આપ નોકામાં જઈ આપનો

સ્થાને રખાવો ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત કરવા કહ્યું છે

ખાસ દરબારમાં નવાબજાદાની મુલાકાત કરાવીશ”

હુએન્દે તે કાગળને પોતાના વસ્ત્રની અંદર રાખ્યો હતો. તેણે વસ્ત્રનો સન્મુખ ભાગ ખુલ્લો કરી અંદરથી પત્ર કાઢ્યો પરંતુ નવ્વાળ-જાનને શી રીતે પહોંચાડવો, તે વિચારમાં પડ્યો કે જાનદાર પોતે તે મુક્તો તેના હાથમાંથી કંઈ ખૂદ નવ્વાળજાનને પહોંચાડ્યો પ્રથમ તો સિગનામું નવ્વાળજાનદાએ ખગખર બોલ્યું, પછી રૂતેપરની મહેરને ખરાબર અવલોકી; જાદ તે લિકાકાને માથે લગાડી, પછી ઉઘાડી, અદરનો પત્ર વાંચી બોલ્યો વાચનાવાચના તેના મુખપર ચિતા અને ક્રોધના ચિહ્ન વ્યક્ત થવા લાગ્યા નવ્વાળજાનદાએ ક્રોજાનને પૂછ્યું -

“કુલિખા શું જહાંગીર નગરમાં પાછો ફર્યો નથી?”

“ના, સરકાર”

“ક્યા છે હમણા?”

“હા, હુન્દૂર, એ સુર્જિદાખાદમાં મનિજલ દરબારમાં” નવ્વાળજાન-જાનનાં વિશાળ ચક્ષુ લાલ ચોળ થયા તેણે પૂછ્યું, “તો જહાંગીર નગરમાં કામકાજ કોણ ચલાવે છે?”

“પેશ્કાર રાજવલ્લભ.”

“ખતપતરપર દસ્કત?”

ક્રોજાન સાહેબ આનો જવાબ આપી શક્યા નહિ પોતે પોતાના નિવાસ સામું બોલ્યું નિવાસ નંદકુમારરાયે સલામ કરી જવાબ આપ્યો -

“આયાત વચુલ થઈ નથી. નાથન નિન્નમ બહાદુર સ્વચ્છ નથી, એમ સાલબુ છે.”

“પૂર્ણિયામાં માણ્યો ગયા છે?”

“ગઈ કાલ રાતે ગયાના થયા છે”

“હરકારો, પટલાથી પાછો ફર્યો છે?”

“હુન્દૂર ફત હાજર છે”

નવ્વાળજાનદાએ ફરીથી તે પત્ર બોલ્યો અને પૂછ્યું -

“પરદેશી કોડીવાળા હાજર થયા હતા?”

“ક્રાંતી, વલદા, દિનામાર, આર્મિનિયનાદિએ હાજર થઈ નજ-રાણા મોકલ્યા છે”

“અંગ્રેજ?”

“અહીં હજી સૂધી આવ્યા નથી ફરીથી આદેશ થયો છે.”

“ઉમીદવાદ પાસેથી કંઈ અમાચાર આવ્યા છે?”

“અંગ્રેજનો માણુમ આજ જ અહિં આવી પહોંચ્યો”

નવ્વાળજાનદાએ પોતાના કપડામાંથી કંઈ પત્ર કાઢ્યો અને તેમાં કંઈ

ખીના નોંધી લીધી, ફરીથી વળી નિજમતી પત્ર વાચી લીધો. તેના મુખ-
પર ચિંતાની છાયા પ્રસરી. તેણે કહ્યું -

“હવે વધારે રાહ જોવાની જરૂર નથી. કાલના પહેલા દરબારમાં
અંગ્રેજ દૂતને હાજર કરજો. કાલ સવારે જ અહીંથી એક વિશ્વાસુ
માણસને કલકત્તા રવાના કરવાનો છે”

અચ્ચાર એગે કહ્યું - “હુજૂરેવાલા! આપણે ત્યાં વિશ્વાસુ અને ચતુર
માણસની ક્યા ખોટ છે? આપ હુકમ કરો કે, કામ અદા કરવાને માટે
તૈયાર છે”

નવાબખાનદાએ હુમેન્દ્રના સામુ જોયું, થોડી વાર બેઠી રહ્યા
પછી કહ્યું - “તમે આ કામ કરી શકશો? કામ ધણુ જરૂરી છે”

હુમેન્દ્ર નીચો વળ્યો અને સલામ કરી

અનેક કાર્યક્ષમ, વૃદ્ધ માણસો હાજર હતા, છતાં આ કામ તરફ
વચના હુમેન્દ્રને સોંપ્યું, તે બેઠી ધણુને આશ્ચર્ય થયું નવાબખાનદાએ જોયું
કે, પાટનગરમાં અનેક માણસો કાર્યક્ષમ હોવા છતાં, હુમેન્દ્ર જેવા યુવ-
કને રાજ્યનું ખાસગી અને જરૂરી કામ સોંપ્યું હશે, તે કંઈ અમમ્તું નહિ
હોય તે વિશ્વાસને પાત્ર ન હોય તો વૃદ્ધ અને તર્જુબેકાર નવાબ એ
કામ એને સોંપે જ નહિ વળી હુમેન્દ્રનો સુદર ચહેરો, બલિષ્ઠ કાય,
સ્થિર પ્રતિષ્ઠ ચક્ષુ બેઠી નવાબખાનદાના મનપર અસર થઈ હતી નવાબ-
ખાનદાએ ખુશ થઈ કહ્યું - “અચ્ચા, આપને કાલે મોકલવાનો બદલો
કરવામાં આવશે”

બાદ દરબાર બરખાસ્ત થયો હુમેન્દ્ર ઈશ્વરનો આભાર માનતો
પોતાને સ્થાને ગયો

પંચમ પરિચ્છેદ

અંગ્રેજ કોઠી

હુગલીથી રવાના થયા પછી ખીજ દિવસે હુમેન્દ્રની નૌકા બપોરના
સુતાનુદીના ઉત્તર ભાગમાં ચિતપુરની નહેર પાસે આવી પહોંચી મહા-
રાષ્ટ્રીઓના આક્રમણથી પોતાના વાણિજ્યસ્થાનની રક્ષા કરવાને માટે
વૃદ્ધ નવાબ પાસે રજા લઈ અંગ્રેજોએ એક ખાઈ ખોદી હતી ઉત્તરે
ચિતપુર પાસે વહતી ભાગીરથીમાથી તે શરુ કરી, શહેરની પૂર્વ બાજુથી
લઈ ઠેઠ-ગોવિંદપુરની દક્ષિણે ભાગીરથીને પાછી મળે, એવી યોજનાનો
તેમનો વિચાર હતો તે સમયે મરાઠા હુટ પુષ્કળ હતા. અત્યાર સૂધીમા
તેમણે એરિસાના ઘણા ઠેકાણા, મેદનીપુર, વર્ધમાન, રાજમહલ વગેરે

અનેક શહેરો હુટ્યા હતા, એટલું જ નહિ; પણ રાનાનો કિલ્લો કબજે કરી, હુગલી સૂંધી પહોંચી વળ્યા હતા. અંગ્રેજોને કલકત્તામાં વસતા હતા, તેમણે આત્મરક્ષાને માટે આ ખાઈ ખોદવા માડી હતી, પરંતુ નવાબની સાથે મરાઠાઓની સંધિ થઈ હતી, એટલે તેમની તે ધારની ફર થઈ હતી. એટલે એ ખાઈ જનબંદર સૂંધી ખોદવામાં આવ્યા પછી પડતી મૂકવામાં આવી હતી. આ ખાઈ તે મરાઠા ખાઈ—Maratha Ditch—ને નામે ઓળખાતી હતી જેના અવશિષ્ટ ચિહ્ન હજી સૂંધી છે. ભાગીરથીનું પાણી આ ખાઈમાં જોરથી વહેતું હતું, અને તે સતત પાણીથી ભરેલી ગહેતી હતી. મુતાનુડીની ઉતરાણે ચિતપુર આગળ આ ખાઈનું મુખ પુનઃ ભાગીરથીમાં મળતું હતું.

ખપેરે હુમેન્ડની નાંકા આ ખાઈના મુખ આગળ આવી પહોંચી. હુમેન્ડ આ જગ્યાથી વાકેફગાર ન હતો, શોધ કરી કારવીને તેને ઉમીચદને ત્યાં જવાનું હતું એ વખતે વળી સંધ્યા પછી ત્યાં આગળ ચોર-અદમાશનો ઝાઝો લય રહેતો હતો, તેથી તે દિવસે તેણે શહેરમાં જવાનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો. તીરે હોડી બાધી, લેકામાં ફરી આવી ઉપગોળી માહિતી તેણે મેળવી. ઉમીચદની વાડી, અંગ્રેજોનો કિલ્લો, લાલદીઘી ઇત્યાદિ સ્થાન ધ્યા છે, કયે રસ્તે જવાય છે, એ સર્વ તેણે જાણી લીધું અને રાત આખી નાકામાં જ પસાર કરી.

, ખીજે દિવસે સવારના રામમોહનને સાથે લઈ વણિકરાજ ઉમીચદના ઘર તરફ ગયો. ખાઈના મુખથી દક્ષિણ તરફ આગળબંદરના ઈશાન ખૂણામાં અંગ્રેજોના દારૂખાનાનો સંગ્રહ હતો. અત્યારે આ જગા નિકારીપાડને નામે ઓળખાય છે. આ રસ્તાના પૂર્વ મુખથી એક ખીણ વાટ નીકળતી હતી. આ રસ્તો અત્યારે સર્ચ્યુલર રોડને નામે પરિચિત છે. શ્યામબંદરની પૂર્વ તરફના પગને છોડી, હુમેન્ડ મોહન-આગમાં આવ્યો. મોહનઆગની પશ્ચિમે મરાઠાખાઈ હતી. આ મોહન આગની દક્ષિણે હાલસીઆગમાં ધનિક ઉમીચદનું ઘર અને વાડી હતા. આગળ જતા રાજવલ્લભને પુત્ર, કૃષ્ણવલ્લભ બ્યાગે જહાગીર નગરથી રત્ન, મુવર્ણ વગેરે લઈ લાગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની સહાયથી તે આ જ સ્થળે ઉમીચદને ત્યાં રહેતો હતો. કલકત્તામાં બ્યાગે આમો અવરોધ ન હતો ત્યારે ગિગજદોલાએ નંદનઆગમાં ઝાવણી નાખી, નંદનવન અને હાથી-આગનો વિધ્વસ કરી, ઉમીચદના ઘર સૂંધી કૃષ્ણવલ્લભની મોધમાં લૂટ કરી હતી. નંદનઆગ અને હાથીઆગનો ઘણોખંડો ભાગ ઉમીચદના કબજામાં હતો. અત્યારે જેને મોહનઆગ, નંદનઆગ, હાથીઆગ, હોગોલકુંડ વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે સર્વ તે વખતે જંગલમય હતા. ટાઈ

કોઈ સ્થળે શહેરના ધનવાન માણસોના મકાન ઘૂટાંછવાયા હતા. પણ ગ્ગ્તો ખરાબર હતો નહિ ને ચારે તરફ પાણીના ખાળોચિયા હતા.

અમે જે સમયની વાત લખીએ છીએ, તે સમયે ઉમીચદને અંગ્રેજ સાથે વૈમનસ્યનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો. અત્યાર, સૂધી દેશી વાણુકો સાથે કામકાજમા અને વેપારની બાબતમા અંગ્રેજે ઉમીચદની સલાહથી કામ કરતા હતા; એથી ઉમીચદને પોતાને પણ લાભ થતો હતો. ઉમીચદ પ્રથમ નાણા ધીરતો હતો અને વેપાર ચલાવતો હતો. આગળ જતા અંગ્રેજે પોતે ધીરધાર કરવા લાગ્યા અને ઉમીચદનું મધ્યવર્તીપણુ તેઓએ છોડી દીધું, આથી કરી ઉમીચદને ધણુ નુકસાન થવા લાગ્યું. પ્રકટપણુ તે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ કંઈ કરતો નહિ, પરંતુ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ તેની લાગણી થઈ હતી. અંગ્રેજોની ખોટીખરી સઘળી હિલચાલની ખબર વધારીને ધૂપી રીતે નવ્વાબ સરકારને તે પહોંચાડતો હતો. આ ખબર આપી ઉમીચદને દરબારમા પ્રતિષ્ઠા મેળવી, પોતાનું કામ કાઢી લેવાની મતલબ હતી નવ્વાબજાદો મિરજા મહમદખા અંગ્રેજોને સ્નેહની નજરે જોતો નહિ. હુગલી પહોંચ્યા પછી તેમની હકીકત જાણવાને માટે હેમેન્દ્રને ઉમીચદ પાસે તેણે જ મોકલ્યો હતો.

તે વખતે કલકત્તામા પૈસાટકામા, માનઆખરમા ઉમીચદની ખરોખરી કરે, એમ કોઈ ન હતું. તેના મકાનની ચારે બાજુ દિવાલ હતી. પૈસવાના દરવાજા આગળ સિંહદ્વાર હતા, ત્યાં એકેક પ્રહારીઓ ઉઘાડી તરવારે ચોકી કરતા હતા. તે પ્રકારના વાડીવેશિત ઘર કલકત્તામા તે વખતે એક જોવા લાયક મકાન ગણાતું હતું. હેમેન્દ્રે શેઠ ઉમીચદની મુલાકાત લીધી, તેની સાથે તેને કેટલીક વાતચીત પણ થઈ. ‘સધ્યાકાળે નવ્વાબજાદાના પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપીશ,’ એમ ઉમીચદે જવાબ આપ્યો. હેમેન્દ્રે ત્યાર પહેલા અંગ્રેજનો કિલ્લો જોવા વિચાર કર્યો. હેમેન્દ્ર કલકત્તાથી વિદાય થયા પૂર્વે બપોરના અંગ્રેજનો કિલ્લો જોવા ગયો હતો. ઉમીચદનો એક માણસ હેમેન્દ્રને બતાવવા સાથે આવ્યો હતો. બાગબળગથી માડીને ભાગીરથીને તીરે નાના વસતિસ્થાન વટાવી, નાળા ઓળંગી, જગલ અતિક્રમ કરી હેમેન્દ્ર કિલ્લામાના બાગમા આવી પહોંચ્યો. અંગ્રેજે આ સ્થાનને “The Green in the Fort” કહેતા હતા. બાગમા ‘લાલદીઘી’ નામની નહેર હતી. તેની પશ્ચિમે અંગ્રેજોનો કિલ્લો હતો. સધ્યાકાળ થવા આવી હતી તે વખતે આ નહેરની પાસેની તરુડુજમા અને બાગમા અંગ્રેજોના ટોળા હવા ખાવા કરતા હતા, તે વખતે હાલના જેટલી અંગ્રેજ રમણીઓ ત્યાં હતી નહિ; પરંતુ જે હતી તેમનું આદરમાન વિશેષ થતું હતું. ગાડીઘોડાનો એટલો

ગ્રાફુલાવ ન હતો, છતાં ટેટલાક સાહેબ લોકો ગાડીચોરામાં ફરવા નિકળતા હતા. રમણીઓ ઘણું ખરું ગાડીમાં જ નીકળતી રામમોહન અને હેમેન્ડ આ સર્વ જોતાજોતા વિસ્મય થતા કિલ્લાના મીં આગળ આવી લાગ્યા.

હેમેન્ડ, કિલ્લાનો બહારનો ભાગ બારીકોથી જોવા લાગ્યો. કિલ્લાના બહારના ભાગમાં મરામત કરી હતી તે, જૂના ખૂરજો સમાધાં હતા તે, તથા નવા ખૂરજો કર્યા હતા તે, તે લક્ષ્યપૂર્વક જોવા લાગ્યો. આક્રમણ નિવારવાને કે કિલ્લાપરથી મારો ચલાવવાને માટે જે જે કામો કર્યા હતા, તે સૂક્ષ્મરીતે ધ્યાનમાં લેવા લાગ્યો. તેનું ધ્યાન આ સર્વ જોવામાં રોકાયેલું હતું, એવામાં ફરના ભાગમાં લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું. આ ટોળું શાથી એકઠું થયું હશે, તે જાણવાની આપણા રામુને ઉત્કૃષ્ટ થઈ હેમેન્ડનો સાથ છોડી આગતેઆગતે રામમોહન સા જઈ ચઢ્યો. ગોળ કુડાળાળધ ઉભા રહી લોકો કંઈ જોતા હોય, એમ તેને લાગ્યું. આસપાસના લોકોને ટાણી મારતો, હડસેલતો, શું છે ? તે જોવાના કુતુહલથી રામમોહન આગળ વધવા લાગ્યો. આગળ આમતેમ ટોળા ફાટી તે જોવા લાગ્યો, જોયું તો કંઈ ન મળે. બેચાર અંગ્રેજ બાગમાં બુંદા ખાતા હતા અને બેચાર જણ ફરતા હતા નહિ કુચ્છી કે તમારો, નહિ નાચરગ કે ખેલ. રામુ નિરાશ થઈ પાછો ફરતો હતો, એટલામાં એક અંગ્રેજ તેના લણી ધસારત કરી કહ્યું.-

“હા, દૂમી ઠીક આછો; આઓ દૂમકા હોગા.”

“દૂમકા હોગા” એટલે શું તે રામમોહનને બિચારા ફેવને ખબર ! તે લલો માણસ ગભરાયલા જેવે અહેરં સાહેબના સામું જોઈ રહ્યો

“અલબટ હોગા, You look quite fit.”

સાહેબે રામમોહનનો હાથ પકડ્યો. રામમોહનના મનમાં રો લાવ ઉદય થયો હતો, તે અમને બરાબર ખબર નથી, પરંતુ કંઈ અનિષ્ટ-પાત થવાનો છે, એમ તો રામુને લાગ્યું હોય જોઈએ ખરું. કારણ કે તેણે સપાટામાં જોઈથી સાહેબનો હાથ તરછોડી નાખ્યો

સાહેબ-“Ah ! yes, you are quite fit દૂમ ખૂબ Strong હે આ ઝો.”

રામમોહને કંઈ પાછળથી નાસવાનો માર્ગ છે કે નહિ, તે જોઈ લીધું.

સાહેબ - “ટોમાર નામ કિ હય ?”

રામમોહન શાનો બોલે તે તો ચૂપ રહ્યો. પાંચેના એક આદ-મીએ કહ્યું - “સાહેબ નામ પૂછે છે.”

રામમોહન - “નામ ! શા માટે ?”

આદમી — “એ ખરકન્દાજ બનાવવા માગે છે”

રામમોહન — “હું પણ ખરકન્દાજ થાઉં શા માટે?”

રામુ જરા પાછળ હઠ્યો તે માણસે સાહેબને સમજાવ્યું કે, રામ-મોહન માત્ર તમાસો બેવા આવ્યો છે ખરકન્દાજને માટે ઉમેદવાર નથી સાહેબ — “Not on Umedai ! The bigged-fool ! બચ્ચો નિકલ બચ્ચો”

ચારે તરફ લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા રામમોહન લોકોને હડ-મેલતો શ્વાસભેર દોડ્યો, અને બધા હેમેન્દ્ર ઉમીચંદના માણસ બેટો કિલ્લો બેતો હતો, સા આવી પહોંચ્યો એક દોટથી વધારે વાર લગાડી નહિ આપત્તિમાથી છૂટ્યો સમજી તે શ્વાસભેર હેમેન્દ્રને કહેવા લાગ્યો —

“દાદા ! દાદા ! પકડ્યો તો”

“હેમેન્દ્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું — “કાણે ? કાને ?”

“એક ફિરંગીએ, બીજા કાણે ? મને ખતો”

“શા માટે ? તે કઈ કર્યું હતું ?”

“માત્ર તમાસો બેવા ગયો હતો.”

રામમોહનની હકીકત સાલળી ઉમીચંદના માણસે હેમેન્દ્રને સમ-જણા પાડી કે, અંગ્રેજોને પ્રયોજન પડે તો કાઈકાઈ મજબૂત માણસોને લસ્કરની ભરતીમા દાખલ કરતા હમણા સૈન્યમા ભરતી થાય છે, માટે રામમોહનને મજબૂત માણસ બેઈ, ઉમેદવારીને માટે પૂછ્યું હશે રામ-મોહન બેશક ઉપયોગી થઈ પડે એવો બેઈ સાહેબે તેને દાખલ કરવા વિચાર કર્યો હશે

આ વાત સાલળી હેમેન્દ્રને અને રામમોહનને હસવું આવ્યું. કિલ્લો બેચા પછી હેમેન્દ્ર પાછો ઉમીચંદને ઘેર ગયો સા અર્થનેક વિષયપર વાતચીત થઈ હુગલીમા નવ્વાબજાદાના દરબારમાથી કમ્પનીના ફૂત કામ કરી પાછો ફર્યો હતો

ઉમીચંદે પૂછ્યું — “સાલજી છે કે, અંગ્રેજોને પ્રતિ નવ્વાબજાદા ખૂશ નથી ?”

હેમેન્દ્ર — “વાયકા તો એવી છે. ક્યા સૂધી સાચી માનવી, એ ખબર નથી.”

“અહીં પાછા ફરેલ માણસો તો એમ જણાવે છે કે, નવ્વાબજાદા ભારે ખૂશ થયા છે અંગ્રેજોને એક હાથી સિરપાવમા આપ્યો છે, અને તેમનું ભારે સન્માન કર્યું હતું”

“એમા આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? શું નવ્વાબજાદા કોઈ દુહાડો દલકાડી બેટ કરે ખગ ?”

“ખરી વાત છે અગ્રેજે પણ ઘણી કીમતી ભેટો લઈ ગયા હતા. ચતુરજનોતો કાગલા અદરથી થુ હોય, ને બહાવ આપણને ગી ખખડ પડે?”

આવી ખીલ ઘણી આખતોપર વાતચીત થઈ, જેને આપણી વાતો સાથે મળ્યું નથી નવ્યાખજનદાના પત્રનો લેખિત જવાબ ઉમીચદે હિમેન્ડને આપ્યો, અને સલાખપૂર્વક નવ્યાખજનદાને પહોંચાડવા કહ્યું હિમેન્ડે લક્ષ્મી વિદાય લીધી તે રાતે સુતાનૂરીના ઘાટ આગળ આવી તેણે સા જ વિચારી લીધી, અને ખીજે દિવસે હુગલી જવા નિકળ્યો. હુગલી પહોંચી ચોગ્ય અવસરે ઉમીચદનો પત્ર નવ્યાખજનદાને તેણે પેદા કર્યા.

૫૪ પરિચ્છેદ

નોકરી મળી

નવ્યાખજનદાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી હિમેન્ડલાલ મુશિદાખાદ ગયો ત્યા જઈ સર્વ ખીતા તેણે ખાંસાહેબને જણાવી. ખાંસાહેબ તેનું કાર્યકૌશલ્ય તેમજ ઘણા ખુશી થયા ખાંસાહેબને નિજમતમા લાગવગ હતી, એ અમે આગળ ઉપર જણાવી ગયા છીએ હિમેન્ડે તે વખતને ઉપયોગી અને અનુસંગતી કેળવણી લીધી હતી ખાંસાહેબના ચત્તથી તેને કાનુનગા સેરસ્તામા મુદરીગિરીની જગા મળી આ તેની સાસારિક ઉનનિતુ પહેલું પગથિયું હતું કાર્યકુળ માણસો ખાન્ડલાલી અમલમા એક સનદ નેળવી, સહેલાઈથી વિપુલ અર્થ ઉપાર્જન કરતા, એમ કહેવાય છે કાનુનગા સેરસ્તા ખાતામા સહેજ પછુ સખંધ ધગવનાર માણસ સારી કમાણી કરી શકતો હતો હિમેન્ડલાલને હવે એ પૈસા કમાણીની ગમ્યાત થઈ ચૂકી હતી. નિજમત માના કેટલાક સારા માણસોના સખંધમા પણ તે આવવા લાગ્યો હતો.

હજી સુધી હિમેન્ડ, ખાંસાહેબના ખગિવામા જ રહેતો હતો. પોતાની અવતર આવડ થતા ખાંસાહેબને ભારરૂપ થઈ પડતું, હિમેન્ડને કીક લાગ્યું નહિ તેણે જૂદું ઘર ગોંધી કાઢી ત્યા ગહેવા વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર તેણે ખાંસાહેબને જણાવ્યો પણ ખરો. ખાંસાહેબે તેને તેમ કહ્યું સમતિ આપી નહિ તેના ઘણા કારણો તેમણે જણાવ્યા અકાટ ગજબાનીતુ શહેર, તેમા અનેક પ્રચારના પ્રલોભનો, માથે દેખરેખ ગખનાર કોઈ નહિ, જૂલાન વય, એ પૈસાની પ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લીધે ખાંસાહેબ હિમેન્ડને પોતાની નજરથી દૂર કરવા ઇચ્છતા નહિ. તેમણે વળી એ પણ જણાવ્યું જે, ખીજે ધ્યાને રહેવા જવામા કેટલીક અગવડો નાંજો, જે ધાત હિમેન્ડને માન્ય કર્યા વગર છૂટકા ન હતો. અહીં

તો દરરોજ ખાંસાહેબની સાથે તેને મળવું થતું સાદક દરરોજ તેની ખબર રાખતો સરિક્કન બેગમનો માતા સમાન ખ્યાર તેને કાઈ ચીજનું ઓછું આવવા દેતો નહિ. લગિની સુરત, પોતાની બાદી ખ્યાગદારા હેમેન્દના સુખસગવડની ખબર રાખતી હતી ખીજ ઠેકાણે તેને એવી સગવડ મળવાની બિલ્કુલ સલાવના ન હતી આખરે ખાંસાહેબને તરછોડાય એમ હતું નહિ એટલે, હેમેન્દ ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો.

ધણો યત્ન કર્યો, પણ રામમોહન લખતાકરતા શીખી શક્યો નહિ મનના ભાવ કાગળપર સાહીથી ચિતરવા કરતાં એને એની લાકડીથી વ્યક્ત કરવા, એ ઠીક લાગતું હતું. વિગેષત એ જમાનામા કલમનું કામ વિશેષ પડતું પણ નહિ જે કે તે લખવુવાચ્યું શિખ્યો ન હતો, છતાં જ્યારે દેશમાથી અરિન્દા આવે કે હેમેન્દનો જીવ ખાઈ જતો તે જ દિવસે તેની પાસે ચીકી લખાવતો ઘેરથી કાગળ આપ્યો હોય તો તે તરત જ હેમેન્દ પાસે વચાવતો ધર, ધરના માણસો, કીકા, વહુ દરેકના પ્રસંગ કાઢી વાત કરતો, અને હેમેન્દનું હેયુ ગળગળિત કરતો એના વાધાને પણ ભૂલતો નહિ

ઘેરથી કાગળ પ્રસંગોપાત્ત આવતા. પહેલાં એ એક પત્રમા તો મહેશચંદ્રે હેમેન્દને ઘેર આવવા લખ્યું હતું મહામાયા અને કલ્યાણીના રુદનથી તેમને શાંતિ મળતી નથી, છોકરાને અને વહુને જોઈ તેમને. ઉલ્ટી વધારે અશાંતિ થતી હતી, વધારે નહિ તો એક વાર ઘેર આવી સધળાને મળી, સધળાની રાજપુશીથી મજૂરી લઈ, જવા તેમણે લખ્યું હતું. એકાદબે કાગળ સૂધી આમ રહ્યું હેમેન્દ અનેક પ્રણામપૂર્વક આજીજી સાથે લખતો કે જ્યાં સૂધી ઉત્તરિત થશે નહિ ત્યાં સૂધી થોડા પાછો ફરીશ નહિ અતે જ્યારે નોકરીના સમાચાર ઘેર ગયા ત્યાં તેમના એ ભાવમા ફેર પડ્યો પોતે શરીરે સુખી છે અને ભવિષ્યમા કંઈ કરી શકશે, તથા એ પૈસાની પ્રાપ્તિનું દ્વાર ઉઘડ્યું છે, એ જાણી મહેશચંદ્રને આનંદ થયો. મહામાયા અને કલ્યાણી પણ શાંત પડ્યા હેમેન્દ નોકરીમા લાગ્યા પછી થોડા વખતમા એક દુ ખદ બનાવ બન્યો, પરંતુ દુ ખમાથી જ સુખ થાય છે, દુ ખની અદર જ સુખ રહેલું છે દુ ખરૂંપે દેખાય છે તે વસ્તુત દુ ખ નથી, પણ ભાવી સુખનો પૂર્વગામી દૂત છે, એમ હેમેન્દને જણાયું. એ પ્રસંગથી હેમેન્દની ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિત થવા લાગી કદાચ ખીજ માણસને એવા ભયકર પ્રસંગમાથી મુક્તિ મળવી દુર્લભ થઈ પડી હોત; પરંતુ હેમેન્દને માટે તો એ પ્રસંગ અહિક ઉત્કર્ષની વૃદ્ધિ કરનાર, તેની નામનામાં વધારો કરનાર તથા તેની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરનાર હતો.

ચતુર્થ ખંડ-પ્રથમ પરિચ્છેદ

દિલ્હીવાળી ગાયિકા

આજ હિરાજીલ નામના રાજપ્રાસાદમા ભારે હિસવની ધામધૂમ છે. તે સમયે સમુદ્વેષિત ભારતવર્ષની રાજધાની દિલ્હી હતી. દિલ્હીમાં અનેક ગુણી મનુષ્યો વાસ કરતા હતા એ રાજધાનીમા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગાયિકાઓ પણ વસતી હતી. દિલ્હીની અપૂર્વ લાવણ્યમયી સર્વ શ્રેષ્ઠ મુદરી, પ્રધાન ગાયિકા ણીળી ટ્રેન્ડનિસાને એક લાખ રૂપિયા આપી, મુર્ગિ-દાખાદ તેડાવવામા આવી હતી. આજ ઈન્ડલવનવિજયી હિરાજીલમા તેના નાચગાનનો પ્રથમ મુજરો હતો.

આ મિજલશમા અમીરઉમરાવ, આત્મીય જન અને જેઓ નવ્વા-ખજાના અનુગ્રહલાજન હતા, તેમને જ નિમત્રવામા આવ્યા હતા. આ એકકમા અન્યનો પ્રવેશ થવો સહજ ન હતો, છતાં દીવાખતિ થતા થતા ત્યાં અનેક માણસો આવવા લાગ્યા. ઉમરાવો પોતાના આત્મીય જનને, કાર્ય કરનારા પોતાના ઓળખીતાને, એમ ણીજ માણસો જેને ત્યાં આવવા માટે ઓળખાણ, પરિચય કે સબંધ હતો, તે સર્વ લગવા લાગ્યા. કેટલાક નવ્વાખજાના અગરક્ષોકો કે દગબારના પ્રહરીઓની કૃપાથી પણ અદર દાખલ થયા.

ગીતવાદ્યપ્રિય અનેક શૌકિન હિંદુ અને મુસલમાનો સર્વ દેશ-વિશ્રુત ઝિબરકડી ગાયિકાનુ ગીત સાલળવા આતુર હતા કેટલાકનો આ મનોરથ કળીભૂત યયો, કેટલાક નિરાશ થઈ પાછા કયાં નવ્વાખજાની ખાસ મજલીશમા જવાની હિંમત ફાણુ કરે? ન્યાં અનેક શસ્ત્રધારી સિપાઈઓ ગફા કરતા, ત્યાં નિમત્રણ વગર જવુ સાધ્ય ન હતુ.

ભાગીરથીને તીરે નવ્વાખજાનુ નવુ શહેર મન્યુરગજ હતું. શહેરના દક્ષિણાશે પ્રસિદ્ધ હિરાજીલ હતો. અર્ધચંદ્રાકાગ એક જળાશય ખોદેલુ હતુ તેમા અચ્છ સ્ફટિકસમ શીતળ જળ હતુ. જળાશયની ચારે બાજુએ મર્મરના પગથિયા હતા, તેની ઉપર ઢેકાણે છત્રિબંધ અખૂતગતી બેઠકો હતી. આની આડોઆડ એક રમણીય બાગ હતો ને તે બાગમા સમાન અતરે બે હોજ હતો અનેક તરેહના વિવિધ પુષ્પવૃક્ષો સલાળપૂર્વક ત્યાં રોપ્યા હતા, જેની પશ્ચિમ શીતળ સમીર સાથે પમરાઈને બહાર ઉડતી હતી. કોમુદીમા તો આ અથળ અલોકિક શોભા ધાગણુ કરતુ હતુ વનવિહગના રાખદો એકાતમા કાનને સુખકર આનંદ આપતા હતા.

આ દિવ્ય ઉદ્યાનની ઉત્તરે નવ્વાખજાનો ગગમહલ, હીરાજીલનો પ્રમોદાવાસ હતો. પૂર્વ તરફ ભાગીરથીના પ્રસ્તર વાટ આગળ મુખ્ય

વાટ હતી. પ્રવેશદ્વાર ઉપર નૌખતખાનુ હતું. આઠ પ્રહરની મનાપક નૌખત વાગતી હતી પ્રહરભેદે કલિત, લૈરવી, કાલિગડો, વાથેશી આદિના સુર વાયુઓતમા ભાગીરથીની પેલી પાગ સહજાતા હતા. પ્રવેશદ્વાર ઓળંગતા મોટો રસ્તો હતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ અતિયત્ને ઉછેરેલાં સૌરભમય પુષ્પના આડની હાટ હતી. ત્યાંથી થોડે છેટે મુગોલિત બે મજલાનુ દરખારગૃહ હતું. આજ આ વિમ્તૃત દરખારગૃહમા ખીખી ફેરવે દિનિસાનો પ્રથમ નાચ હતો.

વિશાળ, મુગોલિત, દરખારગૃહની દિવાલ પર કારીગરી કરેલી હતી. પથ્થરમા વેલબૂટિયા કારી વિવિધ રંગના પથ્થરના પાદડા, ડાંખળી, ગાખા, કૃળ આદિ કાઢ્યા હતા. જમીનપર ઇન્કાની ગાલીઓ પાથરવામા આવ્યો હતો તેની કુમાંગ એવી હતી કે, ચાલનારનો પગ અદર ડખી જતો. ભીતોપર અનેક પ્રસિદ્ધ ચિનારાના જયપુરી ચિત્રો હતા. કોઠગી પહેલવાનો અને રાજાઓની છબીઓ હતી. અંધેઅંધે દિવાલગીરીઓ ટાંગેલી હતી.

સન્મુખે એક રજત સિંહાસન હતું તેનાપર મુનેગી અને રૂપેરી નકશી કાતરેલી હતી તેનાપર મૃત્યવાન કિનખાખની ગાદી હતી, અને તકિયા પણ મોતીથી ભરેલી કારીગરીના હતા. તેના ઉપર ચદરવો હતો, તેની અડધ ઝીણી બુદીનુ નકશીકામ હતું. મોતીની આકર ચારે તરફ ફરતી હતી, સુમ્મર, હડી, દીવાલગીરીમા બળતી અસખ્ય ખસિના ગમ્મિથી અસારે આ સિંહાસન અધિક રમણીય ભાસતું હતું.

આ સિંહાસનપર ખંગાળ અને બિહારનો ભાવી નવ્યાખનિબમ, નગરા નવ્યાખનિબો મિરબ મહમદખા વિગળ્યો હતો. રાજવેષ મોહક હતો. માથાપર હિરામણિમુકતાખચિત શિરવેશ હતો. તેનું રૂપહારી અપ, તે મોહનમૂર્તિનો ગળવેશ, ગળસિંહાસન અને પ્રમોદાવાસની ભવ્યતા અને રમણીયતાને બધાએસતું હતું. યુવગજની સન્મુખ વર્તુળાકારે ચોંચ આને અમીર, ઉમરાવ, આત્મીય વર્ગ ગોડવાઈ ગયો હતો. નવ્યાખનિબાની પાછળ તેના ખીદમનગારો, જત્રીચમર ધરનાગ, ખુશખોવાળા, ચિત્રમચીઓ વગેરે ભારે હાડમાડમા મજા ધઈ ઉભા હતા. ચોપના ઝડી-દાગ પણ તેમને આને ગોડવાઈ ગયા હતા. આખા મલાગૃહમા અનંદ ખુસખો પમરી રહી હતી ખીખી ફેરવેદિનિમા, સારંગીવાળા અને તળ-કચીને પાછળ રાખી, મૂઠપદ પ્રિદેષે સિંહાસન તરફ જતા આગળ વધી. ઓટણી છેક મોંની નીચે ગળા ચૂંધી આણી ઉભય મ્મતુ નીચે નમાવી અવનત મસ્તકે ગ્રાહનદાને સલામ કરી, પછી પાછી એક બે હગલાં ને પાછી કરી. તે દયનમિત મુખે મજાનિશ સન્મુખ દાખનાર

ચિત્ર ઉભી રહી સ્નિગ્ધોન્નવલ દીપકિરણુમા તેની કાતિ પ્રભાવતી જણાવા લાગી આ મન્નલિશમા એકઠા થયેલા સધળા તેનું અલોક-અસામાન્ય રૂપ નેઈ મોહિત અને સ્તબ્ધિત બની ગયા એકાએક વિજળીના અળકારાથી માણસના મનપર આશ્ચર્યની અને સૌંદર્યની જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય, તેવી લાગણી અલારે આ સલાગૃહમા એકઠા થયેલ સર્વ જણના મનપર જણાતી હતી તેનું સુગોલ સુદર મુખ, સમોત્તલ લલાટ, સૂક્ષ્મ દીર્ઘ રેશમી પાપણો, મનોહર ચક્ષુ, ગુલાબી ગાલ, પદ્મભિમ્બ રક્ત અધંગેષ, કુસ્મતુલ્ય સુગંધિત ક્ષુદ્ર કર્ણ, નિતમ્બ વિલખી વેણીબધ, મુકતાસેરથી પરિવેષિત દેશદામ, સુગંધિત, લલિત મૃણાલ દડવટ કામલ બાહુ, અપક-કલિકા સમાન નાભૂક અગુલીઓ, ક્ષીણ લઘુભાર ધપદ્દીર્ઘ દેહલતા નેઈ દર્શકવૃદ્ધ અન્નધી ગયુ સૌંદર્યગુણનું વિચાર હમ યુવરાજને પણ ગાયિકાને જેતા જ એક લક્ષ મુદ્રા અકિચિત્કર જણાઈ મનુષ્ય લક્ષમુદ્રા સહજ પ્રાપ્ત કરી શકે, પણ આવા અપૂર્વ રૂપ લાવણ્યનો સયોગ પ્રાપ્ત કરવો સહજ ન હતો.

સારંગીનો સૂર નિકળ્યો તબલા મછરાનો સૂર તેની સાથે મિશ્ર થયો. પ્રથમ સમ સનાપક અપાગલગી આરંભી ગાયિકાએ નૃત્યનો આરભ કર્યો બાહુલતાનું ડોલન, કુટિલ ચચળની લાવવ્યજના, મૃદુ પંચાગ-વિક્ષેપમા સૂક્ષ્મ લયબોધ વ્યક્તિ, કુત, મધ્ય વિલખિત મધુર પગલેપ, પ્રતિપદ વિક્ષેપે પ્રદસલમ રૌપ્ય બૃધરીનો મધુર અણકાર, કર્ણવિલખી નવીન રત્નખચિત અર્ણુ ફૂલના કમ્પનથી આરક્ત ગાલપર રશ્મી ખેલન.

દર્શક તેના નૃત્યથી એટલા બધા ખૂશ થઈ ગયા કે, અદ્ય કાય-દાનુ લાન વિસરી પ્રશસાસૂચક 'વાહ વાહ' નો ધ્વનિ સર્વત્ર સભળાયો. ખૂદ નવ્યાબદનદો પણ અત્યંત સતુષ્ટ થયો, પોતાના ખિદમદદાર પાસેથી સોનાની થાળીમાંથી પોતાને માટે બનાવેલું પાનનું બીડું ગાયિકાને આપ્યું જેને પોતાના જરિયન ઓઢણુમા તે ગ્રહણ કરી, નીચી નમી, સિંહાસનને સલામ કરી.

ઉસ્તાદશ સારંગીપર સુર બાધવા લાગ્યો સલાગૃહોના લોકો ધીમે-ધીમે જેનના રૂપની તારીક કરતા હતા કોઈએક બીજના કાનમા કહેતા હતા કે, અવશ્ય આવી કુશળ નાયનારનો કંઠ પણ મધૂર હશે.

સારંગીનો આલાપ શરુ થયો સાલળનારાઓએ પોતાની દષ્ટિ ગાયિકાના મુખ પર રોપી વસતના આગમન વખતે કુજમા કોકિલના પ્રથમ પચમ ચરથી વિચારશીલ વ્યક્તિનું મન જેમ હર્ષથી ગાહુ થેલું

જય, તે પ્રમાણે આ મુસન્નિત યુવરાજની મન્નલિશમા સાલળનારના ચિત્ત ગાયિકાના મનોહારી કંઠથી, હર્ષથી ફૂલાર્ધ જવા લાગ્યા અહા.

મધુસૂત્રી, હૃદયસ્પર્શી કેવો તાનલય શુદ્ધ સ્પૃટ સ્વર ! સાથેસાથે અર્થ-
બોધવ્યજક ભાવમય એમ પ્રત્યગતો મરડાટ અને કટાક્ષક્ષેપ ! ગ્રામ પર
ગ્રામ તોળી જતા મનોરમ અવરતુ અધિરોહણ ! યુવરાજ, અમીર, ઉમ-
ગવ, આ માનલહરીમા ચિત્તને મૂકી દઇ, માત્ર મત્રમુગ્ધ નિ સ્પદ પૂતળા
જેવા બની ગયા હતા ! અહા ! શુ સગીતની અપૂર્વ માદકતા ! એ પુષ્પ
સૌરભથી મગમગતા, અનેક દીપમાલાના સ્નિગ્ધોર્જિવલ રશ્મિમા શોભતી
સ્વર્ગસલવા ગાયિકાના સુકોમળ કંઠસ્વર અને સારગીના તાનલય સાથે
સઘળાને “બખરદાર” એવું સલળાથુ મજલીશના એક ભાગમાથી કાઠિએ
મોટેથી ખૂમ મારી-“બખરદાર”

ગાનારીનું ગાન એકાએક અટક્યું તેના કપાળપર પ્રવેદના બિંદુ
જાણુયા સારગીવાળાનો હાથ જાણે જકડાઈ ગયો હોય એમ જાણુયો
તબલથી કાપતોકાપતો બેસી ગયો સલાજનો આશ્ચર્યચકિત થયા. એકા-
એક આ શુ ? યુવરાજની મજલિશમા આવી બેઅદબી કરનાર કાણ ?
કોની એવી ધૂષ્ટતા ? જ્યાથી આ અવાજ સલળાયો, તે તરફ સઘળાનું
લક્ષ્ય ગયું ચોપદાર, સિપાઈ, બકશી, બરકન્દા જ છૂટી આવ્યા.

કોઈ ગલીર અંદરે નવ્વાબખદાએ હૂકમ કર્યો. “બેઅદબને હાજર કરો”
સઘળાની નજર એક તરફ હતી ચમપૂરમા જવાની આટલી પ્રબળ
આકાંક્ષા કોની હશે, એ જાણવાને સર્વ આતુર હતા વિચ્છેદન સહ-
જાએ જોયું કે, બે સિપાઈઓ એક યુવકને હાથ પકડી લઈ આવ્યા,
દરેકે યુવકનું કાડું મજબૂત રીતે પકડ્યું હતું સિદ્ધાસનથી થોડે છેટે
તેને લાવીને ઉભો કર્યો આવનારનો લદ્દોચિત પહેરવેશ હતો સુદર
પ્રશસ્ત લલાટ, ગૌર મુઘાટીલું સુદર મુખ, માથાના પરિચ્છેદ નીચે ફર-
ફરતી બાબરી, અને વીર સમાન દેખાવ બેઈ સઘળા તેની તરફ જોઈ રહ્યા.
તેઓ મનમા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સુદર ચહેરો કાલ સવાર થતામા
તેના મજબૂત શરીરના ધડથી છૂટો પડશે, જલ્લાદની તરવાર આગળ
આ કઈ કામ નહિ આવે ! આવનારે માથું નમાવી, કુર્નિંગ કરી, અને
માથું નમાવી રાખીને તે ઉભો રહ્યો

નવ્વાબખદાએ પૂછ્યું -“નાદાન ! આ શાહી મજલીશના રંગમાં
ભગ કરવાની ધૂષ્ટતા કરનાર તું કાણ છે ?”
યુવકે, અવનત મગ્તકે જવાબ આપ્યો -“આપનો ગુલામ.”

“તારું નામ ?”

“આ કમતરીને હુમેન્દ્રલાલ કહે છે”

“બખર છે આ બેઅદબીનું અનમ ? આવી મજલીશમાં અમીર
ઉમરાવો સન્મુખ બેઅદબી કરનારને શી સજા થાય છે, તે માલમ છે ?”

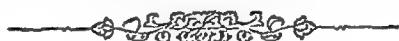
“શિરચ્છેદ, સગ્દાર !”

“વારુ તો તેજ શિક્ષા તારે ભોગવવી પડશે. સિપાઇઓ! લઈ જાઓ. આને અહીંથી બક્ષી હાજર છે?”

બક્ષીએ આવી સલામ કરી અને ઉપસ્થિતિ સર્વને જણાવી. “કાલે સવારે શાહી મજલીશમા બેઅદબી કરનારનો શિરચ્છેદ કરવામા આવશે.”

“હુકમ તામિલ કરવામા આવશે”

પહેલાની માફક સિપાઇઓ હેમેન્દ્રને હાથ પકડી બહાર લઈ ગયા. જતાજતા એક કાતર દષ્ટિ હેમેન્દ્રે તે ગાયિકાપર નાખી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

હેમેન્દ્રની ગાયનકુશળતા

નાનપણથી જ ગાયનવાદનમા હેમેન્દ્રની વિશેષ અનુરક્તિ હતી. જહાગીર નગરમા રહીને તેણે કેટલાક વર્ષો આસ તે વિદ્યા સપાદન કરવામા અને તેની ચર્ચામા જ કાટયા હતા. મુપ્રસિદ્ધ ગાયિકા કૈજઉન્નિસાનુ નામ તેણે પૂર્વે સાલબ્યુ હતું મુશિદાબાદ આવ્યા પછી ગાયન અને નૃત્યમા તેની પારગતપણાની વાત હેમેન્દ્રને કાને વધારે સાલજવામા આવી હતી. આજના દરબારમા તેનો પ્રથમ મુજરો હતો. ગાનારીની પ્રગસા સારા દેશમા થતી હતી. ખૂદ નવાબખાનદાએ એક લાખ રૂપિયા આપી તેને મુશિદાબાદ આણી હતી. હેમેન્દ્રને તેનું ગીત સાલજવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે મજલીશમા જવાને માટે પેરવી ટંગી વણી માથાફેટે, અનેકની લાગવગથી થોડા પૈસાનો પણ ખર્ચ કરી મજલીશમા જવાની ધૂટ મેળવી. પરંતુ તેની આ અન્નિવાર્ય જિજ્ઞાસાનું પરિણામ માહુ આવ્યું ભવિષ્યને માટે બાધેલી તેની સર્વ આગા ફોકટ ગઈ તેના મનના મનોરથ પાણીમા મળ્યા. સવારમા તો તેની કાયામા પ્રાણ રહેવાનો નથી. શિક્ષા અને સૌખ્યતથી તેનો જે સ્વભાવ બધાર્થ ગયો હતો, તેને તે આવી મજલીશમા રોડી શક્યો નહિ. અદૃષ્ટ આગળ કંઈ ઉપાય નથી નિયતિનું ખેલન મનુષ્યદષ્ટિને આધીન નથી નહિ તો શાણા આદમી બૂલ ક્રમ કરે ?

હેમેન્દ્રને તે મજલીશમાથી લઈ જવામા આવ્યા બાદ કેટલોક સમય સલામુહમા અખડ ચૂપચાપ રહી પૂન ગાયન શરૂ કરવાને માટે નવાબખાનદાએ હુકમ આપ્યો. બજાવેયા તાગને મેળવવા લાગ્યા. તબલચી નબલાને ઠોડી મુરમાં આણવા લાગ્યો. કૈજઉન્નિસા મૃદુપદે સિદ્ધાસન તરફ આગળ વધી, અને ‘કંઈક અરજ મુજરવી છે’ એમ બહોર કહ્યું.

નવાબખાનદાએ પૂછ્યું — “શું થયું છે? શી અરજ છે?”

“જે હુજૂર કૃપાવત થઈ ભૂલ દરગુજર કરવાની મારી બખ્ષે તો બાદીને એક અરજ કરવાની છે ”

“તારા એક વાળને પણ આપ્ય નહિ આવે.”

“ખૂદા સલામત રાખે આપને હુજૂર ! આ અદના બાદીએ અનેક દરબારી મહેશીલમા નાચ કરી બતાવ્યો છે દીલ્લી, લખનૌ આદિ શહેરમા અનેક જાણુ સમક્ષ ગાન કર્યું છે ગાયન અને નૃત્યકુશળ બાણકાર ધણા આગળ થોડી હુન્નરમદી બતાવી છે, પરંતુ ખરેખર ગાયન અને વાદન સમજદાર માણસ આજ સૂધી આ બાદીએ જોયો નથી આજ જ માત્ર હુજુરેવાલની મજલીશમા મેં પહેલી વાર એકને જોયો છે ”

“એટલે ?”

“હુજૂર ! આપની આ મજલીશમા ખરી ગાયનવિદ્યામા પ્રવીણ પુરુષ મેં મારી જાહગીમા આજ જ જોયો છે ”

આશ્ચર્યચકિત શાહબદાએ પૂછ્યું —“કાના સબધી વાત કે છે ?”

“જહાપનાહ ! જે શંખસને આપે શિક્ષા કરમાવી છે તે ”

“તે બેવકૂફ, બેઅદબ, નાલાયક !”

“હુજૂર ! જે પ્રકારે આપ ગુલના કદર કરનાર છો, તે જ પ્રમાણે સરકાર એક ગુણીજનની કહેવાતી ભૂલ માફ કરી શકે છે ”

ગાનારીની હિમત બેઈ સમળા આશ્ચર્ય પામ્યા એથી વધારે આશ્ચર્ય નવ્વાબખદાની આજની સહિષ્ણુતાથી તેમને થઈ આવ્યું

ગાનારીએ ફરીથી હાથ બેડી કહ્યું —

“હુજૂર ! ઘણું ખરું અનવધાનતાવશ તેણે એ કામ કર્યું છે ” નવ્વાબખદાની આખ્યો લાલ ચોળ થઈ તેણે પૂછ્યું,—

“શું તુ તેને ઓળખે છે ?”

“કદી પણ આજ પહેલા તેને દીઠો નથી તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી.”

“તો શી રીતે જાણ્યું કે, તેણે ઇરાદાપૂર્વક અપરાધ કર્યો નથી ?”

“સરકાર ! આ બાદીની ભૂલ હતી ”

“તારી-ભૂલ—”

“નામવર ! મારી જે કાયદા પ્રમાણે મેં રાગિણી ગાવા માડી હતી, તે પ્રસિદ્ધ કળાવત ખાંસાહેબ અહમદ કાસિમખાનની ચીજ હતી આ ચીજની સા ભારે તારીફ છે ” રાજવાની આવતા પહેલા મારા જૂના સારંગી-વાળાનું મૃત્યુ થયું મારે નવા આદમીને રાખવો પડ્યો તેને આ કામદો બરાબર માલમ નથી માટે તે ગાનની સાથે સુરને રાખી શક્યો નહિ. આ વાત મારા ધ્યાનમા રહી નહિ, તેથી મેં તેને એ ચીજ બળવવા કહ્યું.”

“પછી”

“હુબૂરને માલમ છે કે, તે સારગીતે મુરમા રાખી શક્યો નહિ; તે જોઈ, તે માણસે એ પ્રમાણે બેઅદબી કરી હશે”

“તો શું એ કાયદાથી તું વધિકાર નથી?”

“હા, હુબૂરની આજ્ઞા હોય તો બાદી ગાવા તૈયાર છે”

“વારુ ગાન શરુ થવા દે”

ગાયિકા તૈયાર થઈ પરતુ સારગીવાજાની હિંમત ચાલે નહિ તેનો હાથ ટુંબવા લાગ્યો. નવ્વાબજનદાએ આવી વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી, મજલીશ તરફ જોઈ કહ્યું—“કોઈ ગાનારીની સાથે સારગી બજાવે એમ છે?”

ગીતવાદના બહુનાર મજલીશમાં ઘણા હતા, ન હતા એમ નહિ. ઘણી વખત નવ્વાબજનદાની ખાસ મજલીસમાં ઘણા સમ્રાન્ત માણસો બજાવવાને ના પાડતા નહિ, પરતુ આજ આ કામ કરવા કોઈ સાહસ કરી શક્ય નહિ જેઓ હિદ્દુષ્ટ વાદક હતા, તેઓ પણ ચૂપ બેઠી રહ્યા.

નવ્વાબજનદો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “આ શું? આજે કેમ કોઈ અગ્રેસર થતું નથી?” તેણે ચોપદારને પામે બોલાવ્યો અને કહ્યું—“વારુ તે યુવકને પાછો અહીં હાજર કરો” ગાયિકા તરફ જોઈ તેણે કહ્યું—“આજ મારા દરબારની તો તારીફ કરી છે, પરતુ તને એ ભૂલ તે કબૂલ કરી ન હત તો કોઈને પણ ખબર પડી ન હોત”

નવ્વાબજનદાના આ વચનથી ઘણાને મનમાં માડુ લાગ્યું નવ્વાબજનદાએ કરીથી ગાયિકાને ઉદ્દેશી કહ્યું—“ભૂલ એ ભૂલનો તે સ્વીકાર કર્યો ન હોત તો આ મહેશીલમાં તે સમગ્ર શકે એવું કોઈ નથી”

“સરકાર! બેઅદબી માફ! થોડા એવા પણ હશે કે, જેઓ એ ભૂલને સમજી શકે પરતુ તેઓ મનમાં સમજી કદાચ બેસી રહ્યા હશે. કોઈએ તે જણાવવાની હિંમત કરી નહિ જેણે હિંમત કરી, તેને હુબૂરે ગાણુદડની શિક્ષા કરમાવી છે.”

“બગાવર, પણ જે માણસે આખી મહેશીલના ગગમા ભગ કર્યો, ગાન અંધ કર્યું, તેવા બેઅદબ માણસને બચાવવાને તું ભૂલનો સ્વીકાર કરે છે?”

“જહાપનાહ! ગુણીજનના ગુણની કદર કરવાવાળા આપ છો. ઈશ્વરની એ બદોલત છે કે, આપના દરબારમાં એવી સમજ ધરાવનાર આદમીઓ છે, જ્યાં અન્ય દરબારમાં એવા માણસો જેવામાં આવતા નથી એ માણસને બચાવવામાં હુબૂરના દરબારની નામના છે. જે કાયદાથી હું અણુવાકેક છું, એ કાયદો હુબૂરની દરબારમાં આમે જ કરવો, એ મારી પોતાની ભૂલ હતી જ્યારે સારગીવાજો બજાવવામાં ગોથું ખાવા લાગ્યો, ભારે મેં એના દોષને ધૂપાવવાને યત્ન કર્યો હતો.”

નવ્વાળજાદો તે વાક્યવિદગ્ધા નવીનાની સરળતાથી આશ્ચર્ય પામ્યો સલાજનો પણ વિગ્મય પામ્યા એટલામા જે અસ્ત્રધારી સિપાઈઓ હુમેન્દને ત્યાં લઈ આવ્યા. તેનું મોં વિલાયતુ હતું, માથાપરની પાત્રડી સરકી ગઈ હતી, હાથપગમા બેડી હતી, બાળરી પવનમા ફરફરતી હતી.

ફ્રેન્કલિનિસાએ એક દષ્ટિપાતમા હુમેન્દને જોઈ લીધો. તે પોતાના મનમા નવ્વાળજાદાના અને હુમેન્દના રૂપની તુલના કરવા લાગી ખંગાળાના ભાવી નવ્વાળની તુલનામા હુમેન્દનું રૂપ ઉતરતું ન હતું એથી ઉલ્ટો એનો રૂપયંભવ કેટલેક અંશે નવ્વાળજાદાના કરતાં શ્રેષ્ઠ તેના મનને ભાગ્યો નવ્વાળજાદો રૂપવાનું યુવક હતો, પરંતુ તેની કમનીયતામા એક પ્રકારની સ્ત્રીજનોચિત દુર્ઘ્નતા હતી તેનામા અતિ ભોગ-વિલાસને લીધે તેનેહીનતા ભાસતી હતી યુવક રૂપવાનું હતો, તેના ગરદનામાં જે કમનીયતા હતી, તે ચંદ્રનિ, સૌર્ય, લાલગુણમય પુરપોચિત દદતાસૂચક હતી, તેની કાંતિ તેજોમય હતી ફ્રેન્કલિનિસાના મને યુવક અધિકતર સુદર અને તેનું લાવણ્ય અધિક ચિત્તહારી જણાયું વળી આ યુવકને જોતા જ તેના મનમા એક બીજી જ લાગણી પેદા થઈ તે વિચાર કરવા લાગી કે ‘આ જ માણસે આ ભર્યાં દરબારમા, પહેલી જ મજલીશમા, મારી કળામા દોષ કાઢી, મને હલકી પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે, યુવક ગુણવાનું અને રૂપવાનું છે ખરો, પણ મારો વાક કાઢનાર પણ એ જ છે એને બચાવવો કે નહિ ?’ આણી તરફ ધખ્યાં અને આદર બનેએ તેના મનને યુદ્ધક્ષેત્ર બનાવી દીધું આખરે સ્ત્રીહૃદયની જિત થઈ.

નવ્વાળજાદાએ પૂછ્યું -“પ્રાણુદડની શિક્ષા તને કગવામા આવી છે, એ ખબર છે ?”

“હુબૂર ! મારી ગભીર ભૂલ થઈ છે પ્રાણુદડની સન્નને યોગ્ય મારી ભૂલ છે, પરંતુ નવ્વાળજાદાની દયા પણ અપાર છે”

“આવી બેઅદબી શા માટે કરી ?”

“મોત આવી લાગ્યું હશે તેથી તેણે કે માગ તકદીરે એ પ્રમાણે ભૂલ કગવી કેણું જાણું, હું આત્મવિસ્તૃત થઈ ગયો”

નવ્વાળજાદો ગ્રિહર દષ્ટિથી હુમેન્દની સાસુ જોઈ રહ્યો, વાતચિતમાં અવિનય જણાયો નહિ ઉલ્ટી તેની બોલવાની ટુચ્છજન કેળવાયલા માણસના જેવી હતી તેની મુખકાન્તિ આકર્ષક અને સામાના મન-પર અસર કરે એવી હતી

નવ્વાળજાદાએ પૂછ્યું -“આવી દુર્ભતિ શાથી ઉપજી ? કોને ‘ખબર-દાર’ કહ્યું ? શું કઈ કાઠની ભૂલ થઈ હતી ?”

હુમેન્દે ઉત્તર આપ્યો નહિ, માત્ર નીચું જોઈ રહ્યો.

“ગાયિકા કહે છે કે, લયલગ થયો હતો. શું તેથી ખબરદાર એમ બોલ્યો હતો?”

“સરકાર ! આ કમતરીનના મોંમાંથી એકાએક એ શબ્દો બહાર નિકળ્યા છે ધરાદુર્ણવક હું કંઈ જ બોલ્યો નથી. વળી—”

“વળી શું?”

“ગાયિકાની પોતાની ભૂલ ન હતી, સારંગીવાળાની ભૂલ હતી. એ કદાચ એ ગતથી વાદ્યગાર નથી.”

ફ્રેન્ડ્સિસા આ સવાદ સાલળતી હતી તે મનમાં ખૂશ થઈ. તેણે હેમેન્દ્રને મનમાં તે મનમાં ધન્યવાદ આપ્યો. તેનું હૃદય આર્દ્ર થયું.

નવ્યાબળદાએ ફરી પૂછ્યું —“શું તમે સારંગીપર આ ચીજ આમેજ કરી શકો છો?”

હેમેન્દ્ર એકદમ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. નવ્યાબળદાની મળ-લીશમાં અને રાજધાનીમાં ગીતવાદ્યક પુરુષો ન હતા એમ નહિ, પરંતુ નવ્યાબળદા સમક્ષ પોતાને મોંએ બહાદુરી હાકવી, એ તેના મનને ઠીક લાગ્યું નહિ.

નવ્યાબળદાએ કહ્યું —“વાત આ ગાનારીની સાથે જો તમે સારંગી બરાબર વગાડી બતાવશો, અને જો કાયદામાં તેણે ભૂલ કરી છે, તે યથાર્થ સુરલયમાં વગાડજો, તો શું-હાની માફી આપવામાં આવશે, નહિ તો તમારી બેઝબીનું પરિણામ તમારે ભોગવવું પડશે.”

“જો હુન્નૂરની આજ્ઞા હશે તો હું પ્રયત્ન કરીશ.”

નવ્યાબળદાની આજ્ઞાથી તેના હાથપગમાંની બેડીઓ કાઢી નાખવામાં આવી હેમેન્દ્રે સિહાસન સન્મુખ નીચે નમી સલામ કરી, પછી સારંગી હાથમાં સ્વીધી કેટલોક વખત સૂધી તેણે તાર મેળવ્યા અને ગાયિકાના પ્રવેશ ગીતના આમે સુર બાંધવા લાગ્યો. તેમ કરતા કરતાં તેણે એક કાતરદષ્ટિ ગાનારીની સામી દેંદ્રી અપરિચિત ગાનારની સાથે લય રાખી વાદ્યયત્ર પર કાણુ બતાવવો, એ સહેલ નથી. ફ્રેન્ડ્સિસા, હેમેન્દ્રની અર્થસૂચક દષ્ટિનો મર્મ સમજી ગઈ. હેમેન્દ્રના વ્યવહારથી તે મનમાં તો ગજી થઈ હતી અને આથી વધારે ખૂશ થઈ તેણે તેને બચાવી લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેને વાદ્ય વગાડતા તેનો દોષ બતાવવાની ઇર્ષ્યાને મનમાંથી દૂર કરી હેમેન્દ્રે સારંગીપર સૂર બાંધ્યો. તે સાલળતાની વાર તેની ખાતરી થઈ કે, આ રૂપવાન્ યુવક વગાડવામાં ઘણો જ કુશળ છે, એટલું જ નહિ, પણ જે ચીજ આમેજ કરવાની છે, તે અતિ નિપુણતાથી બબલી શકે છે તેના ગીતશાસ્ત્રમાં સારો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. ફ્રેન્ડ્સિસાએ ગીત આરંભ્યું. ગીત અને વાદ્યના સુરલયના

અપૂર્વ સયોગના માધુર્યથી શ્રોતાજનો ધણા ખૂશ થઈ ગયા. શુ દિલકશ થીજ હતી ! તેને અનુરૂપ અગવિશેષ અને ભાવવ્યંજન ! સલાજનોમા 'વાહ ! વાહ !' નો પોકાર થઈ રહ્યો.

ગીત પૂરુ થયા પછી ફ્રેન્ચે નવ્વાબજાદાને સલામ કરી

નવ્વાબ જાદાએ પૂછ્યું - “કેમ ! હવે તો બરાબર કાયદાનુસાર ચીજ થઈને ?”

“હુજૂરેવાલા ! આપજા જોઈ શક્યા હશે કે, અબજવારે તેમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ દર્શાવ્યો નથી ”

નવ્વાબજાદાએ હુમેન્દ્રલાલને પાસે જોલાવ્યો. કમ્પિત હૃદયે તે અગ્રેસર થયો.

નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યું - “ગીતવાદનો અભ્યાસ ક્યા કર્યો છે ?”

“હા ! જહાગીરનગરમાં”

“અહીં હાલ શુ કરો છો ?”

“હુજૂરની ગુલામી-બદો કાનૂનગો સેરસ્તામાં મુટરી છે”

“તમને માફી બજાવવામાં આવે છે.”

હુમેન્દ્રે ઘુટણે પડી, માથુ નમાવી કુર્નિશ કરી

નવ્વાબજાદાએ ફરીથી બીજુ ગીત ગાવા ફ્રેન્ચેઉત્તિસાને આજ્ઞા કરી ગાયિકાએ હુમેન્દ્રને પાસે જોલાવ્યો. હુમેન્દ્ર ભારે મુશ્કેલીમાં પડ્યો. સારંગી પોતે વગાડવી કે બજાવવાને વગાડવા દેવી, એનો નિર્ણય તે કરી શક્યો નહિ. બજાવવાને વગાડવા દે તો સારુ, એમ તેના મનમાં થતું હતું, કારણ કે જ્યાં ગાનાર અને વગાડનાર બન્ને પક્ષ પ્રવિણ હોય છે, ત્યાં એકબીજાની આલાહી બતાવવાને સ્પર્ધા થાય છે. ગાનાર વગાડનારનો તાલભગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ વાત હુમેન્દ્ર સારી રીતે જાણતો હતો. હુમેન્દ્ર શુ કરવું તે વિચારમાં હતો, તેટલામાં નવ્વાબજાદાએ તેને સારંગી વગાડવા આદેશ કર્યો.

સારંગી હાથમાં લઈ, હુમેન્દ્રે કાતરતાથી મૃદુસ્વરે કહ્યું - “એક વાર તો પ્રાણ બચાવ્યો છે. હવે-”

“કઈ લય નહિ કાનડો-દરબારી”

હુમેન્દ્રે સારંગીપર દરબારી કાનડાનો આલાપ શરૂ કર્યો. ક્ષણ પછી ફ્રેન્ચેઉત્તિસાએ ‘બહૂત ખૂબ’ એમ પ્રશંસાસૂચક શબ્દો કહી ગાન આરંભ્યું. એક પછી એક એમ કેટલાક ગાન ગવાયા. હુમેન્દ્રના મનમાં જે લય હતો, તે દૂર ટળી ગયો અને તેને હિમત આવી લોકોએ સ્વીકાર કર્યું કે, ગાયિકાની કળા જોતા લાખ રૂપિયા કોઈ ચીજ નથી. મોડી રાતે સુજરો પૂરો થયો.

મુજરો પૂછે થતા નવ્વાળજાદાએ પોતાના કંઠમા ધારણ કરેલો મુક્તાહાર ગાથિકાને ઇનામ આપ્યો. ગાથિકાએ સન્માનપૂર્વક માર્યું નમાવી તે ગ્રહણ કર્યો.

નવ્વાળજાદાએ બાદમા હુમેન્દને બોલાવ્યો અને તેનું નામ ફરીથી પૂછ્યું. હુમેન્દે હાથ જોડી તેનો જવાબ આપ્યો. કુટલીક વાગ હુમેન્દના સામુ જોઈ નવ્વાળ જાદાએ કહ્યું — “કઈક તમને દીકા હોય, એમ મને લાગે છે.”

હુમેન્દે જવાબ આપ્યો — “એવક નિજમતી પત્ર લઈ હુગલીમાં હુજૂર પામે હાજર થયો હતો.”

“હા! અને સાથી કલકત્તે મોકલવામા આવ્યા હતા.”

“હુજૂરની આજ્ઞા શિગેધાર્ય ગણી એવક કલકત્તે ગયો હતો.”

“હાલમા કાનુનગો સેરમ્તા મોહગનુ—?”

હુમેન્દે માર્યું નમાવ્યું.

“તમાગ જેવા વિશ્વાસુ મુલાહમનો આદર કર્યો નથી. ખચર, કાલના ખાસ દરબારમા હાજર રહેતો.”

હુમેન્દે નમન કર્યું. દરબારના લોકો હુમેન્દના અપૂર્વ લાગ્ય-પરિવર્તનથી વિશ્મય પાડ્યા. જે માણસનો સવારે વધે ચવાનો હતો, તેને જ માણસને ખાસ દરબારમા સન્માનને માટે આમંત્રણ!

તે ગરે દરબાર ખલાસ થયો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

સલામત ઘેર આવ્યો

બહાણુ વાંચાને થોડી વાર હતી, તેવામા હુમેન્દ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. ગૃહમા પ્રવેશ કરવા પૂર્વે રામમોહન લા દોડી આવ્યો. અવ્યક્ત હર્ષ-સૂચક શબ્દ કરતા તે તેને પગે પડ્યો. “કેમ રે રામુ! શું છે?” હુમેન્દે પૂછ્યું —

“દાદાબાણુ તમે બચ્યા છો?”

“બચ્યો છું! એટલે? હું કે’દહાડે મરી ગયો હતો તે?”

રામમોહન હર્ષભેગ હુમેન્દના મોં સામુ જોઈ જ્યો હુમેન્દનો જમણો હાથ પોતાના હાથમા લઈ પગથી માથા સુધી તે બગાચર નિરખવા લાગ્યો. હાથ છોડી, તે જરા પાછો હટ્યો અને વળી જોવા લાગ્યો. હુમેન્દ પગથી માથા સુધી સાબેતાબે છે, એમ તેની ખાતરી થઈ.

“કેમરે રામુ! આ શું કરે છે?”

“દાદા! નવ્વાળજાદાએ તમારી ગરદન નથી કાપી નાંખી?”

હેમેન્દ્ર મનમાં સમજ્યો કે, હિરાજીવના બનાવની કંઈક ખબર અહીં સૂધી આવી પહોંચી છે
સહેજ હસી હેમેન્દ્ર બોલ્યો.—“જો ગર્દન કાપી નાખી હોત તો
અહીં આગેા શી રીતે ?”

“તે તો ખરું. પણ હું ખાંસાહેબને આ ખબર કહી આવું”
એટલું કહી રામમોહન સાથી પસાર થયો.

નવાખળદાના ખાસ દરબારમાં હેમેન્દ્રને વધ કરવાની સજા,
કંઈક ખેતરમાં માટે કરવામાં આવી હતી, તે ખબર રાતે ને ગતે
ખાંસાહેબને પડી હતી સરિન્દ્ર બેગમ, સુરતઉનિસા અને ધ્યા
મુદ્દાથી એ વાત ઢાકી રહી નહતી એ લવાનક ખબર સાલળતાજ
ખાંસાહેબને શુદ્ધિ રહી નહિ સરિન્દ્ર બેગમ રડવા લાગી; અને સુરતતુ
મુખ વિષાદમય ધર્ધ ગયું ‘હેમેન્દ્રે ખેતરમાં કરી ! શી ? તેને પ્રાણહીની
શિક્ષા !’ એ સાલળી સઘળાને ખેદ થયો

સરિન્દ્ર બેગમે કહ્યું.—“ગમે તેમ કરી હેમેન્દ્રને બચાવવા પ્રયત્ન
કરવો તોદા”

કાસમઅલિખા.—“નવાખળદાનો હુકમ શી રીતે પાછો ફરવો ?”

“તો ખૂદ નવાખ સાહેબને મળી કંઈ તજવીજ કર્યા વગર છૂટકો
નથી. એને શિક્ષા થાય અને આપણે જેસી ગીએ એ કેમ બમે ?”

“એ તો ખરું. પણ આટલી રાતે નવાખ સગાગની મુલાકાત થવી
અસંભવ છે સવાર થતા તો શિક્ષા અમલમાં આવશે વળી નવાખ
પોતે શું કરશે ? ખૂદ નવાખજદો એમતુ સાલળે તોને ? એ ક્યા કોઈના
કહેવાપર લક્ષ આપે એમ છે ?”

એટલું કહેતા કહેતા ખાંસાહેબની આખમાં ઝળઝળિયા આવી
ગયાં સરિન્દ્ર બેગમ રોવા લાગી. સુરત પણ વિલાયલે મુખે પોતાના
જૂદ પિતાને આજીજ કરી કહેવા લાગી.—“બાબાજન ! ગમે એમ કરી
ભાઈસાહેબને બચાવવા પ્રયત્ન તો કરો.”

ખાંસાહેબ હિસા થયા અને વિચાર કરી કહ્યું.—“બનજે એટલી
કારણ કરીશ નવાખજદા પાસે જઈ બચારે ખટપટ કરવી નકામી
છે. મજલીશ પછી તેતુ ચિત્ત ઠેકાણે હોતુ નથી નવાખજદાના આજ-
ખિતા અમિર, બકસીને મળી કંઈક ગોઠવણ કરીશ. અને ત્યા સૂધી
એને એ સજા ન થાય. એને માટે પેરવી કરીશ. પહેલા તો એ સજા
અમલમાં ન આવે, એવી કાઈ ચુકિત કરી, નવાખજદાની પછી મુલા-
કાત લઈશ; પછી યશ તો ઈશ્વરના હાથમાં છે.”

આમ તેઓ કહેતા હતા, એટલામાં સાદક ત્યા આવી પહોંચ્યો,

અને હુમેન્ડના સુખરૂપ ઘેર આવી પહોંચવાની ખબર હતી. સવળાં આશ્ચર્ય પામ્યાં.

મુરત ખેલી ઉઠી.—“શું ભાઈસાહેબ ઘેર આવી પહોંચ્યા?”

ખાંસાહેબે જુલુ—“સાદક! તે શી રીતે જાણ્યું?”

“રામમોહન અહીં ખબર કહેવા આવ્યો છે.”

“વારુ, તો રામમોહનને કહે કે, હુમેન્ડને અહીં મોકલે.”

“હા,” એટલું કહી સાદક ત્યાંથી ગ્વાતો થયો. સર્વે જગ્યા હુમેન્ડના જુદી આવવા સમંધી નક્કરવા લાગ્યા. સરિદ્ધન ધાણી ખુશી થઈ. મુરતને પણ આનંદ થયો હતો. “શી રીતે ભાઈ જાન જુદી આવ્યા હશે,” તેનો તે મનમાં ખ્યાલ હતો હતો. સવળા તેને જોવા અને દુટ્ટીકન જાણવા આવતુર હતા.

ખાંસાહેબે કહ્યું—“તેઈ! પ્રભુની દયા! ‘જીએકા ગમે સાઠયા, માર શકે ન કોય.’”

લગભગ રાત્રિ પૂરી થઈ હતી. હુમેન્ડ ખાંસાહેબની પાસે આવ્યો. આવવાની વાર ખાંસાહેબે તેને કહી હતી. સવળાઓ તેને સવાલ પૂછવા માંડ્યા. હુમેન્ડે સવળા દુટ્ટીકન ખાંસાહેબને નિવેદન કરી. દુટ્ટીકન સાલળના સાલળના સરિદ્ધન બેગમ અને મુરતને કમ્પારી જુદી. આખરે તેના ગુન્દાની માળીની દુટ્ટીકન સાલળી અને અને નવ્યાબજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને ખાસ દરબારમાં ઇજાન કર્યું છે, એ ખબર હુમેન્ડે સલળાવી. આ ખબર સાલળી સર્વને ભારે આશ્ચર્ય અને આનંદ થયો.

ખાંસાહેબે જાદમા તેને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. “નવ્યાબજાદો ખુશ થયો છે, તેની સુદૃષ્ટિ નમાગપર પડી છે, એથી ભાગ્યોદય થવાનો સંભવ છે. નમારાપર નસીબદેવી પ્રસન્ન થઈ છે, એમાં કંઈ શક નથી. પરંતુ અભારથી જ નમારે ધણ સલાળીને વર્તવું. અસત્સર્ગ અને અચળ ચિત્તવાળા નવ્યાબજાદાના મનમાં ચિવરના નથી. દલકા માળુસોના સદ-વાસમાં દોડોદોડો તેનું ચરિત્ર ખગળ થવું જાય છે. આવા અસત્સ-ચિત્ત ચિત્તના માળુસો આજે કૃષ્ણ દર્શાવે તે કાલ શું ન કરે, એનું કંઈ કહેવાય નહિ. આજે જેનાપર તે પ્રસન્ન, તેને કાલે જ ઉધારી નગરે તે નાખી નખાવે માટે ધણ જ સલાળીને, આસળાસની રિશ્તિ તેઈ, હોશિ-યારીથી વર્તવા ખાંસાહેબે હુમેન્ડને કહ્યું.

હુમેન્ડે, ખાંસાહેબની વિખામણુ નિંદાભર્ય ગાળી કહી કહી કહી કહી પીછ વાતચીત પણ થઈ સવારમાં તે પોતાના આવાસમાં આવ્યો. હુમેન્ડ જતા જતા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “પ્રમાતના હિગતા રંગ જેવું લાગુડાથી માળુસનું શું નમીય નથી?”

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

હેમેન્દ્રની ઉત્તતિ

ખીજે દિવસે હેમેન્દ્ર હિરાબલના ગ્રાસાદમાં નળવાયબળદાની ખામ દરખારમાં હાજર થયો. સહવારમાં જોતું મસ્તક ધડથી જૂદુ થવાનું હતું, તેને આજ ખાસ દરખારમાં માન મળવાનું છે. સિપાર્ઠ, ચોપદાર, બગ-કન્દાજ, અમીરઉમરાવ તેના ભાગ્યનું પરિવર્તન જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા છે. નળવાયબળદાની એક ‘કૃપાદષ્ટિથી દરિદ્ર ધનવાન અને ક્રકિર તે અમીર થાય છે નળવાયબળદો આજ આ તરુણ યુવકને આજે શી પદવી આપવાનો છે ?’ તે વિષે ઘણાના મનમાં તર્કવિતર્ક થતા હતા. સિપાર્ઠ સપરાએ તેને આવતાં જ માન આપ્યું. કેટલાક ભારે પદવી-વાળાઓ પણ તેને જોઈ, હાઅથી ઓળખીએ છીએ, એમ જણાવ્યું હેમેન્દ્ર હવે નળવાયબળદાનો કૃપાપાત્ર થયો હતો, તેથી તેની સાથે સામ રાખવામાં આપણને લાલ છે, એમ કેટલાક ધારતા હતા કેટલાક તો એની મારફતે આગળ જતા સારો દહાડો આવશે, તેને માટે તેની મરજી સપાદન કરવા અભ્યારથી જ રાજી હતા. બ્યારે કેટલા હેમેન્દ્રને નવો પ્રતિઅર્પણ ધારી મનમાં ઇર્ષ્યાથી બળતા પણ હતા. ‘નળવાયના દરખારમાં કાણુ કાણુને ઠેલી ઉપર આવશે, કાણુ નળવાયનો કૃપાશાલી થશે,’ એની દગબાગ વર્ગના કામ કરનાગઓમાં વાતચીત થતી હતી કેટલાકને હેમેન્દ્રની ચઢતીમાં આનંદ નહતો. તેઓ એને પોતાની આડે આવનાર લેખતા હતા. નળવાયબળદાએ દરખારમાં આવતા જ હેમેન્દ્રને માટે પૂછ્યું. ‘બધી તેને નળવાયબળદા સન્મુખ લઈ આવ્યો હેમેન્દ્રે કુર્નિશ કરી બાદ માથું નમાવી ઉભો ગયો.’

“કાનુનગો સેરસ્તામાં તમે નોકરી કરો છો ? લા દરગેજ શુ હાજર થવું પડે છે ?”

હેમેન્દ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું — “હુજૂર, નિયમ તો દરગેજ હાજર થવાનો છે, પરંતુ દરગેજ કામ હોતું નથી.”

“ન જવાય તો આલે ? દરગેજ શુ હાજરીની જરૂર હોય છે ?”

“હા, ના, લા જહાપનાહતા ખીજ અનેક નોકર છે.”

“કીક, તો, સેગસ્તામાં જવાનું વખતોવખત ગળજે તે નોકરી છે તે કાયમ ગહેજે તે ઉપગંત મારી પોતાની ખાસ મજલીશમાં એક નિપુણ માણસની જરૂર છે. ગાવા બળવવામાં તમે પોતે હોશિયાર છો, તો તમારે મારી ખાસ મજલીશમાં હાજર ગહેવું.”

હેમેન્દ્રે માથું નમાવ્યું અને પુનઃ કુર્નિશ કરી .

નવ્યાખ્યજ્ઞાને કહ્યું - “બીજી, બધી તમને જાણાવશે”

હેમેન્દ્રે સલામ કરી પછી દરબારમાંથી વિદાય થયો.

તે દિવસથી હેમેન્દ્રે નવ્યાખ્યજ્ઞાના દરબારમાં જવાનો આરભ કર્યો કર્તવ્યનિષ્ઠ, વિશ્વાસુ, શુદ્ધિમાન હેમેન્દ્ર થોડા દિવસમાં જ નવ્યાખ્યજ્ઞાનો માનીતો થઈ પડ્યો.

એક દિવસે બપોરનો દરબાર ખલાસ થયા પછી નવ્યાખ્યજ્ઞાને હેમેન્દ્રને એકાતમા બોલાવ્યો અને કહ્યું - “જૂઓ, ઘણાખરા અગરક્ષકા અને બીજા બધા સ્વાર્થી માણસો છે પરંતુ અત્યારસુધી તો હું તમને વિશ્વાસુ માનું છું,” પણ નવ્યાખ્યજ્ઞાને આનમાંથી તગવાર બહાર કાઢી ગભીર સ્વરે કહ્યું - “બખરદાર, જો કદિ નિમકહરામી કરી તો?”

હેમેન્દ્રનો અતરાત્મા કપી ઉઠ્યો પરંતુ તે બહાર ન જાણાવતા બોલી ઉઠ્યો - “શુભામ કદાચ કોઈ કામને માટે ઉપયોગી નહિ હોય એ બનવા જોગ છે, પરંતુ નિમકહરામી શું છે, તે કદિ હું જાણું નથી.”

“એ બાબતનો મને પૂરતો વિશ્વાસ છે, પરંતુ કેટલીક વાર કંઈ સજ્જોગ બની આવે છે, માટે તમને પ્રથમથી જ હું ચેતાવું છું દરબારમાંના ઘણા માણસો કંઈક જરા લાલની આશાએ નિમકહરામ બને છે, એવા સ્વાર્થી માણસો આ દરબારમાં થોડા નથી મારા શત્રુ પણ ઘણા છે, માટે સ્વાર્થને લીધે તમે એમના ભેગા ભળશો તો નહિ ને?”

હેમેન્દ્રે સ્થિર નેત્રે, નિર્વિકાર ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો - “સરકાર! જ્યાં સુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી તો એમ બનવા સંભવ નથી.”

હેમેન્દ્રની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળી સ્થિર દૃષ્ટિથી, તેના વિકાર રહિત બોલવાથી, નવ્યાખ્યજ્ઞાની તે વિષે ખાતરી થઈ.

તેણે ધીમેથી કહ્યું - “થોડા દિવસમાં કંઈ નવાજૂતી થવાની છે. ભાગે અનર્થ થવાના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે મારી આસપાસના સંઘના માણસોનો હું વિશ્વાસ કરી શકું એમ નથી તમારી બાબત જૂદી છે તમારે માટે મેં બખર કદાવી છે, અને તેથી તમાગપર મને પૂરેપૂરો ભરોસો છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે, જો એમાં જરા પણ ગફલતી કરી, તો પછી તમારું શિર સલામત નહિ રહે જેમ હું કોઈના પર મહેરબાની કરતા પાછું જોતો નથી, તેમ તેનો શું હોય તથા પ્રાણ બચાવતો નથી.”

હેમેન્દ્રે ઘૂટણે પડી, સલામ કરી. નવ્યાખ્યજ્ઞાને આગળીપગથી એક વીટી કાઢી તેને આપી હેમેન્દ્રે હાથમાં લઈ માથે અડાડી.

નવ્યાખ્યજ્ઞાને વળી કહ્યું - “મારો વિશ્વાસ તમારા પર છે, એનું આ ચિહ્ન માત્ર છે મારી રક્ષાનું કામ હું તમને આજથી સોંપું છું.”

હેમેન્દ્રનું હૃદય ગળગળ થયું તેની આખમાં આંસુ આવ્યાં.

ફરીથી નવ્વાબખાને કહ્યું —“ હા, એક ખીજી કામ પણ છે આજ સંધ્યાકાળે મારી સાથે આવવાનું છે.”

સંધ્યાકાળે નવ્વાબખાને તાવદાનમાં બેગી પૂર્વ તરફના દરવાજે પહોંચ્યો, સાથે સિપાઈઓ. રક્ષક અને હુમેન્દ હતા. દરવાજા આગળ ખાબસરાહે ઝુકી સલામ કરી અને દરવાજે ઉઘાડ્યો સાથે આવનાર સિપાઈઓ દરવાજા બહાર થોડાં માત્ર હુમેન્દ નવ્વાબખાનેની પાછળ-પાછળ ચાલ્યો અને જાણુ મર્મરના પગથિયા ચઢવા લાગ્યા બાદીઓ આવી, નવ્વાબખાનેને સલામ કરવા લાગી તેઓ મહેલના ઉપરના ભાગમાં આવ્યા અહીં હુમેન્દને ઉભો રાખી, નવ્વાબખાને આગળ વધ્યો ખાબૂના ખડમાનો ચક્ર દૂર મેરવી, એક કીણાગી યુવતીએ થોડી બહાર નિકળી, અદ્યપર્યંત નવ્વાબખાનેને સલામ કરી હુમેન્દ, શા માટે પોતાને અહીં તેને તેડી લાવવામાં આવ્યો હશે, તેના સબધી મનમાં તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યો મર્મરના કોતરકામ તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોતો તે ઉભો રહ્યો, સામે તીખારીની અદરના બેઠક ભાગની કારીગરી અવલોકવા લાગ્યો સફેદ પથ્થરમાં જાતજાતની વેલખૂટિયો હતી તે તેના આંખે-હુબ રંગના પથ્થરમાંથી કોતરી તેમાં જડી દીધી હતી. દીવાના પ્રકાશમાં તેના કુલ કેવા ચમકતા હતા !

હુમેન્દ આમ વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એક બાદી તેની પાસે આવી, તેની સાથે ચાલવા તેને કહ્યું હુમેન્દ તેની પાછળપાછળ ચાલ્યો તેઓ મહેલના એક ભાગ આગળ આવ્યા દામીએ કિનખાબનો પડો દૂર મેરવી તેને અદર દાખલ કર્યો તે વિશાળ કક્ષ સરળ-મધી પરિપૂર્ણ હતો. દીવામાં અત્તર બળતું હતું, અને તેની બહેક ચારે તરફ ઉઠી રહી હતી એક મૂલ્યવાન ગાલીઓ જમીનપર ઝાંઝાવેલા હતા તેનાપર મસનફ હતી અને કિનખાબના તકિયા ગોઠવેલા હતા. આ મસનફ પર ઘૂંટણે શાહજાદો બેઠો હતો અત્તરદાન, શુભાખદાની વગેરે લા પડેલા હતા એક બાદી સોનાના ડબ્બામાંથી પાન કાઢી, તેની ખીડીઓ તૈયાર કરતી હતી. ખીજી એક જણી નવ્વાબખાનેને પખો નાખતી હતી ગાલિયાપર સિતાર, સારંગી, મજરા વગેરે વાદ્યયંત્રો પડ્યા હતા

નવ્વાબખાનેએ હસીને કહ્યું —“ હુમેન્દ ! આજથી તમારા કામમાં એક ખીજી કામનો વધારો થયો છે તમારા વગર ફૈજને ખીજો કાઈ વગાડનાર પસદ પડતો નથી અને મને ગાયન સભળાવવા ના કહે છે જરા વધારે હસતા હસતાં કહ્યું —“મારું વગાડવાનું તો તેને જરા પણ પસદ આવતું નથી. લય નહીં હશે !” પાસેના દરવાજા તરફ નજર કરી નવ્વાબખાનેએ હાક મારી —“ફૈજ ખીખી !”

પાએના બીજા ઓરડામાંથી ફ્રેશ મદગનિથી તે સ્થળે આવી દીપ-
માળાથી પ્રકાશિત, અત્તર ગુલાબથી સુરભિત સુસર્જિત કક્ષ, લાવણ્યમયી
ફ્રેશના આવવાથી બણે, વધારે દેદીપ્યમાન લાસવા લાગ્યો, તેના મૃદુ
નિઃશ્વાસગંધથી તે અધિકતર "હેકી ઉઠ્યો, તેના આગમનથી વિશેષ
અલંકૃત જણાવા લાગ્યો વિસ્મિત હેમેન્દ્ર સહેજ પાછો ખસ્યો, અને
વિચાર કર્યા વગર માથું નમાવી, ફ્રેશને સલામ કરી નવ્વાબખાદાને
હસવું આવ્યું ફ્રેશ પણ મૃદુ હસી

નવ્વાબખાદાએ કહ્યું —“ઉન્તાદા! જો જો, વળી વગાડવામાં ભૂલ થઈ
તો સલામજો ગરબન સલામત નહિ રહે”

ફ્રેશને હસવું આવ્યું તે બોલી —“આ મળલીશમા સમજદાર
ચોના નથી, એટલે કંઈ લય જેવું નથી, હુબૂર!”

નવ્વાબખાદા ખૂશ થયો અને વધારે હસ્યો

અસાર સૂંધી હેમેન્દ્ર ચૂપ બેસી રહ્યો હતો

ફ્રેશના પ્રથમ મુજરા પછી તેણે જાહેરમાં ગાન કર્યું ન હતું કાંઈ
પણ પુરુષ તેના મુખનું દર્શન કરી શકતો નહિ.

હેમેન્દ્રે લોકોને મોંએ સાલબડું હતું કે, જો કે નવ્વાબખાદાએ રીતિ-
મત ફ્રેશને બેગમ તરીકે ગ્રહણ કરી નહતી, છતાં તેને રહેવાને જૂદું
મકાન નિર્માણ થયું હતું આ નવ્વાબખાદા સિવાય અન્ય કાંઈ પુરુષને
જવાબનો અધિકાર ન હતો આજ ખુદ નવ્વાબખાદા હેમેન્દ્રને સાથે
લઈ ગયો હતો

પ્રથમના મુજરાને દિવસે જ્યારે હેમેન્દ્રે ફ્રેશને જોઈ હતી, ત્યારે
તેણે નર્તકી, ગાયિકામુલલ, પેશાદારી વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યા હતા, જે
તેના કમનીષ્ઠદેહસાદર્થની શોભામાં વધારો કરી, ચોતા અને દર્શકના મન
તથા નયનને તૃપ્તિજનક લાગતા હતા તે દિવસે તેના અન્નુ લોકવિજયલિખ્ય
હતા. તેના વિલોલ કટાક્ષ, અગવિક્ષેપ સર્વ એક જ કાર્યપ્રતિ લક્ષ્ય
રૂપતા, અને તે લોકાદર્શની જિત આજ ફ્રેશનો વેપ સામાન્ય મુસલમાન
ગૃહસ્થની સ્ત્રીને ઉચિત, સરલ અને શ્યાલાવિક્ષ હતા તેના આજી
અલંકાર અને સામાન્ય વસ્ત્રમાં તેનું શારીરિક સૌંદર્ય ઘણું જ બહાર પડી
આવતું હતું તેને જોતા જ કવિની લીટીઓ સ્મરણમાં આવતી કે,

“જોરી તેરા રૂપ હય જોરા ખિન સિંગારસે આલા”

આવી અસામાન્ય લાવણ્યવતીને જોતા જ હેમેન્દ્રે એકાએક પાછા
પડી, તેને સલામ કરી, તેનું સન્માન કર્યું હતું આ દિવસથી હેમેન્દ્ર
અઠવાડિયામાં જો દિવસ ફ્રેશને આ વાદ્યત્ર વગાડતો

દૃઢ નવ્વાબ અલિવર્દીખા પોતાના દાહિત્રની ઉચ્છ્રાંખલ વૃત્તિથી

ઘણી વાર સતાપ પામતો હતો. દેશના પ્રધાન પ્રધાન માણસો પણ મિરબ મહમદના વ્યવહારથી ઘણાજ અસતુષ્ટ હતા. તેને ઉત્તગધિકારી નીમવામાં અનેક ગરબડ ઉભી થશે, એ ખુદ નવ્યાય સરકાર પોતે પણ જાણતા હતા. આથી ઘણી વખત તેઓ નવ્યાયબદ્ધને ઉપદેશ આપતા, તેને શાસન કરવામાં પણ વખતે ત્રુટી કરતા નહિ, પરંતુ બાલ્યકાળથી અતિ લાડપાનમાં ઉછરેલો નવ્યાયબદ્ધ આ સર્વની ઉપેક્ષા કરતો હતો. આટલું છતાં નવ્યાયબદ્ધો છેક બેવફૂદ ન હતા. તેને જે ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો, તે નવ્યાયબદ્ધો લક્ષમાં લેતો હતો. તે વિશ્વાસુ, સાહસી માણસોને પોતાની દરબારમાં સધગ્વા લાગ્યો. ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ વૃદ્ધ નવ્યાય આગળ હુમેન્દ સાહસી, ભરોસો રાખવા લાયક માણસ છે, એવી વાત કરી હતી. આ વાત નવ્યાયબદ્ધને કાને આવતા તેણે હુમેન્દને પોતાના દરબારમાં વિશ્વાસુપદ પર આરુઢ કર્યો. ખાસ ફ્રેજના કહેવાથી તેણે હુમેન્દને પોતાના અનુગ્રહમાં લીધો હતો. એમ ન હતું જો કે ફ્રેજને ત્યાં નવ્યાયબદ્ધો ગાયનની અર્ચાતેની સાથે રતો હતો, અને એક પ્રકારનું ઉન્તાદીપદ તેને આધુ પણ હતું.

હુમેન્દ વખતોવખત કાનુનગો મેરસ્તામાં જતો હતો, પરંતુ નવ્યાયબદ્ધની સાથે ધનિષ્ઠતા યવાથી તેની કીર્તિઆયસમાં વધારો થયો હતો. દરબારમાં તેનું માન ઘણું હતું. ઘણા ઉમરાવ, અમીર, રાજા, હુમેન્દ મારફત પોતાની વિપદ દૂર કરી શકતા હતા. હુમેન્દને પૈસા પ્રાપ્ત થવામાં હવે કંઈ ત્રુટી ન હતી.

થોડા સમયમાં હુમેન્દ ઘણો જ સપત્તિશાળી થયો. ખાંસાહેબ કાસમઅલીખાએ, જૂદું મકાન લેવાની તેની માગણી કબુલ કરી. ખાંસાહેબના મકાનની જોડાજોડ એક સુદર ઉપયોગી ગ્રાન મળી આવ્યું. હુમેન્દે તે જગ્યામાં એક મકાન બાંધાવ્યું અને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. આ મકાન ખાંસાહેબના મકાનની અડોઅડ હોવાથી, સગિફન બેગમને અને સુરતને હુમેન્દની ખબરઅતર રાખવામાં કંઈ અડચણ જેવું હતું નહિ.

હુમેન્દે હવે રામમોહનને એક વાર દેશમાં મોકલવા નક્કી વિચાર કર્યો.

પંચમ પરિચ્છેદ

રૂપલુબ્ધ ફ્રેજ

એક પ્રહર રાત્રિ વીતી ગઈ છે. ફ્રેજને ઘેર ગાનતાન ચાલુ છે. નવ્યાયબદ્ધો ત્યાં ગાનલુબ્ધ બેઠો છે. ઘરમાં સરસામાનનો અભાવ નથી. મન્સુર ગજના મહેલમાં અનેક જણો લાવીને અહીં રાખેલી

છે દીલ્હી, આગ્રા, સુરત, કાશ્મીર, અને છેક કલકત્તામાં અંગ્રેજોને લાથી આવેલી કારીગરીની ચીજો સાજસજવટથી અહીં રાખેલ છે. ખૂદ નવ્વાબજીને પોતે વિલાસમોજની અનેક શોભાકર સામગ્રી અહીં આણી રખાવી છે અને અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુથી આ ગૃહને શણગાર્યું છે. કરસપર ઇંચકાની ગાલીચાપર મુલાયમ ગાદીપર શાહજહાં તકિયાપર હાથ ટેકવી બેઠો છે. આખો અડધી મીચેલી છે, ગાદીપર પલ્લોપલ્લો ગાન શ્રવણ કરે છે. આદી મન્ટુ હાથમાં પાનનો ડબ્બો લઈ દર ઉભી રહી છે. થોડે છેટે સેત્રંજીપર બેઠોબેઠો હુમેન્ડ સારંગી છડતો હતો.

ગરબ

“હોમ્મે સાગર રહે ગર્દિગમાં પયમાના રહે;
મયકો ટે મય કે કાગ્ન રારપે મયખાના રહે
ચ્યા ધસીદ કહતે હય ગ્સમે વકાદારી સનમ,
હુસ્મની હમસે રહે ગેરોએ યાગના રહે
તસ્યેપર નવે નવ તોરી વો દિવાના રહે,
હા નિગાહે ચાર તરને બે દિનખાના રહે”

(અમીર)

આ મજલીશમાં નવ્વાબી અદબકાયદો ખાસ બગાડ પાળવામાં આવતો નહિ, એ આગળ ઉપર જ જણાવવામાં આવ્યું છે. નવ્વાબજીદાની ખરેખર થાય તો કાઈકાઈ વખત ખીજી ગાવાવાળીને બોલાવવામાં આવતી હતી. અફવાડિયામાં બેઠેક વખત નાચગાનની બેઠક થતી હતી. જે રાત્રે નવ્વાબજીદો ફેણને લા આવતો, તે રાત્રે લા ધણુંખરુ ગાનનાચ થતાં; તે મોડી ગત સૂધી ગાણુ ચાલતુ. કાઈકાઈ વખત નવ્વાબજીદો પોતે સાગી લઈ વગાડવા બેસતો અને તેની સાથે ગાયનનો અભ્યાસ કરતો હતો જ્યારે રાત્રે તે પોતે ગાવા કે બજાવવા બેસતો, તે રાત્રે મદપાન બોલું કરતો. કાઈકાઈ વખતે મજલીશમાં મદની બહાર ઉડતી નવ્વાબજીદો મદિરાપાન વિશેષ કરતો અને નિશામાં ચૂર થઈ જતો. બ્યારે આવી સ્થિતિ થતી સારે ગાનનાચ આટોપી લેવાતા હતા. આજ રાત્રે શગબની રેલ હતી કારણ કે આવતી કાલે ગતે નવ્વાબજીદાને વૃદ્ધ નવ્વાબને લા મળવા જવાનું હતું. લા ધણી બાબતપર વાનચીન કરવાની અને લાખો વખત બેસવાનું, માટે આજ તેણે સુરાપાન અને ગાનતાન પૂર બેશમાં ઝપલાવ્યું છે.

ફેણ ગાવા લાગી—

“હા નિગાહે ચાર તરને બે દિનખાના રહે હાં . બે દિનખાના.”
આખો મીચી શાહજહાંએ ‘વાહ વાહ પૂકારી’

ફેણ —

ધણી વાર સતાપ પામતો હતો. દેશના પ્રધાન પ્રધાન માણસો પણ મિરબ, મહમદના વ્યવહારથી ધણાજ અસતુષ્ટ હતા. તેને ઉત્તરાધિકારી નીમવામાં અનેક ગરબડ ઉભી થશે, એ ખુદ નવ્વાબ સરકાર પોતે પણ જાણતા હતા. આથી ધણી વખત તેઓ નવ્વાબજદાને ઉપદેશ આપતા. તેને શાસન કરવામાં પણ વખતે ત્રુટી કરતા નહિ, પરંતુ બાલ્યકાળથી અતિ લાડપાનમાં ઉછરેલો નવ્વાબજદો આ સર્વની ઉપેક્ષા કરતો હતો. આટલું છતાં નવ્વાબજદો છેક એવકૂફ ન હતો. તેને જે ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો, તે નવ્વાબજદો લક્ષમાં લેતો હતો. તે વિશ્વાસુ સાહસી માણસોને પોતાની દરબારમાં સધરવા લાગ્યો. ખાંસાહે કાસમઅલીખાએ વૃદ્ધ નવ્વાબ આગળ હેમેન્દ્ર સાહસી, ભરોસો રાખવાયક માણસ છે, એવી વાત કરી હતી. આ વાત નવ્વાબજદાને કાં આવતાં તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના દરબારમાં વિશ્વાસુપદ પર આરૂઢ કરી ખાસ ફ્રેજના કહેવાથી તેણે હેમેન્દ્રને પોતાના અનુગ્રહમાં લીધો હતો. એમ ન હતું જો કે ફ્રેજને ત્યાં નવ્વાબજદો ગાયનની અર્ચાંતેની સાં કરતો હતો, અને એક પ્રકારનું ઉસ્તાદીપદ તેને આપ્યું પણ હતું.

હેમેન્દ્ર વખતોવખત કાનુનગો સેરમ્તામાં જતો હતો, પણ નવ્વાબજદાની સાથે ધનિષ્ઠતા થવાથી તેની કીર્તિઆબરુમાં વધારો થઈ હતો. દરબારમાં તેનું માન ધણું હતું. ધણા ઉમરાવ, અમીર, રાજા હેમેન્દ્ર મારફત પોતાની વિષદ દૂર કરી શકતા હતા. હેમેન્દ્રને પૈસાના પ્રાથવામાં હવે કંઈ ત્રુટી ન હતી.

થોડા સમયમાં હેમેન્દ્ર ધણાજ સપત્તિશાળી થયો. ખાંસાહે કાસમઅલીખાએ, જૂદું મકાન લેવાની તેની માગણી કમુલ કરી. ખાંસાહે જાનના મકાનની બેડાબેડ એક સુદર ઉપયોગી ગ્રાન મળી આવ્યું. હેમેન્દ્ર તે જગ્યામાં એક મકાન બંધાવ્યું અને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. આ મકાન ખાંસાહેજાનના મકાનની અડોઅડ હોવાથી, સગિફન બેગમને અને સુરતને હેમેન્દ્રની ખબરઅતર રાખવામાં કંઈ અડચણ જેવું હતું નહિ.

હેમેન્દ્રે હવે રામમોહનને એક વાગ્દેશમાં મોકલવા નક્કી વિચાર કર્યો.

પંચમ પરિચ્છેદ

રૂપલુબ્ધ ફ્રેજ

એક પ્રહર ગત્રિ વીતી ગઈ છે. ફ્રેજને ઘેર ગાનતાન ચાલુ છે. નવ્વાબજદો ત્યાં ગાનલુબ્ધ બેઠો છે. ઘરમાં સગસામાનનો અભાવ નથી. મન્સુર ગજના મહેલમાં અનેક જણોમાં લાવીને અહીં રાખેલી

છે દીલ્હી, આગ્રા, સુરત, કાશ્મીર, અને છેકં કલકત્તામાં અંગ્રેજોને લાથી આવેલી કારીગરીની ચીજો સાજસુજવટથી અહીં રાખેલ છે. ખૂદ નવ્વાબજીને પોતે વિલાસમોજની અનેક શોભાકર સામગ્રી અહીં આણી રખાવી છે અને અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુથી આ ગૃહને શણગાર્યું છે. કરસપર ઇસ્ફાની ગાદીચાપર સુલાયમ ગાદીપર શાહજહાં તકિયાપર હાથ ટેકવી બેઠો છે. આખો અડધી સીચેલી છે, ગાદીપર પજ્જોપજ્જો ગાન શ્રવણ કરે છે. બાદી મન્તુ હાથમાં પાનનો ડબ્બો લઈ ફર ઉભી રહી છે. થોડે છોટે સેત્રજીપર બેઠોબેઠો હુમેન્ડ સારંગી છેડતો હતો.

ગઝલ

“દોરમેં સાગર રહે ગર્દિગમાં પયમાના રહે;
મયકગો કે મય કે કારન શરપે મયખાના રહે
ચ્યા ઇસીકું કહતે હય રસમે વફાદારી સનમ,
દુશમની હમસેં રહે ગેરોસે ચારાના રહે
છરપેપર જાવે નજર તેરી વો દિવાના રહે,
હા નિગાહે ચાર તરફે બે હિજબાના રહે”

(અમીર)

આ મજલીશમાં નવ્વાબી અદબકાયદો ખાસ બરાબર પાળવામાં આવતો નહિ, એ આગળ ઉપર જ જણાવવામાં આવ્યું છે. નવ્વાબજીદાની મજલ થાય તો કોઈકાઈ વખત બીજી ગાવાવાળીને બોલાવવામાં આવતી હતી. અકવાડિયામાં બેએક વખત નાયગાનની બેઠક થતી હતી જે રાત્રે નવ્વાબજીદો ફેણને લા આવતો, તે રાત્રે લા ઘણુખરુ ગાનનાય થતા; તે મોડી રાત સૂધી ગાણુ ચાલતું. કોઈકાઈ વખત નવ્વાબજીદો પોતે સારંગી લઈ વગાડવા બેસતો અને તેની સાથે ગાયનનો અભ્યાસ કરતો હતો. જે રાત્રે તે પોતે ગાવા કે બજાવવા બેસતો, તે રાત્રે મઘપાન ઓછું કરતો. કોઈકાઈ વખતે મજલીશમાં મઘની બહાર ઉડતી નવ્વાબજીદો મદિરાપાન વિશેષ કરતો અને નિશામાં ચૂર થઈ જતો. બ્યારે આવી સ્થિતિ થતી ત્યારે ગાનનાય આટોપી લેવાતા હતા. આજ રાત્રે શરાબની રેલ હતી કારણ કે આવતી કાલે રાત્રે નવ્વાબજીદોને વૃદ્ધ નવ્વાબને લા મળવા જવાનું હતું. લા ઘણી બાબતપર વાતચીત કરવાની અને લાખો વખત બેસવાનું, માટે આજ તેણે સુરાપાન અને ગાનતાન પૂરે ભેશમાં ઝપલાવ્યું છે.

ફેણ ગાવા લાગી -

“હા નિગાહે ચાર તરફે બે હિજબાના રહે હા .. બે હિજબાના”
આખોં મીચી શાહજહાંએ ‘વાહ વાહ ખૂકારી’

ફેણ -

“બહાન આઈ ચમનમેં સાકિયા ઉઠે મને સુઠે,
સુષુએ શલસે ભરક મય લગાદે લખસે સુલસુલ કે”

નવ્વાખબદાએ કહ્યું.—“વાહ, ખારી! છતે રહો” થોડીવાર પછી,
“શરાખ શરાખ.” ફ્રેશ હૉશિયારીમા હતી તે શરાખ લેતી નહિ; હેમેન્ડ
તો તેને સ્પર્શ પણ કરતો નહિ મનુએ સોનાના પાત્રમા શરાખ નાંખી,
નવ્વાખબદાને આપ્યો. એમ બેચાર વાર નવ્વાખબદાએ શરાખ લીધો
અતે તેણે અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામા તકિયાપર શરીર નાખી દીધું

તે રાતે કાણુ બળે શાથી ફ્રેશ ગાનપ્રમત્ત થઈ ઉઠી. તેની ગાન-
પિપાસા મટી નહિ હેમેન્ડને તેણે પખવાજ લેવા કહ્યું, અને પોતે
તબૂરે લઈ ગાવા બેઠી

“નદુ નયનોકા મનકો લૂભાય ગયોદે ... નદુ
આગ બિરહાકી તનમેં લગાય ગયોદે .. નદુ
હસ મિતમગરકા પતા, હાય મેં પાઉં કયુ કર?
ઓર પાઉં, તો કહે, હાથ સુનાઉં કયુ કર ?
સામને લી હો ખડા, ગ તો બલાઈ કયુ કર ?
ફેક બય તો સિતમ, હસકો મનાઉં કયુ કર ? નદુ

નવ્વાખબદો નિરવ હતો ફ્રેશએ હેમેન્ડ તરફ અકિત દષ્ટિ નાખી,
અને વધુ ગાવા લાગી —

ચક્કા હય છાડકે બિસ્મીલ મુતે કહાં કાતિલ ?
ચુકાકે ન મેરા અધડા, ઓ બદલુમાં કાતિલ !
કે તા ન હશમેં દાવા મેં કર ગડું ખૂંકા,
મુ સરસે પહેલી મેરી કાટ લે જખાં કાતિલ,
ગહ ચલતે છગરવા ચૂરાય ગયોદે,નદુ

નિશાના તોરમા, બધ આખે, ક્ષીણુ અવાજે નવ્વાખબદો લેહેકારીને
છેલી લીટીમા કહ્યું —“વાહ! વાહ! છગરવા ચૂરાય ..ગયો.”

ફ્રેશએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તે તો હેમેન્ડ તરફ ચિત્ર
દષ્ટિ રાખી ગાવા લાગી.—

બૂનુ કા બેર હય મેં, ખાર ખાર કિસ્સે કહુ ?
છહાં સુને ન સુને, હાલે બેર કિસ્સે કહુ ?
ખાત ખાતોમેં મુબકા ફસાય ગયોદે નદુ

ફ્રેશએ પખવાજની સાથે લય ગમી, પૂર્ણ સમે હેમેન્ડની તરફ
એક અપાગ ભગી કરી, ચાહના વિદ્યુત પ્રવાહ રેડી દીધો હેમેન્ડનું
સમસ્ત શરીર કાપવા લાગ્યું, તેના અગેઅગમા વીજળીની ઝમક
ચવા લાગી નવ્વાખબદો સંપૂર્ણ અચેતન અવસ્થામા હતો મહેફિલ

પૂરી થઈ; મનુષ્યે પાનનો ડબ્બો અને સુવર્ણ જામ બાળુએ મૂક્યાં હોમેન્ડ હોમે થયો. કૈલની તરફ એક કાતર દષ્ટિ ફેંટી લાંથી ચાલી નીકળ્યો.

લગભગ દર અડવાડિયે આ પ્રમાણે થતું. કૈલને લા નિત્ય શુ થતું હતું તે, અથવા નવ્યાખ્યજ્ઞદાના હિંચૂખલ જીવનના મહિન ચરિત્રના ચિત્રો અને વાચકોને દેખાડવા નથી ઇચ્છતા; પરંતુ નવ્યાખ્યજ્ઞદાનો અસહ્ય અસીમ અનુગ્રહ વા દુર્નિવાર ભયંકર આકસ્મિક નિગ્રહ ભેઈ, રાતદિવસે હોમેન્ડને ચિતા થતી હતી. કૈલના પ્રથમ મજરાના દિવસે જે ભયંકર શિક્ષા તેને કરવામાં આવી હતી, તે હોમેશ તેના મનમાં જગૃત મહેતી વળી નવ્યાખ્યજ્ઞદાની મહેરબાનીને લીધે તેની પૈસંદક સાગી અવસ્થા થઈ હતી. સામાન્ય મોદોરગીરીપરથી જમાખંદી ખાતામાં પરીક્ષક, પરગણાની જમીનદારી, ખૂદ નવ્યાખ્યજ્ઞદાના અગરલક્ષ્યથી માઠી સિપાઈ મહેલમાં નાયકપણુ, એ ઉપરાંત ખાસ દરબારમાં શિરકત, એ સર્વ નવ્યાખ્યજ્ઞદાની કૃપાનાં પરિણામ હતા.

આ સર્વ હતું, છતાં, નવ્યાખ્યજ્ઞદાનુ ચિત્ત ઘણું જ અવ્યવસ્થિત હતું અતિ સામાન્ય કારણસર, પ્રમાણવિના દાસીબાદીના માત્ર કથનથી, તે એક પળમાં પ્રલયકર પરિણામ આણી મૂકતો તેવે વખતે તે આશું યાદુ ભેતો નહિ. વિશ્વાસી, પ્રભુભક્ત હોમેન્ડ આવા ડશાથી ડરતો નહિ. તેની ભીતિતું બીજું જ કારણ હતું. તે કૈલનો વ્યવહાર કાણુ જાણે કેવી મુલ કે અશુભ પળે, તેને એની સાથે મળતુ થયુ હતુ કે પ્રથમ દર્શને જ તેનુ માથુ હડી જવાની વાત થતી હતી. વળી એ જ કૈલના ઉદાર વ્યવહારને લીધે તે યમદારથી પાછો ક્યો હતો, તે દિવસથી તેનુ ભાગ્ય પરિવર્તન થવા માડ્યુ હતું, સંભાગ્યની વૃદ્ધિ થવા લાગી હતી હોમેન્ડ જાણતો કે, કૈલએ તેને માટે ઘણી કોશીલ કરી હતી તે વખતે ભેઈ પ્રાર્થના કરતી, તેને માટે એ શબ્દો નવ્યાખ્યજ્ઞદાને કહેતી આને લીધે પણ હોમેન્ડનુ ઘણું હિત થયું હતું, એમાં શક નથી.

ભવિષ્યનો જ્યારે હોમેન્ડ વિચાર કરતો, ત્યારે તેના હૃદયમાં એક જાતની કંખારી ધૂટતી હોમેન્ડને ભેતા જ પ્રથમ દિવસે કૈલનું હૃદય આર્દ થયુ હતું કૈલ તેના ગુણથી અને રૂપથી મોહી પડી હતી સમય જતાં તેના મનમાં અનિષ્ટ વાછના ઉદ્ભવી. દિવસેદિવસે તે વાસના પ્રયજ થતી ગઈ. હોમેન્ડ તે મનમાં જાણતો હતો આખરે આ વાસના કૈલને મન દુર્નિવાર્ય થઈ પડી તે તરફ હોમેન્ડનુ લક્ષ ન હતું એમ નહિ હોમેન્ડ સારી રીતે સર્વ જાણતો હતો અને તેથી સાવધાન રહેતો. તેના તરફથી કૈલની વાસનાપોષક દ્રવ્ય જરા પણ મળતું નહિ હોમેન્ડ લેશ આશા આપતો નહિ કૈલ પોતાના મનને કાશુમાં ગાળી શકતી નહિ

હેમેન્દ્ર જેમ જેમ તેને દૂર ખસવાની પેરવી કરે, તેમ તેમ ઈંચ કાઢી પણ બહાને તેને પામે આજવા મન કરતી અને તેમા તે ફાવી જતી હેમેન્દ્ર નવ્યાખજનદાની હાજરી સિવાય કોઈને લાં જતો નહિ કે રહેતો પણ નહિ. આટલું જતા કોઈ પ્રસંગવશાત્, નવ્યાખજનદાની હાજરીમા પણ ગાના-ગાતા, લય. તાલ, સમ, સંગન અપાગલગી, ચતુર આગવિક્ષેપ, ભુકૃત્ય-નથી મનનો ભાવ તેના તરફ દષ્ટિ રાખી અભિવ્યક્ત કરતી

આ વાતથી હેમેન્દ્રના શરીરે ગીરાડા ઉઠતા. સાપના દરમા કે વાધના મોંમા માયુ રાખી ખેલ કરવા જેવી તેની સ્થિતિ હતી. પણમા સાપને દમ દેતા વાર નહિ લાગે તે વિષનો પ્રતિહાર નથી, એ પણ તે જાણતો હતો. વાવ ફાણમા તેનું માયુ ફાડી નાખશે એ સમજતો, પણ તેને માટે ઈર્ષ્યાજન ન હતો. પસાયન કરતું અશક્ય હતું. આંસિ સાથે ખેલ હતો કાંઈક વખતે જળી મરવાની ધાસ્તી તેના શિરપર હતી.

પાઠ પરિચ્છેદ

છૂપા વેપમાં

એક દિવસે હેમેન્દ્ર પોતાના ઘરમાં એકલો બેઠો હતો. આજ નવ્યાખજનદો વૃદ્ધ નવ્યાખને ઝામસર મળવા જવાનો હતો, એટલે હેમેન્દ્ર આજ મન્સુરગઢ ગયો ન હતો, તેમ જ ખીન્ને ક્યાય બહાર પણ ગયો હતો. કોઈના વર્તનથી તેનું ચિત્ત મુઝાતું હતું તે મનમા વિચાર કરતો હતો કે, આમ દિવસો જશે કેમ? કાંઈ પણ નવ્યાખજનદાને સદેહ થશે, તે વારે મારું શું થશે? જો નવ્યાખજનદાને લેગ પણ સદેહ આવ્યો તો તેના ભવિષ્યાકાશમા સદાને માટે અધઠાગ છાઈ જશે. અભ્યાસથી જ તેના ભાગ્યાકાશમા વાદળા ઘેગવાના ચિહ્ન તેને જણાતા હતા. સંધ્યા-કાળ વ્યતીત થઈ ગયો હતો. હેમેન્દ્ર પોતાના મકાનમા વિચારમય બેઠો હતો. આકાશમા નિર્મળ ચંદ્ર ઉગ્યો હતો તે પોતાના શીતળ કરથી સૃષ્ટિને સ્પર્શતો અને ધવલ આચ્છાદન નાખતો હતો. બાગમા નાના નાના ડુલ ખીલી નિકળ્યા હતા. મૃદુ પવનની ઝોક પરિમળને ચારે તરફ પ્રસરાવતી હતી. ચંદ્રબિંબ દૂર લાગીરથીના તરંગો બેઠે ખેલતું હતું. પ્રકૃતિનો દસ્ય મનોહર હતો. કાણુ જાણે આજે આવી સ્થિતિમા હેમેન્દ્રનું મન અશાન્ત હતું. તેના મનનો ઉદ્વેગ શમતો નહિ હેમેન્દ્ર બેઠો હતો ત્યાંથી ઉઠ્યો અને સારંગી લઈ આવી તેના સુર મેળવવા લાગ્યો. એટલામા રામમોહને આવી, ખજર આપી કે, કાંઈ સારુ માણસ મળવા આવ્યું છે. આ આવનારે સદેશની રાહ બેઈ નહિ. રામમોહનની

પાછળપાછળ તે ત્યા આવી લાગ્યો. રાત્રી ત્યાથી ચાલી ગયો. આવનાર માણસનું વય ઝાઝું ન હતું, તેનો ચહેરો ગોળ સુંદર હતો, મોંપર અંજી હજી ફરી ન હતી માથાપર એક અકાનના જેવું જ઼િયાન કુલ્લું હતું તેની આસપાસ જ઼િયાન ફેટા બાંધ્યો હતો ચુસ્ત ઇંબર, કિનખાખનું બ઼િયાન, પગમાં જ઼રીના બેડા, હાથમાં રમણ, ગળામાં મોતીની માળા હતી. તેને જોતા જ હુમેન્દને લાગ્યું કે, કોઈ શ્રીમાન્ ઉમરાવનો પુત્ર હશે. હુમેન્દ ઉઠી ઉભો થયો, સલામ કરી અને વિનયપૂર્વક તેને ખેસવા કહ્યું.

આવનાર ભીંત સરસી પડેલી ખેટકપર બેઠો અને અદ્ભૂતપૂર્વક સલામવાળી થોડીવાર પછી બોલ્યો—“ઘણા જ઼રૂરી કામસર આપની પાસે આવવું પડ્યું છે”

“એવું શું જ઼રૂરનું કામ છે?” હુમેન્દે પછ્યું

“જ઼ણાવું છું. અહીં કોઈ સાલબે એમ તો નથી ને? એકાત છે?” આવનારનો અવાજ કોક ઢેકાણે સાલબો હોય, એમ હુમેન્દના મનને લાસ થયો, પરંતુ ક્યા તે તેની ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. આવનારનું મુખ તે ઝીણવટથી જોઈ શકતો નહિ, કારણ કે ચન્દ્રપ્રકાશ સિવાય ત્યા દીવો નહતો.

હુમેન્દે કહ્યું—“અહીં કોઈ નથી. આપને જે કહેવું હોય તે બેલાશક કહો”

આવનારે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. ખેટકપરથી ઉઠી બાગની નંગરૂ તે જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો—“આપનું મકાન તો ઘણું જ ઉમદ છે” વાહ! શું સુંદર બાગ છે, ચન્દના પ્રકાશમાં ખરેખર આ સ્થાન રમણીય લાગે છે.”

હુમેન્દ વિચારમાં પડ્યો કે “આવનાર ઘણા જ જ઼રૂરી કામ માટે આવ્યો છું એમ કહેતો હતો ને તે જ઼રૂરી કામનું તો નામ સુદ્ધ લેતો નથી ને બાગવાડીની વાત કરે !! તેના મોંપર વ્યગ્નતા પણ જણાતી નથી. છે શું?”

ચુલ્લે કોઈ પણ જાતના સંક્રાંત વગર જમીનપર પડેલી સારંગી લીધી અને કહ્યું—“મેં સાલબ્યું છે કે, આપ સાગી અન્તવવામાં ઘણા જ કુશળ છે. આપની પાસે વાઘન શિખવા મારી ઇચ્છા છે શું આપ તે કૃપા કરી બિખવજો?”

“આપ આપની તારિક કગમાવજો”

“અહો! આપ શું મને પિજાનતા નથી? આપને મેં ઘણી વાર જોયા છે”

હુમેન્દ મુગે મોંઝે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ચન્દના આજી પ્રકાશમાં આવનારનું મોં ખેશ જણાતું નહિ. એટલામાં નીચે બાગમાં કોઈ વાત કરના હોય એમ સલખાયું

તે યુવકે કહ્યું —“આપ તો કહેતા હતા કે, આ એકાત સ્થળ છે, પણ અહીં તો કાઠિના અવાજ સભળાય છે.”

હેમેન્ડ —“તો વારુ અદરના ખડમા પધારો.”

હેમેન્ડ આગળ ચાલવા લાગ્યો યુવક પણ તેની પાછળપાછળ સારંગી લઈને ચાલ્યો. અદરના ખડમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે યુવક બેઠો નહિ માત્ર ઉભો રહી ખડમા ગોઠવેલા સામાનને જોવા લાગ્યો હેમેન્ડને મનમા સહેજ સતાપ થયો કે આ છે કાણુ? ખડમા દીવો બળતો હતો આમતેમ ચારે તરફ નજર ફેરવી રહ્યા પછી તે, હેમેન્ડની તરફ મોં ફેરવી બોલ્યો —“બાબુસાહેબ! કહો હવે મારી કામના પૂર્ણ કરશેને?”

હેમેન્ડે વ્યસ્ત મને પૂછ્યું —“આપ કાણુ છો, એ કહેશો?”

તે યુવકે ઝટ માથાપરનું કુદલું પાગડી ઉતારી પાસે મૂકી દીધા. હેમેન્ડ આશ્ચર્યચકિત, ફાટી આંખે, પૂતળાવત્ સ્તબ્ધ બેઠો રહ્યો. તેની જાતી ધડકવા લાગી. તેની દેહ અવશ થઈ ગઈ—

“ફ્રેજ બીબી”

ફ્રેજએ શરીરપરનું બદિયાન, પહેરણ કાઢી નાખ્યું, સૂક્ષ્મ અમૂલ્ય એકાદણી ફેટામાથી કાઢી ધારણ કરી, વાળને સરકાવી યથાસ્થાને રાખ્યા. કાનપર હિરાના આભૂષણ ઝળકી ઉડ્યા કમળસમાન નાણુક હાથવતી સલામ કરી આભાવિક સ્વરે તે બોલી —“બાબુસાહેબ! આરજૂ મજૂર!”

એકાએક અણુધારી પ્રાણુધાતક ચીજ બેતા માણસ જેમ આભાવિક રીતે પોતાની શુદ્ધિ ખોઈ દે, તેવી હેમેન્ડની સ્થિતિ હતી. તેના મનમા આશ્ચર્ય, ગભરાટ ભય આદિ તુમુલ તોફાન મચાવી રહ્યા હતા. તેને એકાએક વાસ્તવકૃતિ થઈ નહિ તે એકાદબે પગલાં પાછો હઠ્યો તેના માથામાથી બહારે અગ્નિશિખા ઝરતી હોય તેમ તેને લાગ્યું

હેમેન્ડની આવી સ્થિતિ બેઈ ફ્રેજ બોલી —“નવ્યાબળદાના અગ-રલાક બહાદુર સિપાઈ થઈ, હેમેન્ડલાલ! આપ એક સ્ત્રીને બેઈ આટલા ભયભીત થાઓ છો!”

હેમેન્ડ —“ફ્રેજ બીબી! તું અહીં?”

“જ, હા, હું ફ્રેજઉનિસા, બીબી ફ્રેજ, કહો આપ કેમ છો?”

“ફ્રેજ! અહીં શી રીતે આવી? શા માટે?”

ફ્રેજ ધીમે સ્વરે ગણગણી—

“સ્વપ્નકા બાત લાજસેં કહી ન બય, એરી-સ્વપ્નકા”

હેમેન્ડ બારણા આગળ ગયો અને ફ્રેજ તરફ ફરી બોલ્યો—

“ફ્રેજ! સત્યાનાશ વાળ્યું, કાઈ બાણુશે તો શો ઉપાય કરશું? જરા થોભ, હું આવું છું”

હેમેન્દ્ર તે ખડમાથી બહાર નિકળ્યો, અને નીચે આવ્યો. નીચે આવી રામમોહનને હાક મારી, તેને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું —

“રામુ! જો, હું આ જ ઘણા અગલના કામમા છું. કાંઈને ઉપર આવવા દેતો ના, ગમે તે આવે તો તેને કહેજો કે, હું આજ કાંઈને મળી શકીશ નહિ, સમજ્યો? બરાબર ધ્યાન રાખજો કે, કાંઈ આવે નહિ.”

દાદાબાણુની આજ્ઞા, એ આપણા રામુને મન ઈશ્વરી આજ્ઞા હતી તેણે મનમા પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ખુદ નવાબનદાના ખાસ દરબારનો ચોપ-દાર આવે તો તેને પણ પેસવા નહિ દઉં.

આણી તરફ ફેળ દિવાલની પાસે જઈ આરસીમા પોતાનું મોં જોતી વસ્ત્રને ઠીકઠાક કરતી હતી વાળ યથાસ્થાને કરી, ઓઢણી બરાબર ઓઢી, જમીનપર બેસી, સારગી હાથમા લીધી ને સારગીના સુરને તે મીલાવા લાગી.

હેમેન્દ્ર તે ખડમા આવ્યો, બારણા દઈ દીધા, બારીઓ બંધ કરી, અને બોલ્યો — “ફેળ! તું એકદમ ગાડી બની ગઈ શું?” ફેળ સારગીના સુર સાથે સુર મેળવી ગાવા લાગી કે —

મોરે સૈયાને મોરી એકહૂ નામાની
મોરી એક...હ-ના ...માની .. મોરે.
પૈયા પરત મય બનતી કર્તા હું,
નિહુર, નિર્દય પિયા-જરીએ નામાનત,
પલક ન દેખે મોરી નહરે જવાની .. મોરે

ફેળ બીબી! — ફેળ! —”

ફેળ ગાવા લાગી —

“કુલ મુકુલે અલિકુલ બોલે,
આદુળ પ્રાણ હમારોરી
સુખ વસન્તે, પિયસુ એકાન્તે”
આખ બરકે નિહારુ રી!!

હેમેન્દ્ર પાસે આવ્યો ફેળના હાથમાથી સારગી એણે લઈ લીધી, અને બોલ્યો — “ફેળ! તને પ્રાણનો ભય નથી, એ તો જાણુયું, પણ, પ્રાણ સિવાય બીજી કેટલીક વસ્તુ છે, માન-ઈજ્જત—”

“તે સિવાય માણસમા એક બીજી ચોર ચીજ છે. જીગર-હૃદય નામે એક પદાર્થ છે, એ તમે જાણો છો?”

“માન-ઈજ્જત તો ઠીક, પણ હૃદય શું ધર્મથી વધારે છે?”

“હેમેન્દ્ર! તમે પુરુષ છો તમે સ્ત્રીના કામળ હૃદયને શું સમજો? ધર્મ શું છે, તે હું જાણતી નથી. હેમેન્દ્ર આમ ખડા ન રહો, આમ બેસો.”

હેમેન્દ્ર જમીનપર બેઠો નહિ તે એક ચોકીપર બેઠો.

ફ્રેંચ બોલી — “પ્રાણુની મને પરવા નથી, માન મર્યાદાને હું તુચ્છ સમજું છું, હૃદયના પ્રબળ મોજ આગળ તુણુ સમાન ધર્મ તણાઈ નય છે વારુ, હેમેન્દ્ર ! જે દહાડે મારે પહેલો મુજરો હતો, તે દહાડે શા માટે વગર બોલાવ્યે, વગર તેડે મારી દષ્ટિ સન્મુખ આવી પજ્યા ?”

“નૃસંગીતમા આપની અસાધારણ કુશળતા સાલળી, આપના રૂપગુણની તારીફ સાલળી, જોવા આવ્યો હતો” —

“માત્ર લોકના કહેવાપર વિશ્વાસ રાખી, પ્રાણુની પણ મમતા છોડી, અપમાનના ભયને લેખામા ન ગણી, નવ્વાબજનદાની મજલીશમા દાખલ થયા, અને પ્રાણુ બોવા બેઠો !” અને હું, જમારુ રૂપ જોઈ આધળી બની ગઈ, તમારા ગુણ જોઈ પાગલ થઈ પ્રાણુની પરવા નથી એમ કહ્યું, તેથી તમે આશ્ચર્ય પામે છો પણ, ખ્યારે !

“કાસી ખીત લગાયકે મો મન લિયો ચુરાય,
અજતો તોરે બસ પરચો, છટિ શકે નહિ હાય”

“પ્રાણુ તો તે દિવસે થમદાર જઈ પહોંચ્યો હતો, પરંતુ તેં લાંથી પ્રાણુને પાછો બોલાવ્યો પરંતુ આજ તું જ” —

“હું જ આજે આપના પ્રાણુને ભયમા નાખું છું, નહિ વારુ ?” હેમેન્દ્ર ! તમને જો આ સસારમા પ્રાણુ એટલો વહાલો છે તો હું આ પળે જ ચાલી જાઉં છું, થયું ?”

હેમેન્દ્રે જોયું કે, આ વાક્યવિદગ્ધાની સાથે એ પ્રમાણે તર્ક કરવામા માલ નથી તેણે ધીમેથી કહ્યું — “ફ્રેંચ ! પ્રાણુ તો સધળાને વહાલો હોય છે, પરંતુ એ પ્રાણુને ખાતર હું તને વિરક્ત કરું છું એમ નથી પ્રાણુ કૃતા અધિક પ્રિય વસ્તુ આ સસારમા છે, પણ આમ જો શા માટે તું આવી અસદ્ વાસનાને તારા અત્મમા પોષે છે ?”

“સારાનરસાનો વિચાર કરવાની શક્તિ બોઈ દીધી છે.”

“જો, ફ્રેંચ ! વિચાર કર તું નવ્વાબજનદાની માનીતી બેગમ છે; એક દિવસ, બગાળ, બિહાર તથા ઓગિસાના શાહીતખ્ત આગળ તારું ધ્યાન છે એ તખ્ત આગળ હું એક અદના નોકર છું” —

“એજ કે ? બસ ! જો તમે આત્મા કડો તો એ શાહી તખ્તને લાત માર જો તમારી ધમ્મજા હોય, તો હું ઝાડપાન કે તૃણની શર્યામા મુખથી દિવસ ગુજારી શકીશ. બોલો, છો રાજ ?”

“શું તૃણપત્રથી છવનનો ગુજરો થાય છે ? પાદડા ચાવી દિવસ કઢાય છે ?”

“હા આપને હું જ ભોગવવું પડશે. આપનાથી એ સહન નહિ

થાય, નહિ વારુ ? તો જવ હું તમને હું ખી નહિ થવા દઉં જૂઓ આ મુક્તામાળા” — ફ્રેંચએ ગળામા પહેરેલી એાતીના માળા કાઢી હેમેન્ડના સામે ધરી — “આની કિમત એક હજાર સોના મોહોરથી આધક છે, એટલું જ નહિ પણ એવા એથી વધારે કિમતી કંઈક દાગીના મારી પાસે છે હુકમ કરો તો આપણે રાજભોગ અને રાજૈશ્વર્યમા, રાજપ્રાસાદમા રહીશું ખંડાળા, બિહારને છોડી દો — મૂલક ઘણો લાખો છે જ્યારે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યારે આ બાદી હાજર છે. આજ નહિ, કાલ; કાલ નહિ, મહિને — છ મહિને, જ્યારે ખૂશી હોય ત્યારે તમારા એક બોલ પર હું તૈયાર છું”

“ફ્રેંચ ! ફ્રેંચ ! શું દુનિયામા સઘળાના મન એક સરખા હોય છે ? જે રસ્તે જવાને તારું મન ઉન્મત થયું છે, તે જ રસ્તે જવા બીજાનું મન પણ રાજ થશે, એમ તેં શા પરથી માની લીધું ?”

ફ્રેંચ ઉભી થઈ, આગળ વધી, હેમેન્ડ પાસે આવી, સ્થિર નેત્રે તેના તરફ જોઈ રહી અને બોલી — “હેમેન્ડ ! બિબિ સુરતઉનિસા કેવી રૂપવાન છે ?”

પ્રશ્ન સાંભળતા જ હેમેન્ડના શરીરના રૂવા ઉભા થયા, ફ્રેંચના સદેહથી તેના મનને ભારે વ્યથા થઈ હેમેન્ડ ઉભો થયો, અને દહતાથી એકી નજરે ફ્રેંચના સામું જોઈ બોલ્યો —

“સાભળ, ફ્રેંચ ! બિબિ સુરતઉનિસા એક પરમ રૂપવતી છે. તે સાભળ્યું છે, જોયું છે તો વધારે સાભળ, તે તો મારી નાની બહેન છે.” બહેન શબ્દ પર અધિક ભાર મૂકી રોપમા હેમેન્ડ બોલ્યો — “સુરત, અહા ! તે તો મારા મુરખી, આશ્રયદાતા, અન્નદાતા, પિતૃતુલ્ય ભક્તિપાત્ર મહાત્મા કાસમઅલીખાની કન્યા છે એટલું જ કે, અમે એક પિતાના સતાન નથી, બાકી, બિબિ સુરતઉનિસા મારી સગી બહેન કગતા મને વધારે પ્રિય છે, સમજ ?”

“આપના કહેવાપર મને પૂરું યકિન છે માફ કરો”

હેમેન્ડની આખમા ઝળઝળિયા ભરાઈ આવ્યા ‘આવા અર્ગર્ગિય પવિત્ર સબ્ધ પર પણ શકાની નજરથી જોનાર અને વહેમ આણનાર પણ લોક છે !’

ફ્રેંચ બોલી — “માફ કરો, હેમેન્ડ ! અજાણતા મેં શકા કરી છે, પરંતુ તમારા કહેવાપર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, પણ ત્યારે તમે, મારી વાત શા માટે મનૂર કરતા નથી ?”

“શી રીતે કરું ? તારામા અને મારામા કેટલો ફેર છે ? તું નવ્વાબની બેગમ, હું એક અદના ગુલામ”

“એના તો ઉત્તર હું આપી ચૂકી છું.”

“હું હિન્દુ અને તું મુસલમાન”

“હું મુસલમાન છું ખરે! ગર હું હિન્દુ હતો તો આપ મારી વાત માન્ય રાખતે?”

“ના, જે રસ્તે જવા મને તું પ્રેરે છે, તે રસ્તે જવાને બંને હિન્દુ અને ઇસ્લામ ધર્મ મના કરે છે”

“તો પછી મારી વાત મનૂર નથી?”

“ના”

“કાઈ કાળે પણ નહિ?”

“કાઈ કાળે પણ નહિ”

ફ્રેંચ બેઠી હતી, તે પાછી ફરીથી ઉભી થઈ તેનું શરીર ક્રોધથી કંપવાળા ગુસ્સામાં તે બેઠી — “આપ મોટા ધાર્મિક—હું નીચ—અધમ—પાપી? તેથી તમે મારી ઘૂણા કરો છો, એ અભિમાન!”

હુમેન્ડ્રુ ધૈર્ય ગળી ગયું તે બોલ્યો — “તું પાપી છે કે ધાર્મિક છે, એ હું કંઈ કહેતો નથી, પરંતુ જે કાર્ય પાપી છે તે, સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, બંનેને માટે ઘૂણાપાત્ર છે”

“વારુ, તમે પૂરો વિચાર કરી જવાબ આપો છો?”

“હા”

“આ તમારો આખરી જવાબ છે?”

“આખરી”

આવો નિર્ધારિત ઉત્તર મળ્યો, એવી ફ્રેંચએ સ્વપ્નમાં પણ કંપના કરી ન હતી નહિ ધારેલા, નહિ બંને એવા અપમાનથી મર્માહુત, ફ્રેંચને પિત્તો ઉકળી આવ્યો, તેના મનમાં અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળા સળગી ઉઠી શાપથી થડકતા સ્વરે મધ્યમાં ફ્રેંચ બોલી — “દાસાનુદાસ, ગુલામ તે ગુલામ. એને રાજભોગની કયાથી ઇચ્છા થાય? નીચ તે એમાં સમજે શું? સાકરનો સ્વાદ આખરની ખીલોડી શું બને?”

“રાજભોગ! અહ હું !! એવા રાજભોગને હું તુચ્છ ગણુ છું” જેમ છછડાયો સાપ ફૂલી માડી ફકારો કરી ઉઠે, તે પ્રમાણે અભિમાનિની જાપદીસ સ્ફુરિતાગી ફ્રેંચ માથું ઉચું કરી, આગળ વધી, હુમેન્ડ્રુની પાસે આવી, વાકી ડોક કરી, લાલચોળ આખ કરી બોલી —

“નવ્યાબ્જનદાની મમતાથી આપ એના અગ્રહક બંન્યા છો, એટલે ખીબ ક્રોધને વિસાતમાં ગણુતા નથી ખીબ કોઈ માણસ છે જ નહિ, એમ સમજો છો? એ નજીવી વાતમાં બે તમારી માનહાનિ અને પ્રાણહાનિ ન કરુ, તો મારું નામ નહિ”

માથુ ઉચુ કરી, વક્ષ સ્પીત કરી, જે પરવાઈથી ગભીર સ્વરે હેમેન્ડ બોલ્યો:-

“જે, ફ્રેન્ડ! તું મને પ્રાણુનો ભય બતાવતી હોય તો તેથી હું કંઈ ડર એમ નથી, કોઈ કાળે મેં મારા પ્રાણુની પરવા કરી નથી. હવે અહાય તે નવ્યાબજ્જદાને કહેજે જેશક, તેઓ તારા કહેવાપર વિશ્વાસ પણ કરશે. જે શિક્ષા તેઓ દરમાવશે, તે માથાપર ઝીલી લઈશ; એમા શું છે? તુ જે કહે છે કે, હું દાસાનુદાસ-નોકર છું તે કપૂલ, પરતુ તું, ભંગાળ, બિહાર અને એરિસાના નવ્યાબજ્જદાની માનીતી જેગમ, ગતિએ મારે થેઝ આવી મને બ્રષ્ટ કરવા, નિમકહરામી કરવા પ્રેરે છે, તે મારા શરીરના હજારો દુકડા થતા, હવતા મારી ચામડી ઉખેડાતા પણ કોઈને જાણાવીશ નહિ ફ્રેન્ડ! હું નોકર છું, પણ એહસાન કગમોશ નથી.”

હેમેન્ડની નિહા વાણી, નિર્વિકાર ચહેરો, ઉન્નત સ્પીત વક્ષ, બળ-ગાળી વિશાળ બાહુ, સ્થિર દટપ્રનિજ ચક્ષુ, શૌર્ય લાવણ્ય દેહ જેઈ ફ્રેન્ડ ઓંકી ઉભી જ રહી. જેમ વાસળીના મીઠા સુરથી કે મત્રૌપધિથી કાણુની નમી પડે, તેમ તે નમી પડી તેનું અભિમાન ગળી ગયું ફ્રેન્ડ અપમોહથી મુગ્ધ થઈ ગઈ, પુરુષોચિત અટલ સાહસ જેઈ તેનું હૃદય આઈ થયું કેટલી પણ સૂધી ઉભી ઉભી હેમેન્ડના સામુ તે જેઈ રહી. પછી તે જમીનપર જેસી ગઈ.

હેમેન્ડ કહેવા લાગ્યો - “ફ્રેન્ડ! સાલળ કોધમા તુ તને પોતાને બૂલી ગઈ છે હું બાણુ છું, નથી બાણુતો એમ નહિ તારા મજરાના પહેલે દિવસે જ તારા હૃદયની મેં પરીક્ષા કરી હતી તારા હૃદયને હું સારથી જ જાણુ છું તે જ દિવસે તો, માનની, કે કીર્તિની પરવા ન કરતા તારી પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરી, ભર મહેરીલમા, હજાર અમીરઉમરાવ સમક્ષ મારા પ્રાણુની ગ્લા કરી હતી હું કોણુ? એક અપરિચિત માણસ તો મને કોઈ દિવસ જોયો સુદ્ધા હતો નહિ; તો વાતચીતની તો વાત જ શી? આટલું છતાં તો તારી પોતાની તુટી કહી, હવતા જોખમે મારી વહારે ચઢી તે તું વિના વાકે, વિના અપરાધે મારુ અનિષ્ટ કરીશ, એમ હું માનુ ખરો? નહિ, કદિ નહિ. ફ્રેન્ડ! તારુ હૃદય મારુ અનિષ્ટ નથી જોલતું, પણ તારો ગુસ્સો જોલે છે ફ્રેન્ડ! ફ્રેન્ડ! તું તેવી નીચ નથી.”

ફ્રેન્ડના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહિ તેની ઉદ્દીપ્ત પ્રતિહસાની લાગણી જતી રહી હતી તેનું હૃદય આઈ થઈ ગયું હતું તેની આખમા આમુ ભરાઈ આવ્યા બિચારીનું ચિત્ત દેઝાણું હતું નહિ.

કયાથી હોય? એક વખતે તે સામરું ખોઈ બેઠી હતી તેનું અભિમાન ગળી ગયું, જળભરી આખે હેમેન્દ્રને તે પગે પડી અને ગદ્ ગદ્ કંઠે બોલી -

“હેમેન્દ્ર! મારું ચિત્ત મારા વશમાં નથી શું કરું? મને તમારા ચરણમાં રાખો.”

હેમેન્દ્ર પાછો સરી ગયો. તેણે અતિ યત્ને, આદરથી, મમતાના શબ્દો કહી, ફ્રેજને બેસવા કહ્યું ધણી વારે ફ્રેજ બેઠી.

હેમેન્દ્રે કહ્યું - “ફ્રેજ! ફ્રેજ! ચિત્તને વશ કરવા ઉપાય કર બે, તું હવે નવ્યાખ્યાનની બેગમ છું. આ સારું કહેવાય? તું ગુણી છે, તું રૂપવાન છે તારા જેવી ગુણવતીને આ શોભે? બે એમ અધીરી થા મા, સમજ?”

ફ્રેજની આખમાંથી દડદડ પાણી પડવા લાગ્યું. તે ભમકે બોલી -

“હું ઘણો પ્રયત્ન કરું છું, પણ કંઈ મારું ચાલતું નથી. મન માનતું નથી માટે હિમત કરી, રાતની વખતે સાહસ ખેડી આજે અહીં આવી છું મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, એક વાર દિલની સર્વ હકીકત મન બોલી તમને કહીશ એમ વિચારી તમારી પાસે આવી. હું નહોતી ધારતી કે, આપતું મન આવું પાપાણુ જેવું હશે!”

ફ્રેજની અવસ્થા બેઈ હેમેન્દ્રનું દિલ પણ દુ ખી થયું. અતિ કામળ સ્વરે તે બોલ્યો - “મારું પાપાણુ જેવું હૃદય છે, એમ તારી ધારણા ગઈ, એમાં જ તારું હિત છે સસારમાં ધણી વખત પથ્થર જેવા હૃદયના માણસો, તેમનાં પરમ હિતકારી હોય છે હું જીવીશ ત્યાં સૂઝી યાદ રાખીશ કે, ફ્રેજ! મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરનારી, મારું ચિરકાલ મગલ કરનારી, મારો પરમ સુહૃદ્ તું જ છે ફ્રેજ! ફ્રેજ! અહીં આવવાનું સાહસ કરવાનું તને શાથી મન થયું?”

“કહ્યું તો ખરું કે, હું આત્મવિશ્વસ્ય થઈ છું. મારું હૈયું મારા કબજામાં નથી. હું દિલને ગુમાવી બેઠી છું.”

“આત્મને વશ કર ફ્રેજ! તે તારાથી બની શકશે. એમાં કંઈ કઠણ વાત નથી.”

આસુ હોતી ફ્રેજ બોલી - “હું યત્ન કરીશ પણ, હેમેન્દ્ર! તમે મારી ધૂણા કરતા ના.”

“તારી ધૂણા કરું છી છી છી ફ્રેજ! હું એવો અકૃતજ્ઞ નથી.”

“હેમેન્દ્ર સાલજો હું મનને કાણુમાં રાખવા પ્રયત્ન કરીશ પરંતુ કરી શકીશ, એવી મારી ખાત્રી પડતી નથી મારો રોગ કદિ કાળે મટવાનો નથી હું તમને બાંધ્યું કરવા યત્ન નહિ કરું, પરંતુ મારી આકાંક્ષા મરવાની નથી મેં મારું જીવન તો ખોઈ દીધું છે કદિ કોઈ કાળે, ઈશ્વર

કરેને તમારી મતિ ફરે જે કાંઈ દિવસ તમને મારી દ્યા આવે, તો એ દિવસની હું પ્રતીક્ષા કરતી રહીશ ,

“મારું ચિત્ત વિચળિત થાય, એમ પ્રાર્થના ન કર, એમ પ્રાર્થના કર કે ઈશ્વર તને સુમતિ આપે ”

“વારુ, બેઘશ પણ હવે હું રજા લઈશ વખત ધણો થઈ ગયો છે. આટલા દિવસ પછી પણ હું તમારા હૃદયને જાણી શકી નહિ, એ મને માફ કરજો મારી ઘૂણા કરતા ના ”

એટલું બોલી ફ્રેંચ ઉભી થઈ

હેમેન્દ્રે પૂછ્યું — “શી રીતે અહીં આવી છે, ફ્રેંચ ?”

“નૌકામા પૈસો હોય તો આ દુનિયામા થોડીજ ચીજ અસાધ્ય છે. તમારા બાગના ઘાટે નૌકા છે, હવે વિલખ કરાય એમ નથી ”

“વારુ પણ આ વેપમા તારાથી જઈ શકાશે નહિ હું નૌકા બેઘ આલું, તું એટલામા વેપ બદલી નાખ ”

હેમેન્દ્ર નીચે ઉતર્યો નીચે જઈ રામમોહનને હાક મારી તેણે પૂછ્યું કે, “કાંઈ મળવા આવ્યું હતું ?” રામુએ ના કહી સફલાગ્યે કાંઈ આવ્યું ન હતું

રામુને સીડી આગળ ઉભો રહેવા કહી, હેમેન્દ્ર એકલો બાગના ઘાટ આગળ ગયો ચંદ્ર અસ્ત થયો હતો. ફ્રેંચની નૌકા ઘાટની અડો-અડ બાધેલી પડી હતી, એ બેઘ હેમેન્દ્ર પાછો ફર્યો બારણા આગળ આવી કહ્યું — “સહુ ઠીક છે. તૈયાર છો ?”

અદરથી જવાબ આવ્યો — “તૈયાર છું અદર આવો ”

હેમેન્દ્ર અદર દાખલ થયો. ફ્રેંચએ વેપ બદલ્યો હતો અસારે તેનો દેખાવ મુઠું કૂટ્યા વંગરના એક તરણ યુવકના જેવો જણાતો હતો ને દેખાવડા પરિધાનમા મનોહર લાગતો હતો.

ફ્રેંચ આગળ વધી, હસતા હસતા બોલી — “સલામ, બાબુ, સાહેબ ! આ મુસાફર મિરજા મહમદ અલિખા દિલ્લીથી આવે છે ”

ફ્રેંચના સાહસથી હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો હતો નિરાશ હૃદયે અપમાનિત થઈ જતાજતાં પણ તેના વાક્યવેદગ્યથી તે અવાક્યની ગયો હમેશ કરતા કામળ સ્વરે ફ્રેંચ બોલી — “હેમેન્દ્ર ! જાઉં છું મળવાતું તો ઘણીવાર થશે હું આપને વિરક્ત નહિ કરું, પરંતુ આશા ! હા ! તે તો જવાની નથી ” કહ્યું છે કે,

“આશા તૃષ્ણા ના મીઠે, કહે ગયે દાસ કબીર ”

“જશે તે પણ.”

મહાશયને અદર આવવા વારવાર કહેવરાવે છે, પરંતુ મહેશરાય તેમ કરતા નથી. તેઓ ખહારની બેઠકમાં માણસો સાથે બેઠા છે. સધળાના મનમાં આજ એક જાતની ઢિંકર પેદા થઈ છે, સધળાના મોંપર ત્રાસના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ગામમાં આજ ખગર ફેલાઈ છે કે, ‘નવ્વાખની ફેજ ત્રણ પાનસી લરી માલ લઈ આવે છે.’ ‘પાનસી જયનગરને ઘાટે નાગરી, કેટલાક હથિયારબધ સિપાઈઓ ગામમાં આવવા માંડ્યા છે. ‘તે તો નવ્વાખની ફેજના થોડા માણસો છે ખાડી પાછળ ખીબા આવે છે તે જૂદા શામાટે નવ્વાખની ફેજ જયનગર આવે છે, તે કોણ જાણે ?’ આજે ગામમાં હુટકાટ, મારામારી, ગિરફતારી, ધૂળરાખ થુ થશે, કેટલો અત્યાચાર અનર્થ થશે, તે કોણ કહી શકે ?’ કલ્યાણી તળાવમાંથી એક બેંડું પાણી લાવવા ગઈ હતી. પાણીનું બેંડું માથે રાખી, જેવી કલ્યાણી પાછી કરતી હતી, તેવી તેણે કેટલાક સિપાઈને તળાવની પાળપર જોયા. તે આશરે પાંચ છ જણ હશે. તેમને માથે લાલ પાઘડી, શરીરપર મિરજાઈ, કમરે તરવાર, પીઠે ઢાલ અને હાથમાં ડાગ હતી. કલ્યાણી તેમને જોતા જ ગભરાઈ. તે ઉતાવળી ચાલવા લાગી, પણ સિપાઈઓ વેગથી પાછળપાછળ આવી લાગ્યા. ધરતુ આગળ થોડું દૂર હશે, એટલામાં એક સિપાઈએ હાક મારી —

“એ ખૂટી ! ખડી રહો”

ક્રમા શબ્દ સાંભળતા જ કલ્યાણીને ધારકો પડ્યો, માથાપરથી તેનું બેંડું પડી ગયું, કેડપરથી ઘડો જમીનપર ફેંકી દીધો અને કલ્યાણી દોડવા માડી સિપાઈએ ફરીથી હાક મારી —

“અય ખૂટી ! પલાઓ મત, ખડી રહો”

કલ્યાણીએ શ્વાસભેર દોટ મૂકી સિપાઈઓ પણ તેની પાછળપાછળ આવવા લાગ્યા. કલ્યાણીની ખૂમથી કેટલાક માણસો આગળ આગળ આવ્યા, અને જોયું તો સિપાઈઓ ઘર પાસે આવે છે. સિપાઈઓ દરવાજા આગળ આવી ઉભા રહ્યા. તેમાંનો એક જણ ચારે તરફ નજર કરતો, અદર પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. ધરનો નવો મુનિમ રામકનાઈ (પગમાં ખડા, કાને કલમ સાથે) આગળ આવ્યો અને બોલ્યો —

“આપ કોણ છો ? કયાથી આવો છો ?”

“હું મુર્શિદાબાદથી આવું છું તમે કોણ છો ?”

એટલામાં મહેશરાય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતા જ સિપાઈ, પીઠપરની ઢાલ અને હાથમાંની ડાગ, જમીનપર નાખી આગળ વધ્યો. મહેશરાય વિચારમાં પડ્યા કે, આગળ વધુ કે પાછો કરું, એટલામાં એક જાણે ફતેરો ફૂલોફૂલો તે સિપાઈની સન્મુખ આવ્યો અને પુંછડી

હલાવતો, ગેલ કરતો, સિપાઇના પગને ચાટવા ને ફેદવા લાગ્યો. પાછલા પગે ઉભો થઈ, સિપાઇના શરીરપર આગલા પગ હલાવતો માથુ ધુણવવા લાગ્યો. અવ્યક્ત શબ્દથી તે સિપાઇએ ફતરાને દૂર ખસેજો, અને જમીનપર નીચે પડી મહેશરાયને પ્રણામ કર્યાં મહેશરાય બિચારા અવાક થઈ ગયા, કે આ શુ? નવ્વાળની ફ્રાજનો સિપાઈ મને પગે લાગે છે એ શુ? તેમણે પૂછ્યું, “આપ કાણુ છો?”

“હું, હું તો રામમોહન”

“રામમોહન! તુ રામમોહન છે?” રાયમહાશયે તેના પાઘડીવેષ્ટિત માથાપર હાથ મૂક્યો અને જોલ્યા — “રામમોહન! તુ ક્યારે આવ્યો?”

રામમોહને માથાપરની પાઘડી કાઢી નાખી, રાયમહાશયને ફરીથી પ્રણામ કર્યાં ને કહ્યું — “મુશિદાબાદથી બાણુ સાહબે” — રામુએ દાત વચ્ચે જીલ કચરી, ભૂલ સુધારી — “દાદાબાણુએ મને ઘેર મોકલ્યો છે બે પાનસી ભરી માલ મોકલ્યો છે અને સાથે પહેરાવાળાનો બદોબસ્ત છે કાઈ મને જોળખી શક્યુ નહિ, ફક્ત આ વાધાએ મને જોળખ્યો,” વાધા, તરફ ફરી — “કમરે વાધા?”

વાધો આનદથી ફેદવા, નાચવા અને ગેલ કરવા લાગ્યો.

મુશિદાબાદથી જ્યારે અરિન્દા માર્કિત હેમેન્દ્રનો પ્રથમ પત્ર મહેશરાયને મળ્યો ત્યારે તેમણે હેમેન્દ્રને ઘેર પાછો આવવા લખ્યું હતું મહામાયા અને કલ્યાણીના કકળાટથી રાયમહાશયને પણ કારે નહોતો. વળી હેમેન્દ્ર ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો, એનું કારણ રાયમહાશય પોતે જ હતા, એમ મનમા ધારી, પડે જતે પણ સર્વદા ખેદમા રહેતા હેમેન્દ્ર ઘેર પાછો ફર્યો નહિ, પરંતુ જ્યારે પત્રમા તેની આર્થિક ઉત્તતિની ખબર આવવા લાગી, ત્યારે ધરના ઘણાખરા માણસો શાત પડ્યા આટલા દિવસ સૂધી પત્રદ્વારા કિવા કાઈ આવનારજનાર સાથે સવાદ આવતા, પરંતુ આ વખતે તો હેમેન્દ્રે ખુદ રામુને મોકલ્યો હતો.

જેતજેતામા ધરમા સમાચાર કેલાઈ ગયા કે, એ કઈ નવ્વાળની ફ્રાજ નથી, પરંતુ રામમોહન બે પાનસી ભરી માલ લઈ, પહેરા સાથે મુશિદાબાદથી આવ્યો છે અદરની દેવડીનો દરવાજો ઉઘાડી નાખવામા આવ્યો. સાથે આવેલા સિપાઇના ઉતારાનો રાય બદોબસ્ત કરવા લાગ્યા, એટલામા અદરથી માણસોના ટોળાએ રામમોહનને ઘેરી લીધો. તેઓ તેને અનેક પ્રશ્ન પૂછતા હતા, એવામા અદરથી એક જણે આવીને કહ્યું કે, ‘ગૃહિણી રામુને અદર જોલાવે છે.’

અદરના લાગમા શેરીના જોગણોકગ એકઠા થયા હતા મહા-માયાની પાસે નવદુર્ગા, વિશાખા, શ્યામા, ધનગોરી, બજલી, ચપળા,

મુર્શિદાબાદથી આવ્યો હતો. રામમોહન એકએક ચીજ બહાર કાઢી સઘળાને બતાવવા લાગ્યો. શેરીના માણસો, શુ આવ્યું છે તે જોવાને આવ્યા હતા, તેઓ સર્વ આમાની ધણી ચીજો જોઈ, આશ્ચર્ય પામતા, પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. હિંમુએ વિદેશમાં જઈ આટલીબધી ચીજો સંપાદન કરી મોકલી, તે જોઈ મહામાયાને આનંદ થયો, અને આનંદથી સર્વ જોવા લાગી. મહામાયાનું હૃદય આનંદથી ઉચ્છવાસિત થયું હતું, અનેહથી આર્દ્ર બન્યું હતું, આ સર્વ જણુસ જોઈ તેનો આનંદ માયો નહિ. કાકા આવીને ‘આ શુ? આ કોને માટે?’ પૂછવા લાગ્યો, કેટલીક વાતની પરપૂછ કરવા લાગ્યો. ‘આ બધું કની તારું છે,’ એમ મહામાયા તેને અનેક રીતે સમજાવવા લાગી. રાયમહાશય અદર આવ્યા. તેમને જોતાજ આ સર્વ જોઈ મહામાયાની આખમા આનંદના આસુ આવ્યા. તે સંજળ નેત્રે જોલી — “અરે! આમ તો જૂઓ? હિંમુએ કની રૂપાના થાળા અને વાસણ મોકલ્યાં છે.”

આ આનંદજનક કથનનો મર્મભેદી અર્થ કોઈના સમજવામાં આવ્યો નહિ, મહેશરાયની આખમા પણ આનંદના અશ્રુ આવ્યા.

રામમોહને એક પેટી જોલી એક પત્ર અને પરબિડિયુ રાયમહાશયને આપ્યું. તે પત્ર સર્વને સંભળાય, એવા મોટે સ્વરે તેમણે સઘળાને વાચી સંભળાવ્યો. કાગળના પરબિડિયામાં કેટલાક સનદપત્ર અને દખલિ પરવાના હતા, તેમાં નિજમતની મહોર હતી. હિંમુએ પોતાના કાકાને નામે ત્રણ પરગણાની જમીનદારીના દસ્તાવેજ નંવાબની મહોર સાથે અને તેના અસલ દખલી પરવાનો મોકલ્યો હતો.

રાયપરિવારની આવી મોટી ઉન્નતિની વાર્તા સારા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ; એટલુંજ નહિ પણ એક ગામથી બીજે ગામ સુધી આ વાત ધૂપી રહી નહિ. આ સિવાય બીજી કેટલીક બીના પણ ગામમાં પ્રચાર થવા પામી કેટલાક દિવસ સુધી ગામમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં રામમોહન ને રામમોહન, વાટે, ઘાટે, હાટે જ્યાં રામમોહન, ત્યાં લોકોની ભીડ ઘર છોડી મુર્શિદાબાદ પહોંચ્યા પછી તે પાછો ફર્યો, ત્યાં સુધીની સઘળી હકીકત રામુએ આખા ગામમાં ફેલાવી, વાત એક કાનેથી બીજે કાને થઈ રસ્તામાં ખાંસાબહેની અકસ્માત મુલાકાત, લટારઓનું આક્રમણ, સુરતબિબિનો ઉદ્ધાર, હુગલીમાં નંવાબજાદાનો દરબાર, ફ્રેન્ચનો પ્રથમ મૂજરો, નંવાબજાદાની નિર્દય સજા, નંવાબજાદાના દરબારમાં હેમેન્ડ્રની ઉન્નતિ, અમિરઉમરાવ વર્ગમાં હેમેન્ડ્રનું માન વગેરે અનેક વાર્તા રામમોહને કેટલાકને કરી. આ સઘળી વિગત રૂપાંતરિત થઈ આખા ગામમાં ફેલાઈ. હરિએ રામમોહન પાંચેથી સાલળી, નારાયણે હરિ

પાસેથી સાલળી, રામાને નારાયણે કહી, શ્યામે રામ પાસેથી સાલળી એમ મીઠું મરચુ લેતી રૂપાતર ખાસ જૂદા જ રૂપમા ગામમા ફેલાઈ જે સાલળે તે ખીજને કહે, ખીજે ત્રીજને કહે, એમ રજની ગજસમાન થઈ ગામમા ચારેમેર વાયકા ચાલી

શ્યામા ! એક દિવસ લક્ષ્મીપ્રિયા પાસે આવી અને કહ્યું -“હું, અલિ ! તારે તો શોકનું શૂળ થયું છે જો કહે છે, કે બા ! મારા ભાઈ પર નવ્વાખની બેગમના ચાર હાથ છે હું, હવે તારે શી કમીના છે ?”

આ વાત લક્ષ્મીને શૂળ સમાન લાગી લક્ષ્મીપ્રિયા સારી રીતે જણતી હતી કે, શ્યામા ઝેરિલી છે. તેને કાઈનું સાઠ થાય તે સહેવાય નહિ લક્ષ્મી ધણીની મનગમતી સ્ત્રી હતી, તે વાત તેને સ્પષ્ટ નહિ, માટે આવો યુદ્ધો તેણે ઉઠાવ્યો હતો પારકાનું સુખ જોઈ તેના અતરમા આગ સળગતી હતી

લક્ષ્મીએ કહ્યું -“બેગમની મહેરબાની ! પછી ખીજુ શું કહેવું છે ? એથી આ બધું આવ્યું એમ કે ?”

શ્યામા -“બા ! નાહક ગુસ્સે શાની થાય છે ? રોરીના બધા લોકો વાત કરે છે આખા ગામમા વાત ફેલાઈ છે તને કાઈએ વાત નથી કરી ? શામાટે કરે ? બધું નવ્વાખની બેગમ હો કે અમીરની છોકરી હો, પરદેશમા જાય તે શું ના કરે ?”

એવામા વામા ત્યા આવી તે બોલી.-“કમરે, વહુ જોડે શું જાનીજાની વાત કરે છે ?”

શ્યામા -“આ વાત શી બળી છે જો ? હું તો સાલળ્યું જ કની કે, મારા ભાઈપર નવ્વાખની બેગમના ચાર હાથ છે ?”

જેવી શ્યામા તેવી જ વામા તે બોલી.-“ના, ના, અલી એ તો બેગમ નથી કહે છે કે, કાઈ નાચવાવાળી ગુણિકા છે વળી ઉમરાવની કન્યા સાથે પણ ભાઈનો ખૂબ વ્યવહાર છે તો એ નથી સાલળ્યું કે ?”

એટલામા નવદુર્ગા લા આવી. તે બોલી.-“કમરે બા ! અલિ, શું વાતો કરો છો ?” શ્યામા -“કંઈ નહિ એ તો આ શ્યામા કહે છે કે, નવ્વાખની બેગમ કની મારા ભાઈને ખૂબ ચહાય છે”

વામા -“ના, બા ! હું એવું કહેતી નથી, એ તો વામા કહે છે કે, કાઈ ઉમરાવની છોકરી સાથે હિંમુદાદાને સારા સારી છે.”

નવદુર્ગા -“તમારે કની કંઈ કામ નહિ ને ધંધો પણ નહિ ગામની જેટલી નરમી વાત, તે તમારે લા પહેલી આવે અલિ, તમારે લા કાઈ હલકારો કાગળ લઈને આવ્યો હતો કે શું ? તમને આ બધી પ્રાપ્તિ ખબરે ?”

વામા—“લે, આ તો અમને લેતી પડે છે ! અમને શી ખબર કે ગોટી વાત કરીએ ? રામુએ સધળા ગામમા હકીકત કહી છે ”

શ્યામા—“અમારું કાણુ પરદેશમા છે કે, પત્ર આવવાનો છે ? અમે કયા કેાઇની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા છીએ ? આ નો પેલી શેરીમા મામા-જીને લા ગઈ હતી, લા કેટલાક જણને મોંએ મેં એ વાત સાલળી લારે કહ્યું અમારે નહિ તો શુ કામ કહેવું પડે ? નાહકની પત્યાત અમારે શું કરવા બહારવી ?”

ગુસ્સો કરી શ્યામા અને વામા લાથી ચાલી ગઈ. લક્ષ્મી મોં નીચુ કરી બેસી રહી તેનું મોં વિલાઈ ગયું હતું, આખમા આસુ જણાવા માંડ્યા હતા

નવદુર્ગાએ કહ્યું—“એ તો રાડો કાઢતું સારુ દેખી શકતી નથી એમના કહેવાપર તું ધ્યાન આપે છે ?”

“હુ કયા તેમની વાતો સાલળવા નવરી બેસી રહી છું ? તેઓ મિષેમિષે અહીં આવે છે, ને પગે પડી વાત કરે છે.”

“સધળું બોતાણું, સમજ ?”

“સાચુ ખોટુ ઈશ્વર જાણે ”

“હુ કહું છું તે માન એમાનો અક્ષરેઅક્ષર જૂઠો ન હોય તો. રામુને બોલાવી પૂછી જો ”

“છી એમા તે વળી પૂછવાનું શુ છે ? કેાઇને પૂછવાની ગરજ નથી ”

“સાસુસસરાના ભર્યાં ધરમા, નાના દિયેરને, પણ બોલાવી ધણીની હકીકત પૂછવી, તેની હકીકત મેળવી ચોકસી કરવી, એ કુલિન સ્ત્રીનું લક્ષણુ છે ? સાક્ષીપ્રમાણુ લઈ સ્વામીનો અપગ્રાધ સાબીત કરવો ?” છી એ તો કેાઈ મુશિક્ષિતને માટે સારી વાત નથી તો લક્ષ્મી શુ કામ એવું શરમાવનારુ કામ કરે ?

નવદુર્ગા—“તું શા માટે નાહકે મનને ખોટું લગાડે છે ? એ તો એ રાડોની ટેવ છે ”

“મને સદેહતુ કાગળુજ નથીને છોને કહે દાડે બળ્યા ”

લક્ષ્મીપ્રિયા ચક્ષુમુદ્રિત કરી મનમા કહેવા લાગી—“તમે સ્વામી છો, પ્રભુ છો, હુ તમારી દાસી છું, તમે દેવતા છો, તમારાપર પ્રભુ મને કેાઈ કાળે સદેહ ન કરાવે ”

તે રાત્રે શયન વખતે બિજાનામા, પણ છોકરાને પડખામા સુવાડી લક્ષ્મી આસુ સારતી હતી તેણે નવદુર્ગાને કહ્યું હતું કે—તેના હૃદયમાં શકા નથી—તે યથાર્થ ન હતું સ્વામીની આવી વાતોથી રમણીનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ખળભળી ઉઠ્યું હતું, તે મનમા વિચાર કરતી હતી

કે, શામાટે શ્યામા અને વામા આ પ્રમાણે વાત કરે? કંઈ સહેજ પણ કારણ હોતું જોઈએ' વળી તેના મનમાં એથી વિરુદ્ધ વિચાર ઉત્પન્ન થતા 'ના, ના, સ્વામી એવા નથી. નકામા એ લોકો તેના આરાધ્ય દેવતાપર, કલક લગાડે છે.' વળી તે મનમાં પ્રાર્થના કરતી, અનેક વાર કરગરતી કે 'પ્રાણેશ્વર ઘેર પાછા ફરી જાઓ. ઘણા દહાડા થયા છે; એકવાર દાસીને દર્શન દઈ જાઓ, આપના ચરણમાં મસ્તક રાખી આ હૃદય શાંત કરીશ જો એકાદ અશુભિંદુ પાદપદ્મમાં પડે તો, હે પ્રાણના અધિદેવતા! અમળા જાણી આ શકાને માટે ક્ષમા કરજો' એમ તેણે વિચારમાં સારી રાત વ્યતીત કરી. તેના વિશુદ્ધ હૃદયને સ્વામીકલક સ્પર્શ નહિ, પરંતુ કાણ કાળ ગદા થઈ આવતી ઈશ્વરને શુદ્ધ મતિ દેવા પ્રાર્થના કરતી હતી.

રાત્રી ઝાઝા દિવસ ત્યાં રહ્યો નહિ છોકરાને પાટી બેસાડવાની ક્રિયા ધામધૂમથી થઈ. મહેશરાયે પુત્રનેહ દર્શાવવામાં કંઈ કમી ન રાખી રામમોહન ત્યાર પછી તરત પાછો મુર્શિદાબાદ રવાના થયો.

નવમ પરિચ્છેદ

કૈંભુદ

કૈંભુ બીબીને ઘેર આજ નાચરંગ, આમોદપ્રમોદ છે સધ્યાકાળ વતાયતામાં મજલીશનો આરભ થઈ ચૂક્યો છે. આજ નવ્યાખબદો નિશામાં ચિકાગ નથી મૂઢુ, મદ, ગુલાબી નિગામાં આજ તેનું મોં પ્રપુલ્ક, હૃદય ઉદાર અને ચક્ષુ ન્યોતિર્મય લાગે છે તે વાતવાતમાં રહસ્યપૂર્ણ મજા હોય છે, કાલેકાલે કૈંભુના કિન્નરકક્ષાએ પોતાનો કંઠ મેળવી ગાવા લાગે છે, વખતે તખલા બજાવી તાલ ધરે છે, સતપેં સારંગી લઈ કૈંભુના ગીતને અનુસરે છે. નવ્યાખબદો સંગીતમાં ઉત્તાદ ન હતો, પરંતુ તેને સુરલયનુ લાન કીક હતું હૈમેન્દના શિષ્ય થવા પછી, સંગીતમાં તેણે કીક કુશળતા સપાદન કરવા માડી હતી. હૈમેન્દ બજાવતો હતો, કૈંભુ ગાતી હતી, આજ નવ્યાખબદો ઘણો ખુશ હતો.

જે દહાડે કૈંભુ ધૂપા વેપમાં હૈમેન્દને લા આવી હતી, તે દિવસથી હૈમેન્દના મનમાં શાંતિ ન હતી એ ખરી વાત છે કે, તે દિવસ પછી કૈંભુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તુટી બતાવતી નહિ, ગાન ગાતી વખતે પ્રત્યક્ષ લાલસામય અપાગભગી હવે કરતી નહિ, પહેલાના માકક અર્થસૂચક અગવિસેષ, કે ગીતના પદોપદેશે ગુપ્તભાવ વ્યક્ત કરવા એટલું કરતી નહિ; છતાં તેની, ઢાતર, કમણ દષ્ટિ અને ગીતના કમણ

મર્મથી હૈમેન્દ્રનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થતું. આજે ફ્રેજીએ નિરાશપૂર્ણ કરણા-
ત્મક પ્રેમગીત ગાવાનું પસંદ કર્યું છે, ગીતનો મર્માર્થ કરુણુતર ભાસે,
એમ તેની ગાવાની ઢબ છે તેની ચાહનીમાં આજ તે પ્રખર વિદ્યુત-
વિભાસ નથી, પરંતુ સ્નિગ્ધ માધુર્ય છે આ જોઈ હૈમેન્દ્ર મનમાં સમજી
શક્યો કે, ફ્રેજીની આકાંક્ષા હજી ગર્ભ નથી, માત્ર તેની ઉદામ ચમત્ક-
તા જ નહીં થઈ છે

ફ્રેજીએ ઉર્દુમિશ્ર ફારસી ગીત છેલ્લું -

(આસાવરી ત્રિતાલ)

“કયા કરુ તુજકો મંચ બાદે બહાર.....ટોક
આગ લગે ઉસ ગુલે ગુલરાનકો પાસ ન હોવે મેરા ચાર કયા.
કગીદમ નાલગે અજ સૌંક પયરાહન કબા કરદમ
બગાએ નુસ્તને આ સખ તસફી રાહ રેહા કરદમકયા
અઝો મેં શુકતમ્ અહેવાલમ, મપૂર્સ અચ ચારે ગમખવારમ
ખરાબમ, દિલકિંગારમ, બેકારમ નવ ગીરફતારમ કયા

ફ્રેજીએ સમ વખતે સારંગી તરફ જોઈ સહજ હૈમેન્દ્રના પ્રતિ-
જ્ઞેય તે ચાહમાં પ્રચ્છન્ન પ્રશ્ન ન હતો, છતાં હૈમેન્દ્રનું હૈયું કાંપી ઉઠ્યું.
ફ્રેજી સારંગી સાથે સૂર મિલાવી ફરીથી ગાવા લાગી -

“કસમ અનફિલ તુમાયમ, ગીરચએ શામે સહર ગરદમ
ન બીનમ તા રખશ અચ નુસ્તનૂ હરગીબ નખર ગરદમ”.....કયા

આ વખતે હૈમેન્દ્ર નવ્વાબજાદાની પાસે પડેલા હીરાજડિત શુભાખ-
દાન તરફ જોઈ રહ્યો હતો, તેણે ફ્રેજીની કાતર દષ્ટિ તરફ જ્ઞેય ન
જ્ઞેયું કર્યું. ફ્રેજીના તરફ જોવાનું તે સાહસ કરી શક્યો નહિ હૈમેન્દ્રના
આત્મકરણમાં ભારે ઉદ્વેગ થયો ફ્રેજીનો અતરંગ્ય ગુપ્ત ‘તૃપ્તિનિલ આસ્તે-
આસ્તે ઉદીપ્ત હતાશન સમાન નિવડશે, એની એને શકા ન હતી વળી
તે, હૈમેન્દ્રને પોતાને પણ કદાચ ભગ્નીભૂત પણ કરી નાખે, એવી તેને
શકા પણ થઈ

નવ્વાબજાદાની ખાનગી મજલીશ પૂરી થતા જ હૈમેન્દ્ર ઉભો થયો,
અને હાથ જોડી કઈ અરજ ગુબારવાની છે, એમ જાહેર કર્યું
નવ્વાબજાદાએ પૂછ્યું - “ઉસ્તાદ શી અર્જ છે?”
ફ્રેજી હુમીને બોલી - “શાયદ! ઉસ્તાદને ધીમેદાની તાણાતાણી થઈ
પડી છે!”

નવ્વાબજાદો - “શું, સાચી વાત?”

હૈમેન્દ્ર - “હુ જુબૂરની દયાથી કઈ તેવી ખોટ નથી, પણ જો
હુ જુબૂરવાલાની ધનિજત, હો તો-એક અર્જ-”

ફેબ્રુ - “શાયદ ! આખુસાહેબ ફરી શાદી કરવા ઈગિદ્દો રાખે છે, માટે આપની અનુમતિ ચહાય છે ”

ફેબ્રુના બોલવાથી નવ્વાબજાદાને હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો - “તો ખીખી બહુ જ ખુશગુસ્ત શોધી કાઢી હશે.”

હેમેન્ડનું મન પાછું પકડું નવ્વાબજાદાની પાસેથી તે ઘેર જવાને માટે થોડા વખતની માગણી કરવાનો છે, તે ફેબ્રુ કળી ગઈ છે, એમ અનુમાનપરથી હેમેન્ડ સમજ્યો. તે અરજી ઉઠાવી દેવાને માટે, મળકમા ફેબ્રુ ચેપા કરી રહી છે, એ પણ તે પાકું જાણી શક્યો; છતાં આજ તે અટક્યો નહિ. શી રીતે જવાની વાત શાહજાદા આગળ જણાવવી, એને માટે તેણે મનમાં ઘણો વિચાર કર્યો હતો. માત્ર રજા મળશે કે નહિ, એ આશંકા તેના મનમાં થયા કરતી હતી.

હેમેન્ડ બોલ્યો - “હુજૂર ! ઘર છોડી આવ્યે ઘણી લાખી મુદત થઈ ગઈ છે, અને જો કે આપની કૃપાથી કાંઈ વાતની ખોટ નથી, છતાં આપ જો કૃપા કરી એક વાર—”

નવ્વાબજાદો તેના કહેવાનો મર્મ સમજી ગયો. તેનું સુખ ગલીર વધુ. તે બોલ્યો - “હેમેન્ડ ! હમણાં તે બનવું અશક્ય છે, થોડાક દિવસ જવાદો હમણાં હુજૂરત નિજામ સાહેબની તબિયત ઠીક નથી. રાજ્યમાં તોફાની વટોણિયાના ચિહ્ન ચારે તરફ જણાય છે. ખીજી ઘણી બાબતો છે, જે થોડો વખતમાં તમે જાણી શકશો. માત્ર આવા વખતે તમને જવાને માટે રજા આપવી યોગ્ય નથી. તમે પોતે પણ સારી રીતે જાણો છો કે, રાજ્યમાં વિશ્વાસુ માણસો થોડા છે. ને આવા વખતમાં તમારા જેવા વિશ્વાસુ માણસને મારાથી કેમ રજા અપાય ? હમણાં આવી ખટપટોમાં તમારા જેવા માણસની ખાસ અગત્ય છે, સમજ્યા ? થોડા વખત પછી, ઠીકઠાક થઈ ગયા પછી ઘેર જવાની રજા ખુશીથી મળૂં કરીશ ”

હેમેન્ડ કંઈ વધારે દયાણું કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ; તેણે માથું નમાવી, બે હાથે સલામ કરી.

ફેબ્રુને આ વાતથી હર્ષ થયો હતો. તે આનંદિક હર્ષ ગોપન કરી મળકના ધપમાં બોલી - “જહાપનાહ ! આજુને માટે કંઈ બરાબર દાલ રોટીનો બદોબસ્ત કરો ”

• • નવ્વાબજાદાએ હસતા હસતા કહ્યું - “હેમેન્ડ ! તમારી બેઅદબી આજકાલ વધતી જાય છે, તેની ઉચિત શિક્ષા કાલે તમને જણાવવામાં આવશે ”

કૈંઠ—“તે દિવસે તો બાબુ સાહેબની ગરદન જૂદી થવાની આજ્ઞા થઈ હતી.”

નંબાબજાદો—“તે વખતે જે નહિ થયું હોય, તે આ વખતે થશે”

હસતા હસતા નંબાબજાદાએ ગુલાબદાની પોતાના હાથમાં લીધી, અને સુવાસિત ગુલાબ જળથી હોમેન્દ્રનું માથું અને મોં સિંચન કર્યું હોમેન્દ્રે ઘૂટણે પડી કુર્નિશ કરી

મજલીશ પૂરી થઈ

ખીજે દિવસે બપોરે હોમેન્દ્રલાલને એક નિબમતી પરવાનો મળ્યો, તેમા તેને નામે અહમદપુર પરગણાની નઉવારા મહાલ, મયમાલ સાથ રીમાની જમીનદારી હતી

રાજધાનીમા અનેક જણ સાથે હોમેન્દ્રને મિત્રતા થઈ હતી હોમેન્દ્ર નંબાબજાદાનો ખાસ વિશ્વાસુ અને માનપાત્ર હોવાથી અનેક અમીર-ઉમરાવ, જમીનદાર, રજવાડા તેને ત્યાં આવતા હતા ઘણા લોકોનો તેને હાથે ઉપકાર પણ થયો હતો કેટલાક ઉપકારની આગ્રાએ પણ આવનાર હતા આજ હોમેન્દ્રની ઘેઠકમા માણસો માતા નહતા કેટલાક શ્રીમાન્ મુસલમાન અને ધનવાન્ હિંદુઓ આજ તેને ત્યાં આવ્યા હતા, અને તેની ઉન્નતિ સાલળી સર્વ પોતાનો આનંદ દર્શાવી, તેને અલિવાદન કરતા હતા.

દશમ પરિચ્છેદ

મુરતની મનોવાંછા

મુરતઉત્તિસા પોતાના શયનખડમા બિજાનાપર પડી પડી પુન્તક વાચતી હતી ૨ બેગી ભરત કામ કામ કરવામા હાથ અમે લાગતા હતાં ઈ તેમા ગરજ પડતી બોલ્યા વ નહિ એવો તેનો નકામો રાલ્યુ નાથ બોલી

છાતીપર પુસ્તક રાખી મુરત વાચતી હતી, તે તેણે સંસ્કૃત છાતી-
પર રહેવા દીધું અને બોલી — “ક્રમ, ધ્યાર! શુ કહે છે?”

“હું બહુ છું”

“ક્રમ, કામ પૂરુ થયું કે?”

“ના, થોડું બાકી છે”

“તો બંધ છે શા માટે? બેસીને પૂરું કરની, હું બે એટલામા
આ વાંચી રહી”

“બાલ્યુ! કાર્થ માણસ તમારી પામે બેકુ હોય તોએ એ, ને ન
બેકુ હોય તોએ એ એકલા એકલા ચોપડી વાંચ્યા કરવી, બોલવું
કરવું કાર્થ જ નહિ, બાલ્યુ હું મુગી ન હોઉં”

“ધ્યાર! તને ગુસ્સો શાનો લાગે છે? બે, આ વાચુ છું તે તું
સાલળ કેવો મનનો ઉપદેશ છે.”

“છાલેહા દર કેહઃ એ સયા માન્દાયેમ
હામ કલિ નાકશવાતે માન્દાયેમ”

સમજ કે?”

“બીબી! એ તમારી કારસી બારમી, કરદમ નાકરદમ બળી
મારાથી સમજતી નથી જે વાચ્યુ સમજવામા ન આવે, તે વાચવાથી
કાયદો જો?”

“તને સમજણ ન પડી, માટે બીબા સમજતા હોય તેણે પણ
વાચવું નહિ કે શુ? સાલળ, આપણે કની બધાં પાપી છીએ, ઘણા
વખતથી અનેક કુપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છીએ ને શયતાનના સસર્ગથી નાના
પ્રકારના પાપકાર્ય કરી, કેટલી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીએ છીએ”

“ખરી વાત, તમારા પાપનો તો કઈ પાર જ નથીને?”

મુરત વાચવા લાગી —

“રોગવસળ આન્દર માઆછી બુદાયેમ
ગાદિલ આન્ આમગ નદનહિ બુદાયેમ”

રાત દિવસ આપણે કેટલી આજ્ઞા માનતા નથી તથા કેટલી ચીજનો
નિષેધ પાળતા નથી” —

ધ્યારને સહેજ હસવું આવ્યું

તે બોલી — “હીક, બાર્થ હીક, તમે ગત દિવસ લોકના હું ખની
ચિતાં કરો છો તે હીક છે. કુરાન શરિકમા જેટલી આજ્ઞા છે, તેમાની
એક પણ તમે પાળી નથી તેનો ઉપાય જો કરવો? આ બધું તો હીક,
પણ હું પ્રજુ, છુ કે, શુ કાર્થ, કિતાબમા કઈ હસવાબોલવાની વાત જ

નથી? મુવા આ કિતાબવાળાને દુ ખ, પાપ, ધૂળ, માટી સિવાય બીજું કંઈ લખવાનું જ મળતું નથી?”

“શા માટે, એમ કહે છે? તે સિવાય ધણુએ લખેલું છે. જો, આપણે ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળીએ, રાતદિવસ તેના ચરણમા મન રાખીએ, તેના પર પ્રેમ કરીએ તો આપણને કેટલું સુખ ને કેટલો આનંદ થાય છે, એ પણ એમા છે.”

“માની લીધું કે હશે વારુ, એ સિવાય બીજું કંઈ જ સુખ દુનિયામાં નથી? માણસ માણસને ચલાય, એમા શું સુખ નથી?”

“પ્રેમમા સુખ છે, પણ તે કેટલા દિવસ સૂધી?”

“જ્યા સૂધી દુનિયા છે ત્યા સૂધી.”

“વારુ, પણ દુનિયા કેટલા દિવસ છે? જીવવું છે કેટલા દિવસ?”

“કેમ, કેટલા દિવસ? ધારે કે જે દિવસ જ છે, પણ એટલા જે દિવસ શું દુ ખ-દુ ખ, પાપ-પાપ, કરી કાઢવા કે? શું ઈશ્વરે પાપના લયને માટે, કે કેવળ દુ ખ દુ.ખના વલોપાત માટે આ દુનિયા સરજી છે? આખા આપી છે, તે શું સારી ચીજ જોવી નહિ, કે કાન આપ્યા છે, તે જે મીઠી વાત સાલળવી પણ નહિ?”

સુરતને બાદીના બોલવાથી હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું - “ચાર! કહેકની કે મોં આપ્યું છે, તે સારી મિઠાઈ ખાવી શા માટે નહિ? હ.”

“હા, હા, ખાવી, ખાવામા શું દોષ છે? મુવા પછી શું થવાનું છે કે પાપ, પાપ કરવામા માણસના દહાડા જતા નથી!”

“તે તો નથી જતા તે જાણુ છું, પણ શું મીઠી વાતને માટે માણસનું હૈયું એટલું તરફડ કરે છે કે, માણસ દિવાના થાય છે?”

“થાયતો શા માટે ન થાય? હજી સૂધી તમારું બાળકપણું ગયું નહિ એ શું?”

“ચાર! તું તો રોજ રોજ મીઠી વાતો સાલળે છે, પણ બિચારા સાદકની સાથે તું કોઈ દહાડો જરા પણ મીઠી કથા સલળાવવા જોડાતી નથી એ શું?”

“સાલળવાનું તેના ભાગ્યમા હશે તો સાલળશે પહેલા તો સાલળનારમા યોગ્યતા જોઈએ જો તેના નસીબમા સાલળવાનું લખ્યું હશે તો તે પણ થશે, સમજ્યા?”

“ના, ના, પણ તું ક્યારે જોડાવાની, તે તો કહે હું કની બાબા-જનને કહી કંઈ ઉદ્યોગ કરું.”

“તે કરજો ધણી ખૂશીથી, સમજ્યા? પણ હું પૂછું, તેનો જવાબ આપોને બીબી! કે તમને કોઈ જે મીઠી વાત કહે, એવું કોઈ કેમ જડતું નથી?”

“કેમ! તું એમ જાની કહે છે? જો, તુ તો રોજ રોજ મને મીઠી વાત કહે છે ને?”

“ખરી વાત પણ, બીબી! જો બાદીની મીઠી વાતથી શાહબાદી-ઓની તૃપ્તિ થીયે, તો પછી અમીરઉમરાવને દ્રકિંગ થવાનો વખત આવે કે, સમજ્યા? પણ દોણ જાણે બા, ઈશ્વરે તમારુ ચિત્ત પાપાણુનું ધણું છે કે શુ? હજી પણ તમે તો પાપ વરસની કીકલી જેવી વાત છોડતા નથી.”

“અહીં! પણ તે જ હમણા કહ્યું હતું કની કે, મીઠી વાતો કરનાર કઈ સહેજમા મળી આવે છે?”

“એ તો કની બાદી દાસીને માટે દોઈ ન મળે, પરતુ”—પ્યાર ઉઠી ઉભી થઈ—“આ મોંના એક મીઠો બોલ સાલજવાને માટે જહાગીર નગરના કેટલા ધનવાન માણસોએ, કેટલા અમીરઉલ ઉમરાવોએ પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને હજી પણ કરે છે, તેમની આકાલા કેમ પૂરી થતી નથી?”

“દોણ? જહાગીર નગરમા મિરજા કે?”

“મિરજા ગયો જહતુમમા, બીબા કેટલાએ જાણે અરજ કરી હતી, પણ તમે દોઈને સાલજો લારેને? હજી અહીં શું નથી? અહીંએ કેટલા ઉમેદવાર છે, તે ખબર છેને? બધાય તમારી નજરમા ખૂરા! દોણ જાણે એક પણ સારો માણસ તમને નથી જણાતો એ શુ?”

“શુ સૈયદ અહમદખા?”

“હા, એ પણ ખરાબ માણસ, નહિ? મેં તો એના જેવો સુદર યહેરાનો બીબા અમીર જોયો નથી.”

“પણ સૈયદ સાહેબનુ ચરિત્ર તો તે જ કહ્યું હતું ની!”

“વારુ તે રહ્યું, પણ પેલા ઉમરાવનો પુત્ર, જે ધણો જ રૂપવાન છે અને એમા જેવો—”

“ખૂર્ણિયાનો યહેરામખા?”

“જૂઓ એ બધી વાત રહેવા દે, પણ અસારે તો એમ છે કે—”

“પ્યાર! મેં તો તને કેટલી વખત કહ્યું છે કે મને—”

“તમને તમારો મનગમતો આદમી આ દુનિયામા નથી, નહિ વારુ?”

સહસા પ્યાર ઉમરામા આવી સુરતના બે હાથ પોતાના હાથમા પકડી બોલી—“કહે તો એક વાત પૂછુ.”

“શા?”

“જો જો, બાદીની મચ્કરી કગતા ના.”

સુરત પળવાર પ્યારની સામુ જોઈ રહી અને બોલી—“તને દોઈ દહાડો બાદી જેવી ગણી છે?” એટલું કહી સુરતે જોરથી પ્યારને ધકેલી પલગપર પોતાની પાંખે તાણીને બેસાડી અને કહ્યું—“શુ કહેતી’તી, પ્યાર?”

“મનની ખરેખરી વાત કહેશોને ? છૂપાવશો તો નહિ ?”

“તુ પૂછે તો તારાથી કોઈ વાત છૂપાવુ છું, ગાડી ?”

“વારુ, તમારી નજરે કોઈ દહાડો કોઈ પણ આદમી પહો નથી ? કોઈ નવ્વાબ, નવ્વાબપુત્ર, અમીર, ઉમરાવ, હિદુ કે મુસલમાન, કોઈ તમારા જોવામા નથી આવ્યો જે તમારા—”

“શુ કહેજ, પ્યાર ?”

“કોઈ માણસ, ખૂબસુરત, તમારું દિલ લાગે એવો, તમારી નજરે તો પહો જ નથી ?”

“તુ ગાડી થઈ છું કે શુ ?”

“હું ગાડી અને તમે કાઢતી પુતળી ડાહ્યા નહિ વારુ ? હું એમ પૂછું છું કે, દુનિયામા ધૃષ્ટિરે કોઈ એવો મનુષ્ય સરજ્યો જ નથી કે, તમને યોગ્ય જણાય ? એમ કંઈ બને ખરું ? હમણા જે સબધની વાત થાય છે, તેમા શુ ખોટું છે ? સૈયદ મહમદખા તો ઠીક માણસ છે સારા શહેરમાં તેતુ નામ મશહૂર છે, આખરુ, કીર્તિમા તેની ખરાબરતુ કોણ છે ? નવ્વાબજદાનો બનેવી થાય છે, વૃદ્ધ નવ્વાબ પણ તેને આદર માનથી જૂએ છે વળી વયમાં પણ હજી યુવાન ગણાય, ધન, માન, આખરુ સર્વમાં અસારે એ એક આગેવાન ઉમરાવ છે ”

“એ બધું મેં સાંભળ્યું છે ”

“તો પછી હા કેમ નથી ભણતા ?”

“તને સો વખત કહ્યું છે કે, મારુ ચિત્ત એમા નથી, હું તો—”

“હું તે સાંભળવા માગતી નથી, તે તો ઘણી વાર સાંભળ્યું છે તમારો વાધો શો છે, તે જણાવશો ”

“હું શુ નવ્વાબજદાની બાદી થાઉ ?”

“મૈમૂનખીખીની શોક્ય થવામા બાદી થવાની જરૂર નથી ”

“એ બાદી નહિ તો શુ ?”

“એમ કેમ ? તમારે માટે જૂદું મકાન રહેવાને, પછી તમારે માટે દાસ દાસીઓ જૂદા, તમે તમારા ઘરના સુખિયાર, એમા બાદી થવાનું કયા છે ?”

“મૈમૂનખીખી તો નવ્વાબજદાની બહેન થાય છે ને ?”

“તેથી શુ ?” એટલું કહી પ્યાર પલગપરથી ઉઠી, સુગત પણ સાથે ઉઠી પ્યાર તેનો ખભો પકડી લીત આગળ લઈ જઈ આરસા પાસે ઉભી રાખી બોલી —“એક વાર આ આયના તરફ જૂઓ ”

સુરત અતર્કિત ચિત્તે આયના તરફ જોઈ રહી પોતાના શયન-કક્ષમા, સમોવડ બાદીની સાથે વિશ્રમ્ભ વાર્તા કરતી, અસંજ્ઞિતા

સુરતનું સ્વાભાવિક રૂપલાવણ્યનું પ્રતિબિમ્બ આયનામાં જણાયું. સુરત પોતે પોતાના રૂપથી શરમાઈ નીચું બેઠી રહી.

ધ્યાર ખેલી — “જેયુ કે? જે સ્વર્ગની દૂર આવી તમારી સાથે ઉભી રહે તો, લોકોને દૂરને પણ તમારી બાદી સમજે. નવ્વાળબદાની બહેન તેથી શુ? જે સૈયદ સાહેબને આપો હશે તો તે એક દિવસ મૈમૂન બેગમને સુરતની બાદી બનાવશે”

“પણ બેગમ સાહેબનો અપરાધ?”

“દુનિયામાં દુર્લભ એવું સુરતખીખીનું રૂપ.”

સુરત ધ્યારના ખલાપર હાથ મૂકી ખેલી — “ધ્યાર, તું સદાકાળ એમ જ કહેવાની, કે હું જ દુનિયામાં માત્ર એક સુદરી છું?”

“માત્ર હું એકલી જ એમ કહું છું?”

“જે, સાલળ, હું ખરું કહું છું કે, હું કદરૂપી હોત તો મને જરા પણ દુઃખ થાત નહિ.”

“રૂપ-સૌંદર્ય શું તિરસ્કાર કરવા જેવી જણુસ છે? આ સંસારમાં રૂપને કોણ ચહાતું નથી? એક તવગર અમીરથી માડી ગરીબપર્યંત સર્વ રૂપના બીખારી છે શાહબાદીને પણ તે પ્રિય છે, કગાળ લિખા-રણને પણ તે આદરની વસ્તુ છે ધરસસારમાં, અબાણુયાને આપણા કરવામાં રૂપની શું જરૂર નથી પડતી? એક સુદર ફૂલના રૂપથી મનુષ્યકુ મન મોહિત થતું નથી? વિદ્યુતના પલ ચમકારથી માણસનું મન મુગ્ધ થતું નથી શું? સુદર સ્ત્રી મળવાથી પુરુષનું મન કેવું રાગી થાય છે? સુરતખીખી રૂપ તુચ્છકારી કાઢવા જેવી જણુસ નથી.”

“પણ હું તો તને કેટલી વાર કહી ચૂકી છું કે મારું મન—”

“બળી એની એ વાત મારે તો એ નથી સાલળવી રોજ રોજ કુરાન શરિફની આજ્ઞા પાળતી નથી, ફલાણુ કરતી નથી, એ બધું તો ઠીક, પણ ખીજી આજ્ઞા પોતે પાળતા નથી એનું કેમ? એ વારંવાર ઉલ્લંઘન કરે છે એનું શું?”

“શું હું ઉલ્લંઘન કરું છું?”

“હા, તમે તમારા પિતાએ જેટલા પ્રયત્ન તમારે માટે કર્યા છે, જે જે તમને આ સખધમાં કહ્યું છે તે તમે કેંદાડે માન્યુ છે? આમ કરવું, એ શું તમને ઘટારત છે?”

“હું—”

“હારતો બૂઝો, આ સૈયદ સાહેબ સાથે તમારો સખધ કરવાનો વિચાર છે, એમાં પણ તમે રાગી નથી, એ બાણી તમારા બાપ ધણા નાખુશ થયા છે. આજજ તેઓ આ વાતનો ઘટતો, બંદોબસ્ત કરવા

રોશનાખાદ ગયા છે. સાલળવા પ્રમાણે અહીં જ તેઓ તમારો વિવાહ કરી નાખશે. તેને લા શુ ખોટું છે? પૈસો છે, સુખ છે, કશી વાતની કમીના નથી. આ સસારમા ગરીબ લિખારણથી માડી શાહજાદીપર્યંત સર્વને ધેણી અને છોકરાછેયાનુ સુખ બહાલુ હોય છે. તમને કોણ બાણ કેમ એવી ઇચ્છા થતી નથી? આ તમારુ રૂપ, પૈસોટકા, ઇલ્મ, હોશિયારી શુ નકામુ જવા દેવાનુ છે?”

ધ્યારે બેયુ કે, સુરતની આખમા ઝળઝળિયા ભરાઈ આવ્યા, એકાદ બે ટીપા તેના ગાલપરથી સરી છાતીપર પડ્યા. ધ્યાર બોલી — “તમને રડવુ આવ્યુ! જાઓ, જાઓ, બાદીના બોલવાપર આમ શુ રડતા હશે!”

સુરત લાકડાની બેઠકપર ગાદી હતી, તેના પર બેસી ગઈ ધ્યાર નીચે બેઠી, અને સુરતના પગ પોતાના બોળામા લઈ તે કમળસમાન લાલ કોમળ પાનીપર હાથ ફેરવવા લાગી.

શરીરપરના વસ્ત્રવતી આખ લોહી સુરત બોલી — “ધ્યાર! આમ આવ, મારી પાસે બેસ.”

સુરતે ધ્યારને હાથવતી પોતાની પાસે ખેંચી લીધી તેના ખલાપગ પૃથ્થેશે હાથ રાખી સુરત બોલી — “ધ્યાર! જો મારે સગી બેન હોત, તો તેને હુ તારા જેટલી ચહાત કે નહિ, એ સદેહ છે, મનની વાત જેટલી ખુશા દિલથી તારી સાથે કરુ છુ, એટલી એની સાથે કરત કે નહિ, એનો શક લાગે છે.”

“બીબી! બીબી! હુ તો માત્ર તમારી બાદી છુ, ચિરકાળ તમારી દાસી છુ; તમારો મારાપર એટલો બધો સ્નેહ છે, એ ઈશ્વરની દયા છે.”

“સાલળ ધ્યાર! આ ઘરસસારમા કની મારુ ચિત્ત જરાપણુ લાગતુ નથી આ દુનિયાતા બધનમા પડવા મને લેશપણુ ઇચ્છા થતી નથી બાબાજન કાબા શરિફ જવાતા છે, તેમની સાથે જવા મારો વિચાર છે જેટલા દિવસ તેઓ આ દુનિયામા છે, તેટલા દિવસ તેમની સેવાચાકરી કરીશ, ગર એઓ અલાગિણીને છોડી જાગે, તો ઈશ્વર, પાક પરવરદેગાર કોઇને કાઈ ટુકાણે મારો ગુનગે કરગે તે પવિત્ર ભૂમિ અરબસ્તાન ન્યા હુજરત સાહેબના પગની ધૂણ તે પવિત્ર સ્થળમા મળેલી છે, ન્યા ખુદ હુજરત આહેબે પેદા થઈ મનુષ્યોને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે, તે પવિત્ર ભૂમિમા જીવન ગાળવા મારો વિચાર છે જો ગરૂદ્વાર કરિમ કહી મારી મુરાદ બર લાગે તો—

“હું અહીં અપની પહાંસે ખુદા યા ખાક બલિયોડી,
મદિનેમેં વ્હી મેરા ઇલારી, હુ ગુનર કરે.”

ધ્યાર! મારા મનની આ ખરેખરી લાવના છે, તે તને કહી, સમજી?”

ધ્યારની આખમા પણ આમ આવી ધ્યાર વિચાર કરવા લાગી કે, ગરીબ-તવગર, ઉચ્ચ-નીચ, રાજ્ય-ગ્રામ, શાહનદી લિખારણુ સર્વનાં હૃદય એક સુરથી બાધેલ છે માણસ માણસાઈને સજી દર્ઠ ચિત્ત વિકૃત કરે છે, તેથી જ સુરમા લય મળતો નથી

ધ્યાર બોલી —“એવી ઇચ્છા કોને ન થાય ! પરંતુ તેને હજી વાર છે વૃદ્ધ પિતાની આજ્ઞા માની તમે વિવાહ કરો. જો કાચી વયમા કંકરી લેવી, એવી ઇચ્છા ઇશ્વરને અભિમત હોત તો સસાર ચાલત કેમ ? આટલા વખતમા સૃષ્ટિ નાશ પામી હોત”

“જો તું કહે છે એમ હું છોક અસમજણુ નથી આટલી વયમા પણ મેં ઘણું જોયું છે. સસારનું બંધન જબર છે. તેમાથી છૂટવું સહેલ નથી મારું મન પણ ઘણું જ દુર્બળ છે, એક વાર બંધનમા પશુ કે, કોઈ છૂટવાનું સાહસ થયે નહિ”

ધ્યાર થોડી વાર ચૂપ રહી સુરતના મનનો પાકો વિચાર જોઈ તેના મનમા સદેહનું કારણ રહ્યું નહિ આખરે તે બોલી —

“પણ હવે તેનો ઉપાય નથી આ સબંધ જે થવાનો છે તે તો તમને ગમતો નથી, એ વાત સરિક્ત બેગમે આકાને જણાવી છે તેથી તેઓ ઘણા નારાજ થયા છે તેણે કાબા શરિક્ત જવાનો વિચાર તો નંકી કર્યો છે, પરંતુ જો તમારી શાદી તે પહેલા ન થઈ તો તમને કાંઈ બીજાને આ તેઓ રાખી જશે”

“શા માટે ? હું પણ સાથે જઈશ”

“એવી એમની મરજી નથીને”

એટલામા દરવાજા પાસે નવી બાદી હાખીએ આવી હાક મારો.—

“ધ્યાર ! ઘરમા છે ? આકા બોલાવે છે જલ્દી આવ”

ધ્યાર —“આ આવી.”

નવી બાદી સાથે ચાલી ગઈ

સુરત,—“ધ્યાર આ નવી બાદી કેવી છે?”

“કેવી છે કેમ ? કામઝાજ તો બેશ કરે છે સારીબોટીની શી ખબર પડે ?”

“મને તો એના લક્ષણ સારા લાગતા નથી.”

“કેમ વાર ?”

“કાણુ જાણે એની આખમા શું છે, તે ચોરની માફક એ જૂએ છે ચાલે છે તે પણ ધીમી, ધીમી. એક દહાડો આકા ઉભી રહી, ધાનીઘાની આપણે વાન કરતા હતા, તે સાલળતી હતી”

“ઓમ કે ?”

“હા જો, જોને હવે કરીથી મારુ કામ કરવાની ફરમાશ કરતી નહિ, સમજ ?”

“વારુ, હું હજી મરવા પડી નથી કે, તમારુ કામ.ખીજને કરવા કહું”

“વારુ”

ચાર લાથી બહાર ચાલી ગઈ સુરત, પોતાના બિજાનાપર પડી, પડી પડી અનેક તરેહના વિચાર કરવા લાગી તેના મનમા અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા લવિષ્યના અનેક તર્ક તેના મનમા ડોળાવા લાગ્યા. પિતા તેને કાખા શરિક લઈ જશે કે નહિ ? નહિ લઈ જાય તો અહીં ફોને લા રાખી જશે ? ઇલાદિ અનેક બાબતો સુરતના મનમા ડોળાવા લાગી. અતે તે, પોતાની કામના પૂર્ણ કરવા ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી.

પંચમ ખંડ-અથમ પરિચ્છેદ

વેશ્યા તે વેશ્યા જ

સંધ્યા સમય અતીત થઈ ગયો છે, ઘરમાં દીવાબત્તિ પ્રકટાવવામા આવી છે આજે ઘરધણિયાણી ઘણી ખૂશમા છે, ‘આ આમ રાખ, આ તો અહીં સારી દીપશે, પીકદાની બાજુએ રાખ, પુલદાન ગાદી પાસે મૂક, આ ખીજાતુ જરા ઝાડ’ એમ કરી ઘરને ઠીકઠાક કર્યું છે, આદર પુલની ખીજાવી છે, પુલના હારતોરા રૂપાની તબકમા પહ્યા છે, અત્તર સુગંધની પમરાટ છાઈ રહી છે મુલાયમ સેજ-પર, તકિયાપર હાથ રાખી, હાથપર માથુ ટેકવી, ફ્રેજ, આડી પડી ગીત ગાય છે વસતના આગમન સમયે પલ્લવમા ધૂપાયેલ જીવનસરીને આહ્વાન કરતી પિકવધૂ જેમ મધુર કંઠે હાક મારે, તેમ મધુર કંઠે જીગરથી ફ્રેજ આજ ગુજે છે

રાગ તિલંગ-તાલ દાદરા

“એકહી દિલયા સોણી દિલબર લે ગયા, અબ કયા કરું ?
દુસરા પાતા નહિ, કિસ્કો કહું અબ કયા કરું ?—૧
લે ચુકાયા જાનેજના જા કો પહિલે હાથસે,
ફિર લી હમલે કર રહા, કિસ્કો કહું અબ કયા કરું ?—૨
હમતો દરપર મુન્તજરથે તિસ્ત-એ-દિદાર કે,
પહૂચતે બિરમીલ કીયા, કિસ્કો કહું અબ કયા કરું ?—૩
ચાદદાશતકે લીયે રહતાયા ફેરો જરમો જા,
વહલી જાયલ કર દીયા, કિસ્કો કહું અબ કયા કરું ?—૪
આપકોલી કતલ કર, ફિર આપહી ઇક રહ ગયે,
વાહું નજકત આપકી, કીરજો કહું અબ કયા કરું ?—૫

ફેણ સેજ છોડી ઉભી થઈ તેના ચચળ ચરણ બારી તરફ પહોંચ્યા હજી હડીના દિવસ ગયા ન હતા, અને હડ પણ હતી, છતાં ફેણના ઉદયના ઉદ્દામ તાડવથી શરીરનો રક્તસ્રોત ઉત્તમ થઈ ઉઠ્યો હતો. તેનું માથું ગરમ થઈ આવ્યું હતું, કપાળે પરમેવાના ટીપા બાઝ્યા હતા. શુભાખજનમા ભીજવેલો મમાલ બહાર કાઢી, ફેણએ મોં લેાલું અને બારી ઉઘાડી, ભાગીરથીના જલકણુસ્પર્શશીતળ સમીરથી પોતાના સતત દેહને શીતળ કરવા લાગી. રાત્રિ અધિક થઈ ન હતી, છતાં ગાઠ અધકાર જાય હતું. સ્વચ્છ આકાશમા અનેક તાગ ફૂટી નિકળ્યા હતા, જે ભાગીરથીના વહતા જળમા ડોકિયા કરતા હતા. ભાગીરથીને કિનારે પડેલી કિચ્છીઓમા બત્તી બળતી હતી, જે ભાગીરથીના તટની શેષભામા વધારે કરતી હતી થોડી વાર પોતાના મનનો ભાવ લજી, શીતળ વાયુ સેવન કરતી ફેણ લા ઉભી ઉભી આ મનોહર દ્રવ્ય જોઈ રહી. વળી કઈ તેમા જાણે તેનું ચિત્ત ન ચોંટ્યું હોય, તેમ બારી બંધ કરી, તે પાછી પોતાના શયનકક્ષમા આવી તેને ચીલે હજી ઠીક-ઠીક લાગી નહિ, તે વળી ફરીથી ઠીકઠીક કરવા લાગી તેણે કાચ કેવળી યથાસ્થાને ગોઠવ્યો, ફૂલની તબક્ક બાજુએ રાખી, બેઠક પરના ગલેક બરાબર સમારી સિંધા કર્યાં, ચાદરપરની કરચલી કાઢી નાખી, તબક્કમા શુભાખ હતા તેની કટલીક પાદલી જમીનપર વેગઈ હતી તે એકએક વીણી લઈ, રૂપાની પીકદાનીમા નાખી, તેમા શુભાખજન રેણુ ફરી ઉભી થઈ તેણે ચારે તરફ ધરમા નજર કરી બરાબર બંધી ચીજ યથાસ્થાને જોઈ, સતોપ પામી ફેણએ હાક મારી - “મનુ! ઓ મનુ! આમ આવ.”

બાદો મનુ લાં હાજર થઈ ફેણએ તેને પૂછ્યું. - “આ જ તું એમને મળી હતી કે?”

“જી, એક વાર તો આપને અર્જ કરી ચૂકી છું.”

“ફરીથી કહે લા બીજું કોણ હતું?”

“તેઓ ધરમા એકલા હતા. લા બીજું કોઈ ન હતું.”

“તેઓએ શું કહ્યું?”

“પધારશે, એમ કહ્યું.”

“ક્યારે પધારશે?”

“પ્રથમ પહોરની નીચત પછી.”

“તેઓ કેમ હતા?”

“કેમ હતા એટલે?”

“શું તેઓ ખૂશમિનનમા હતા?”

“તેઓ કની હસતા હતા, ધણુજ ખુશમિનનમા હતા. બેગમ સાહેબા ! આપ આરસીમા આપનુ રૂપ ભુજો આપની આ આંખોની કૃપા દષ્ટિ આગળ નવ્યાખબદા ગળી જાય”

“જવા દે તે વાત વારુ, પણ તે વીટી આપી હતી ?”

“હા, બેગમસાહેબા ! કેટલી વાર કહું કે, આપી હતી. તે તેમની આગળિયે બેઠી નહિ, ને તેમણે તકિયા નીચે મૂકી દીધી.”

ફ્રેજ મંદ હસી, ચપક કલિ સમાન કેમળ આગળી તરફ બેઠી રહી અને બોલી—“વારુ, સારે તુ જા.”

મનુ સાથી ચાલી ગઈ ફ્રેજ એકલી થોડી વાર બેસી રહીને, ઘડીમા આમતેમ આટા દબને, પણ પછી એક ચાર શય્યામા પડી, ચચળ ચિત્તે સમય કાઢવા લાગી રાત વધવા લાગી. પહેલા પહેલ-રની નૌખત વાગી ઉડી નિસ્તબ્ધ રજનીમા મોહક આલાપ ફ્રેજને કાને પડ્યો પડતા જ, તેની હૃદયતત્રી નાચી ઉઠી. ફ્રેજ શય્યાપરથી ઉડી, અને દિવાલપર મોટો આયનો હતો, તેની સામે જઈ ઉભી રહી તેનું આખું શરીર આયનામા પ્રતિબિમ્બિત થયું એક તો ક્ષીણાગિની વિશ્વવિજયિની રૂપમાધુરી ! તે ઉપરાત રાજદુર્લભ મણિ-મુક્તાના અલકારની સળવટ ! પોતાનું રૂપ બેઠું ફ્રેજને ગ્મિત થઈ આવ્યું તે ન્હાળી ન્હાળીને બેવા લાગી ‘આ હાત તો ઠીક નથી’ ફ્રેજએ ગળામાનો રત્નજડિત હાર કાઢી નાખ્યો હીરા, પટ્ટાજડિત ખીન્ને હાર કાઢી તેણે કઠમા ધારણ કર્યો દીવાના પ્રકાશમા તે ચાર કઠમા ધારણ કરેલા હારમાના રશ્મિ તેના ઉત્તર વક્ષપર રમણ કરવા લાગ્યા શો ઉકળાટ ? હડીના દિવસમા પહેરવા યોગ્ય ચોદણુ પણ ફ્રેજએ કાઢી નાખ્યું અને તેને બદલે ઢાકાની મલમલતું જરિયાન ખૂદી-વાળું નાણુક ચોદણુ ધારણ કર્યું તેને લાગ્યું કે, ‘સમય થયો-ના, ના, હજી તો વાર છે’ ફ્રેજ ગાન ગાવા લાગી

“આજ સખી કાહે પિયા,

અગહ ના આયોરી ?”

શુ મધુર ગાન ! શા રુકા લાવ ! જખ્ખી જગરની ચીસ ગાનની દરેક પકિતમા હતી એક ગીત પૂરું થયું કે, ફ્રેજ, મૃદુ કંઠે ખીનું ગાવા લાગી

રાગ રામકલી

“સચ્ચાની મૈય પ્રિતમ પિયાકો મનાઉંગી;

ઇક પલલી હસે ન મસાઉંગી

નયન દહયકા કરૂંગી બિછાના;

પ્રેમકી કલિયા બિછાઉંગી.

મચ્ચોની.

તાનમન ધનકી બેટ ધરુગી
શ્યામ સહુના કો રિનહગી. સચ્ચોની
કથન પિયુ નહિ માને' મોરા,
મય આપ ગલે લય નહગી' સચ્ચોની

“મનુ આજ હીક સમજવી આવી છે. અહાહા ! આટલે દિવસે પાપાણુહદય પિગળ્યુ ?” ફેણ પુન અરિસા પાસે ગઈ અને પોતાની દેહકાંતિ જોવા લાગી અનિન્દ્ય સુદર રૂપમાધુર્ય ! દીક્ષી, આગ્રા, લકનો આદિ અનેક રાજધાની અને અનેક દુર્ગને જે રૂપભલુકે જય કર્યા છે, તે આજ ખૂબ પોતે વેચાવાને પ્રસ્તુત છે અસાર સૂત્રી જે હૃદય અભિત હતુ, અજોય હતુ, તે પણ જવાને રાણ થયુ છે આ મહા વિક્રયમાં ફેણને અતુલ આનંદ થાય છે આજ તેનું હૈયુ હર્ષથી ગાકુદેલુ બની જાય છે ‘પોતાની સામગ્રી પરને આપવામા મુખ છે, કદરશીન આગળ રત્ન મૂકવામા આનંદ છે, ગુણિજનને ગુણ દર્શાવવામા સતોષ છે. પારકાનું દાન ગ્રહણ કરવામા શુ મહત્વ છે ?’ ફેણએ બાળકપરથી માતાની ડબ્બી લીધી અને તેમાની કસ્તુરીબરાશથી મગમગતી પાનની બીડી માંમા મૂકી ફેણ આજ ઓર બહારમા છે. તેના મનમા આજ આનંદની સીમા નથી. ઘણી કીલુવટથી આજ તેણે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા છે. અહા ! શુ ગોરમુખ ! શુ સ્પુરદારક્ત ગડ, દુગ્ધસમ શ્વેત અગ્નિ ક્રામળ ગ્રીવાદેશ ! આભાવિક રક્ત હોઠ પાન ખાવાથી અધિકંતર રક્ત થઈ ઉઠ્યા છે પાન ચાવતા ચાવતા ગ્રીવાદેશ પણ રક્ત જણાવા લાગ્યો છે રુમાલવતી ફેણએ હોઠ લુછ્યા, માથાપગની કબરીના પુષ્પ ઠીકઠીક કર્યા

એટલાસા, કોઈનો પગરવ ફેણને ઢાને પડ્યો ફેણ નિ અપ્પ ઉભી રહી, અશ્નુ ફેરવી જોઈ શકી નહિ, અભાવવિદગ્ધાનુ હૃદય આજ કમ્પવા લાગ્યુ—“આવે છે—તે જ !” અનેક વાર તેણે એ ધરમા પ્રવેશ કર્યો છે, છતાં આજ આ હૃદયને પ્રકમ્પ શો ? આખરે ફેણ અિમતમુએ તે તરફ જોતી ખેચાર પગલા આગળ વધી

“આટલી બધી વારે—” વધુ બોલતા ફેણ એકાએક અટકી, એકાએક ડગલા પાછી પડી, ચોંકી, બોલી ઉઠી—“કાણુ છે રે ?”

જે માણસ અદર આવ્યો, તેની વય યુવાન હતી, સુન્દર રૂપ હતું, મૂલ્યવાન પહેરવેપ હતો જેની ફેણ આતુરતાથી ગ્રહ જોતી હતી, તેના ફરતા આવનારનું રૂપ કમ ન હતું યુવક આગળ વધ્યો, ફેણ વળી એક પગલુ પાછળ ભરી, પહેલાની માકક કરડા અવરે બોલી—“કાણુ ?”

“આપનો ગુલામ”

પામેની એક બેઠક આગળ આણી તેપર હાથ રાખી ફેંટા ઉભી રહી, અને ફરીથી બોલી.—“આપ કાણ છો?”

“આપે અનેક વાર મને જોયો છે”

“હા, તમે મારા દીઠામા આવ્યા છો—પણ આપ કાણ છો?”

“સૈયદ મહમદખા”

“આપ, નવ્યાખજદાના બનેલી અહીં શા માટે?”

“ગુલામ, આપની પાસે, દિલની મુરાદ હાસલ કરવા અર્જમંદ છું”

“બદલવસ—જ, નિકળ અહીંથી”

“એક વાત, જરા સાલળશો?”

“સૈયદ, અખી ને અખી ચાલ્યા જાઓ.”

“મને?”

“હા—અખીને અખી.” ક્રોધથી ફેંટાનું સમસ્ત શરીર કંપવા લાગ્યું, તેની આખ્યોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો તે બોલી.—“કારન ચાલ્યા જાઓ”

“મારી એક અર્જ તો સાલજો—”

“અર્જ! નિમકહરામ! બેઠમાન, ચોર! આહ બાદી! બાદી, મહેલની બાદી પણ બેઠમાન કૃતરીઓ છે!”

દારુણ અપમાનથી સૈયદ મહમદનું મોં પડી ગયું, પરંતુ તેના લુબ્ધ ચિત્તને ક્રોધોદ્દીપ્ત ફેંટાની લાવણ્યજટા અધિકતર સુદર લાગી. સૈયદ પળમા પોતાનું અપમાન વિસરી ગયો; ઘૂટણે પડી ફેંટાનાં ચરણપરી કરવા યત્ન કરવા ગયો.

એટલામાં તે ખડનાં બારણા ઉઘટ્યા; ખૂદ નવ્યાખજદો મિસ્ત્રન મહમદ ત્યાં દાખલ થયો. ક્રોધાધ ફેંટા ને રૂપસુબ સૈયદ બન્ને વિવશ હતા કાણસૂધી નવ્યાખજદાનું આગમન બન્ને જણમાંથી એકના પણ દીઠામા આવ્યું નહિ. પરંતુ સુહર્નમા બન્નેએ જોયું કે, ખૂદ નવ્યાખજદો નવ્યાખજદાએ આનમાંથી તરવાર બહાર કાઢી સૈયદ પાગસા ફવાજ તરફ દોડ્યો. નવ્યાખજદાએ તેના પર તરવાર છૂટી ફેંટી. સૈયદની શરીરને તે વાગી કે નહિ, તે ધ્વંશ જાણે, પરંતુ આત્મગ આથે અચકાઈ, ખાણુણ શબ્દ સાથે તેના બે દૂડડા જમીનપર પડ્યા.

ફેંટા જે લાવે ઉભી હતી, તેજ પ્રમાણે ઉભી રહી. નવ્યાખજદાનું સમસ્ત શરીર ક્રોધથી ફેંટાનું દળ તે જરા આગળ વધ્યું અને બોલ્યો—“ફટ, પાણીયમી! તારા પાપની સજા!”

“જહાપનાહ, હું બેગુન્દા છું મારા લેગ પણ અપરાધ નથી. સૈયદ ચોરની માફક છૂપી ગેતે અહીં આવ્યો—”

જસ્ટીસ્ટ ટોનીક પીલ્સ.

આ ગોળીઓ કીમતી વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી છે, ગયેલી શક્તિને પાછી પ્રાપ્ત કરી તનદરોસ્ત બનાવે છે તેમજ માથાના છાતીના વિગેરે રોગો નાબુદ કરે છે, વીર્યને ટકાઉ અને ઘટ બનાવે છે, સ્વપનામાં જતી ધાત, હાથ પગનું કળતર થતું વિગેરે રોગો તુરતજ નાબુદ કરે છે એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરો.

કીમત ગોળી રૂપ ની ૭૫૦ ૧ ના રૂા. ૧-૪-૦.

ઉધરસની ગોળીઓ.

ગમે તેવી ખાંસી દમ હાંફણુ વિગેરે છાતીના દરદો તુરતજ નાબુદ કરે છે

કી. ખા. ૧ ના ૦-૬-૦

માથાના દુખાવા માટે.

આ મલમથી ગમે તેવો માથાનો સળત દુખાવો પાંચ મીનીટમા મટે છે. ત્યા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં વા ઉપર ચોળ-પ્રાથી તુરતજ નાબુદ થાય છે.

કીમત રૂા. ૦-૬-૦.

દરેકનું પોસ્ટેજ ભુલુ.

સોલે. એન્ટ. જી. એલ. આકરવાળા.

(કાઠીઆવાડ)—મુ. ધંધુકા

આંચ આંદ્રિસ	}	ગોધારી અભેચંદ ભાઈચંદ.
		નોટના દલાલ કાલબાદેવી મુંબઈ.
		કાલુગા હરીલાલ મણીલાલ.
		ઠેં ખાડીયા લાખીયાની પોળ-અમદાવાદ.
		સંઘવી મણીલાલ ડુંગરસી.

ગાંધી દરબાર સાહેબના એન્ટ મુ. ધોલેરા બદર
 ઉપરના ઠેકાણેથી મળશે, લખો-વેપારીઓને સાફ કમીશન
 આપવામાં આવશે.

અહિંસા પરમો ધર્મ.

કેસર (સુરજ છાપ), કસ્તુરી (તપાલી), અમ્બર
(જંગળારી), લીમસેની બરાશકપુર, શીલાજીત
(હરદ્વારી), ગોરૂચંદન, મુન્નમાઈ મમીરો, ખાપ-
રીયું, હરડે, અગર (માવરઘી), ચંદન (મલખારી),
એલચી (કાગદી), હીંગ (રશની), લોખાન (કાઠીયા)
ચાહ (સીલોન), કોંફ્રી, સુકો મેવો, સાચા

મોતીના સુરમા.

વેચનાર

ડી. શાન્તીલાલ-કાન્તીલાલની કું.

જુમા મસજીદ નીચે શ્રીદા બીલ્ડીંગ સામે

મુંબઈ.

બહારગામના ધરાકોને માલ વી પી થી મોકલીએ છીએ.

આરડર મોકલતી વખતે મહેરબાની કરી આ ચોપડીનું નામ લખજો.

“ચોર ના, તે તારો યાર હતો”

“પાક પરવદેગાગના કસમ, હું નિર્દોષી છું”

“ઓ જહાને નાઅકાર! અદશઆર! મક્રાર! કસમ!—વેશ્યાને કસમ! મુશિદાબાદ આબ્યા પછી તને એગમ બનાવી, પણ ઉક! તું હજી દીક્ષીના ચોકતી વેશ્યા તે વેશ્યા જ છું. અદયક્ષન! અદા!”

ફેજને આ અપમાનથી ખોટું લાગ્યું તેના શરીરમા આગ સળગી ઉઠી તેને નવ્વાબખાનદાની અદબતુ પણ લાન રત્નું નહિ. જેના એક ઇશારાથી તેનું માથું ધડથી જૂદું થઈ જશે, એ નવ્વાબખાનદાને જાગરમા લાગે એવો સામો તાણો ફેજને આત્મવિશ્વસ થઈ માયો —

“હૂબૂરવાલા! આપનું હૃદય ગસ્ત છે હું ચકરાવ કરે છું કે, હું એગુન્દા છું; પણ આપને એતઆ નથી, તો મયર! હું નાચવાવાળી હતી, અને છું, અગર માનો કે હું વેશ્યા છું, તો વેશ્યાને માટે આ ગુન્દો એટલો લાજનકારક નથી. પરંતુ, હૂબૂર! નામવરની અમ્માબાન અને આલાબાનને માટે પણ લોકો આ પ્રમાણે કહે છે, એ શું થોડું લાજન છે?”

એકાએક વિજળીપાત થતા જેમ માણસ ચોંકી ઉઠે, તેમ પગવાર નવ્વાબખાનદો ઉભો રહ્યો. આ વિપમ અપમાનની જ્વાળા પગથી માયા સુધી નવ્વાબખાનદાને લાગી તેની આત્મા તરવાર ન હતી, નહિ તો ફેજનું માથું તેજ કાણે ધડથી જૂદું થયું હોત નવ્વાબખાનદાએ આત્મ ફેજી દીક્ષી, અને એક મુઠ્ઠી ફેજના મોંપર મારી. ફેજ સહેજ અગ્રી; નવ્વાબખાનદાનો મુઠ્ઠિપ્રહાર તેના કાનને લાગ્યો અને કાનપગનો અલકાર જમીન પર પડ્યો

“નાપાક! તને ચર્ચ કરવામા પણ, પાપ છે. તને લાત મારી મારા અગત હું દ્રષિત નહિ કરું પણ ઓ અદકાર! યાદ ગયું કે, કાલ સવાર પહેલા તારા શરીરના ઓ રુકડા કરીશ ના, ના, તેથી તારા પાપની સજા નહિ થાય ઓ અદયક્ષન! તને જીવતી કસમમાં દટાવીશ”

લાલચોળ આખો કરી, ફેજ તરફ વિપમ વિપદષ્ટિ કરી, નવ્વાબખાનદો સાથે ચાલી ગયો

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

“હું સાથે આવીશ”

તે રાત્રે કાસમઅલિખા સાથે હુમેન્ડ વાનાંલાપ કરતો હતો

કાસમઅલિખાએ કહ્યું — “ભવિષ્ય સારુ લાસતુ નથી, ચારે તરફ ગરબગરના ચિદ્દ જણાય છે. આનું પશિલામ શું આવશે, તે ખુદા જાણે, પરંતુ ભારે ગરમથલ થવાની.”

હેમેન્ડ — “એ તો અવશ્ય જે કાવત્રા ચાલી રહ્યાં છે, તેમાથી કંઈને કંઈ થયા વગર રહેવાનું નથી પરંતુ આપ ધારો છો તેવું કંઈ ભયકર પરિણામ આવે, એમ તો લાગતું નથી ”

ખાંસાહેબ — “જે એક જ તરફથી તોફાનનાં ચિહ્ન જણાતાં હોત તો જૂદી વાત છે, પરંતુ ચારે મેર અંધેરના નિશાન જણાય છે નવાજેશ મહમદમા* એટલું સાહસ નથી એ ખરી વાત, પરંતુ ધસેટી બેગમ જે પ્રાણુપૂર્વક યત્ન કરી રહી છે, તેનું કંઈક ફળ આવ્યા વિના નહિ રહે, અને એ ફળ નવ્વાબજાદાને માટે શ્રેયસ્કર નહિ નિવડે સાલબગામા આવ્યું છે કે, રાજવલ્લભ અંગ્રેજો સાથે મક્કલત ચલાવી રહ્યો છે આણી તરફ અંગ્રેજો એમ ધારે છે કે, નવ્વાબજાદો તેમના હિતની વિરુદ્ધ છે. જે સુદ્ધિથી, જે કુશળતાથી વૃદ્ધ નવ્વાબ અત્યાર સૂધી અંગ્રેજોને ... સનાધીન રાખી શક્યા છે, તે કળા સિરાજમા નથી. કેાજી અફસર નવ્વાબજાદાથી અસતુષ્ટ છે, અમીરઉમરાવ પણ નવ્વાબજાદાની વર્તણૂકથી બેદિલ થઇ ગયા છે, હિંદુ રાજા જમીનદાર પણ નવ્વાબજાદાના અસાચારથી અતિ વિરક્ત થઈ ગયા છે, શેઠ સાહુકારના મન શકામા પડી ગયા છે ગાદી પ્રાપ્ત થતા નવ્વાબજાદાનો અત્યાચાર વધી જશે, ધનવાનના ધનની, કીર્તિવાળાની કીર્તિની, ગૃહસ્થ લોકની આયરુની રક્ષા થવી કંઠણ થઈ પડશે. સૂબાઓ અત્યારથી જ ફિકરમા પડ્યા છે. પૂર્ણિયામા સૈયદ મહમદ પ્રપચ કરી રહ્યો છે ચારે તરફ તોફાનની શરૂઆતના ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે, ઈંગ્લાજનું ભવિષ્ય સારું લાગતું નથી વૃદ્ધ નવ્વાબની દેહ નહિ હોય, ત્યારે ભારે ખળભળાટ થઈ રહેશે, એમા મને તો કંઈ શકા જ નથી ”

ધસેટી બેગમ, નવ્વાબ અલિવર્દીખાની પુત્રી હતી તથા તુવાજેશની પત્ની થતી હતી નવાજેશ, શી મુરાદથી ઢાકા છોડી મુશિનખાંદ આવ્યો હતો, એ આગળ ઉપર જણાવવામા આવ્યું છે નવાજેશ ઈંગ્લાજના નવ્વાબ ખનવાને માટે જે પ્રપચ કરી રહ્યો હતો, તેમા તેની બેગમનો આગેવાની ભર્યો લાગ હતો ધસેટી બેગમ તેના કુટિલ કાર્યદક્ષ પ્રધાન હુસન-કુલિખા અને રાજા રાજવલ્લભદ્વારા આ સર્વ પ્રયત્ન કરતી હતી. તેણે આ ચતુર માણસોની મદદથી એવી બાજી ફેલાવી હતી કે, ઈંગ્લાજના ધણીખરા લોકો નવાજેશને ભાવી નવ્વાબ લેખતા હતા રાજવલ્લભે

* “He however was much esteemed by the people for his clemency and charities to the friendless and the poor.” —
Stewart's History of Bengal

હુસન-લીખાને સિરાજે મરાવી નખાવ્યો હતો તેમા વૃદ્ધ નવ્વાબ અને નવાજેશની મતિ હતી રાજવલ્લભનું કલક રેટલાક મિથ્યા ધારે છે.

ધનસચચથી અને તેના કુશળ વ્યયથી લોકપક્ષને પોતાના તરફ ખેંચી લીધો હતો. પ્રથમ હુસેનકુલી સાથે અને પછી રાજવલ્લભ સાથે નવા-જેશની પત્ની ધસેટી બેગમને અસદ્ વ્યવહાર હતો, એવો ઉલ્લેખ ઘણા ઇતિહાસકારનો છે. ફૈઝએ આ તાણા સિરાજને માર્યો હતો, એ આપણે આગળ ઉપર જોયું છે જે રાજખટપટો રાજ્યમાં ચાલતી હતી, તે રોકવાને નવાખના પણ પ્રયત્ન હતા, અને નવાખખટો ખૂદ આ ખીનાથી નદન અલુવાકેદગાર ન હતો આ વાર્તામાં અદારમાં સેકાના મંધ્યકાલનું ચિત્ર આકેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને આ ખટપટો સમજવા આટલી ખીના ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે.

“હા, આપનું અનુમાન ખરું પડે એમ જણાય છે તો ખરું, પછી ભવિષ્યની વાત ભવિષ્યમાં ભવિષ્યમાં શું થશે, એ કાણ કહી શકે? હા, પણ આજ આપ આ બધી ખીના કહો છો, એનું કઈ ખાસ કાગળ છે?”

“હા, આજ ચાર પાંચ વર્ષથી હું મક્કા શરિફ જવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું, તે તો તમારી જાણમાં છે. હવે વધારે વાર અહીં થોભવું મને રીક લાગતું નથી, મેં જવાનો પૂર્ણપણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો આ વર્ષે હું નીકળ્યો તો નીકળ્યો, નહિ તો પછી મારાથી જવાને નહિ. રાત ને દિવસ મને કઈ કામકાજ જોડતું નથી, કશામાં મારું મન દરતું નથી, રાતે નિદ્રા પણ આવતી નથી, માત્ર યાત્રાએ જવાનો વિચાર રમી રહ્યો છે. એમ થાય છે કે, ક્યારે એ પવિત્ર ભૂમિના દર્શન કરી જીવનસાર્થક કરું.”

“ઈશ્વર આપની એ વાછા પૂર્ણ કરે, જો કે આપના જવાથી હું તો દેવળ નિ સહાય અને મુરખખી વગરનો યર્થ જઈશ.”

“એન્-એન્-ઈશ્વર કાદના ગયો છે? બધું કરી શક્યો છું, પણ માત્ર એક અડચણ છે.”

“અડચણ?”

“હા, હજી સૂંધી મુરતને ઠેકાણે પાડી શક્યો નથી તેને દોને લા રાખી જવી?”

“સાલજીયું છે કે, મુરત એન તો આપની સાથે મક્કા શરિફ આવવાના છેને?”

“એમ કઈ થઈ શકે ખરું? એ તો કહે, હજી એને આવવાને વાર છે એ સાથે હોય તો મારું ચિત્ત રાતદહાડો એની જ ફિકરમાં ગદું મેં હવે એના લગ્ન કરી નાખવા નિશ્ચય કર્યો છે.”

“એ તો ઘણું આનંદની વાત. કોની સાથે નક્કી કરવા વિચાર છે?”

“સૈયદ અહમ ખાં સાથે.”

હેમેન્દ્ર વિગારમા હોય તેમ, અથવા આ વાત સચિત્ર ન હોય તેવે ચહેરે બોલ્યો—“મને લાગે છે કે, ચારે જ મને કહ્યું હતું કે સુરત બહેન આ વાતમા ગણ નથી, બદ્ધે તેની સમતિ નથી”

“હવે હું તેની સમતિયમતિની રાહ બેવાનો નથી અસાર સૂધીમાં જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે એ કે, એને પસંદ પડ્યા નહિ. હવે તો જે ઠીક લાગે તે કરવું, એવો નિશ્ચય કર્યો છે, પછી તો ઈશ્વરની મરજી”

હેમેન્દ્રના દિલને પણ ખાંસાહેબની યિતિથી માડું લાગ્યું ખાંસાહેબને પોતાની કન્યા પ્રાણુથી પણ અધિક વહાલી હતી, એ હેમેન્દ્ર સારી રીતે સમજતો હતો. રાતદિવસ તેમને એક જ ચિંતા હતી, ને તે સુરતના લગ્નની કે તેના લલ્લાની આજ ખાંસાહેબનું મન ઉદ્વિગ્ન બેઠું તેને પોતાને વ્યથા થઈ જે ઠેકાણે લગ્ન કરવાનું હતું, ત્યાં તે થવામાં સુરત રાજ ન હતી, તેથી હેમેન્દ્રે કહ્યું—“બે બહેનની મરજી ન હોય તો આપ ન કરતા શોધતા શોધતા ખીજું કેઈ સારું ઠેકાણું મળી આવશે. એમા શું છે?”

“છી હવે ખીજું ઠેકાણું શોધવું, એ સહેલ નથી તમે જ જૂઓની કે, એને માટે મેં કેટલી ખટપટ કરી, પણ એમાનું કંઈ બની આવ્યું નહિ આ વખત તો મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, એનું લગ્ન કરી નાખવું. સાદક જે ત્યાં હાજર હતો તેને કહ્યું, ‘અદર જા, ખખર કર કે અમે આવીએ છીએ’ હેમેન્દ્ર ! તમે પણ આવો ચારને પણ બોલાવીશું, સઘળા મળી આજ એક વિચાર કરી નાખીએ”

ખાંસાહેબ ઉઠી ઉભા થયા હેમેન્દ્ર પણ ઉઠ્યો તેઓ અદરના ભાગમાં જતા હતા, એટલામા રામમોહન ત્યાં આવ્યો તેની સાથે નવ્વાબજાદાનો ખાસ દરબારનો ચોપદાર હતો ચોપદારે નિજામ કરી, નિજામતી પળે બતાવ્યો અને બોલ્યો—“હુજૂર હમણા ને હમણા આવે તો છે ખાસ કમરામા આપની રાહ જૂએ છે.”

હેમેન્દ્રે નિજામતી પળને અવનત મગ્તકે સલામ કરી, ખાંસાહેબ પ્રતિ કહ્યું—“નવ્વાબજાદાની આજ્ઞા છે કે, મારે અસારે ને અસારે ત્યાં હાજર થવું”

કાસમઅલિખા—“આટલી રાત્રે ! નવ્વાબજાદા તો આજ નવ્વાબ નિજામ સાહેબને ત્યાં પધારવાના હતા ને?”

ચોપદાર—“હા, પધારવાના હતા, પરંતુ રવાના થયા પછી આપ હિરાજીલમા પાછા પધાર્યા છે”

હેમેન્દ્ર, ખાંસાહેબને સલામ કરી, રામમોહન અને ચોપદાર સાથે સાથી ચાલી નીકળ્યો

ખાંસાહેબ અદરના ધરમા બેઠકખાનખા જઈ બેઠવા લાં સરિંદન એગમ અને પ્યાર પણ હતી.

આડીઅવળી વાત કર્યા પછી ખાંસાહેબે કહ્યું—“સૈયદ સાથે સુરતના લગ્ન કરવાનો વિચાર મેં નક્કી કર્યો છે એક મહિનામા આ સર્વ કામ આટોપી લેવાનું છે, માટે તમે અસારથી જ સર્વ બાબતની તૈયારી કરવા માંડજો”

પ્યાર—“તે દિવસે બીબી પામે વાત તો કરી હતી, પણ—”

કાસમ—“સુગતે શું કહ્યું?”

પ્યાર—“બીબીસાહેબા તો આપની સાથે મક્કા શરિફ આવવા માગે છે”

કાસમ—“તે કઈ થાય નહિ, સૈયદને લાગે એ વિચાર કરીએ છીએ, તે બાબતમા તેણે શું કહ્યું?”

પ્યાર વિચારમા પડી સૈયદને લાગે કરવામા સુરત ગણ નથી એ, ખાંસાહેબને મુખે શી રીતે જણાવવું, એની એને સ્ફુ પડી નહિ.

સરિંદન—“સૈયદ સખંધી બંધી વાત સુરતને કરી હતી કે? તે મુશિદાબાદમા એક અગ્રગણ્ય અમીર છે, પૈગંદક, માનઆબરુમા પણ પ્રખ્યાત છે, રૂપમા પણ નેહાંએ તેવો છે, હજી વય પણ નાનું છે એ બંધી વાતની સમજણ પાડી હતી?”

પ્યાર—“બંધુય કહ્યું’તું, પણ એમની વાતચીતથી અપટ જણાય છે કે, તેઓ રાજી નથી”

કાસમ—“કોઈ વાતમા એ રાજી નથી! એનું કેમ? એ તો ગાડી થઈ છે, હવે એના કહેવા સામું જોવામા કઈ માલ નથી પ્યાર! સુરતને અહીં બીલિમ્બી આણું તો”

પ્યાર સાચી ઉડી અને સુરતના ખડ લણ્ણી ચાલી ગઈ

સરિંદન—“હવે એ મોટી થઈ તે રાજી ન હોય તો પછી એની મરજી વિરુદ્ધ કરવામા માલ શો?”

ખાંસાહેબની ધીરજની હવે હદ આવી ગઈ હતી તેઓ જોડ્યા—
“તે હજી નાદાન છોકરી છે તેનામા સારુનરમુ સમજવાની કઈ શક્તિ નથી હવે તો મને જે હીક લાગે તે કરવું, એમ વિચાર કર્યો છે.”

સરિંદન—“તે કઈ થોડી છેક અસમજણી છે? હવે સમજી શકે એવી થઈ છે. એનું મન ન રહે, એ ઠેકાણું પડતું મૂકવામા જોડું શું છે?”

કાસમ—“જે કરવાનું હતું તે કર્યું તે કઈ સમજે તેના કરતા હ વધારે સારી રીતે સમજી શકું છું એનું હિત કરવું, એ મારા બ્યાનની બહાર નથી તમે સઘળા આ કામમા હવે આડા આવતા ના એમ કગના કરતા કેટલા વર્ષાવીતી ગયા? આજે હવે મારે તો મક્કા શરિફ જવાનો—”

સરિક્કન - “આટલી મહેનત કરી, તેમ બીજી વધારે, શોધતા શોધતાં મળી જશે. પણ એની મરજી ના હોય ત્યાં કરવું, એ તો ઠીક નથી.”

કાસમ - “હવે એ વાતને લંબાવવી નથી, એમ કરવામા કંઈ લાભ પણ નથી મેં તો એને સૈયદને ત્યાં જ આપવા નિશ્ચય જ કર્યો છે.”

છેલ્લુ વાક્ય ખાંસાહેબ એટલી દબતાથી બોલ્યા કે, સરિક્કન બેગમ આશ્ચર્ય પામી. ‘આજ તેઓ એકની એક છોકરીના મનની વાત તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી એ શું?’ એ સબધી તે તર્ક કરવા લાગી તેણે આ પછી કંઈ કહ્યું નહિ.

એટલામા પ્યારની સાથે સુરત ત્યાં આવી પહોંચી તે સુદ્ધ દીકરીને જોતા જ ખાંસાહેબને હેતનો ઉમળકા આવ્યો, અને તેમના મનનો નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. એકની એક છોકરી, મા નહિ, બાપના લાડમા ઉછરેલ, હુમેશ બાપની સેવામા રત, આખની કીકી સમાન એવી લાડકી કન્યાને, કુસુમ સમાન કામળ હૃદયની સરલાને, તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, જ્યાં તેને ગમે નહિ ત્યાં, આપવાની ખાંસાહેબની હિંમત શી રીતે ચાલે? આ જન્મમા ફરી તેને જોવાની પણ આશા નથી જેના મીઠા બોલ તે પવિત્ર ભૂમિમા પણ ઝમરણ થયા વગર નહિ રહે, એવી એકની એક કન્યા, કેવળ સ્નેહની લિખારણને, તેની મરજી વિરુદ્ધ પરણાવી દેવી, એ વિચારથી જ ખાંસાહેબનું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું.

પિતા ગાલિયાનીપર-ગાદીપર બેઠા હતા ત્યાં પાસે આવી પિતાના પગ આગળ ગાલિયાપર સુરત બેઠી.

ખાંસાહેબે સ્નેહથી તેને માથે હાથ ફેરવી કહ્યું - “બેટા સુરત! કેમ છે મા? તારું શરીર તો ઠીક છેને?”

સુરતે કહ્યું - “બાબાબાન! ઠીક છે.”

શી રીતે વાત છેડવી, તેનો ખાંસાહેબ વિચાર કરવા લાગ્યા. આખરે તેમણે કહ્યું - “સુરત! મારી નૂરેનજર, તું બાણે છેને બેટા, કે હુ બાણા દિવસથી આ સસાર લાગવાનો વિચાર કરું છું જો હવે હું વૃદ્ધ થતો બહુ છું હવેકની, બેટા! મારો કાળા શરિક્ક જવા વિચારું છે.”

ખાંસાહેબ પોતાનું બોલવાનું પૂરું કરી શક્યા નહિ હજી બાણે કંઈ કહેવા જતા હતા સુરત માયામુઘ્ધનેત્રે પિતાના મોં સામું જોઈ રહી હતી ખાંસાહેબે કહ્યું - “ધૈર્ય કરે તો હવે વધારે વખત ન ગુમાવતાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માત્ર એક જ અડચણ છે.”

કન્યાએ ચકિત નેત્રે પૂછ્યું - “શી અડચણ બાબાબાન?”

“તને ક્યા મૂકી જઈ? કેને સોંપી જઈ?”

સુરત - “હું મને મૂકીને જાઓતો! હું પણ તમારી સ્પર્થે આવીશ.”

કાસમ—“ખેટા તારે આવવાને દુલ્લ વાર છે તું બ્યારે આવવા જેવડી થાય તારે આવજે હુલ્લ તું બાળક છે, તારે ધર સસાર કરવો ભેધએ ધણા વિદ્વાન ઉલ્માઓનું પણ કહેવું છે કે, ધરસસાર કરી, પાકી વયે ઈશ્વરચિંતન કરવું, સમજી ? હુલ્લ તારે આ સર્વ કરવાને વાર છે તારાથી, ખેટા, હમણા અવાય નહિ”

સુરતની આખમા આસુ આવ્યાં તે આંસુભરી આંખે પિતાને પગે પડી, અને તેણે પગનું ચુમ્બન કર્યું. આંસુભરી આંખે તે પિતાના તરફ ભેઈ ખોલી—“ના, બાબાબન! મને છોડીને જતા ના. હું પણ આપની સાથે આવીશ અને આપની મેવા કરીશ. આપની સેવામાં શવન ગાળીશ”

ખાંસાહેબની આખમા પણ જળઝળિયા આવ્યા તેઓનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો, તેઓ ઉઠી ઉભા થયા અને બોલ્યા—“ખેટા! જા, મારા વૃદ્ધનું કહ્યું માન એમ ગાડાવેડા ન કરીએ તારે માટે જે વ્યવસ્થા કરવા ધારી છે તે, તારી ખાલાબનને ને પ્યારને કહી છે, તે તને કહેશે જા, મુખી થા, ખેટા! ઈશ્વર તારું કલ્યાણ કરે.”

સુરત, માથું પિતાના પગ આગળ રાખી પુનઃ રડી ખાંસાહેબનું હૈયું પીગળી ગયું જેમ વેગવતી નદીના પ્રવળ પ્રવાહ સામે વાળુનો બધ ભૂટી જાય, તેમ કન્યાના અપરિમેય સ્નેહસ્રોત આગળ ખાંસાહેબનો સકલ્પ ભાંગી ગયો. દીકરીને માથે હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દઈ, ખાંસાહેબ ત્યાંથી ચાલી ગયા આમુવાળી સુરતને, ખોળામા લઈ, સરિફન બેગમ સમજાવવા લાગી

તે રાત્રે સુરતે પોતાના શયનખંડમા સૂતા પહેલાં પ્યારને બોલાવી સરિફન બેગમે સુરતને સમજાવવાને ધણા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પ્યારે પણ પોતાની બનતી કાશિશ પૂરી કરી હતી, છતાં સુરતનો શવ ઉદાસ હતો તે પવિત્ર ભૂમિમા જવાને માટે તેનો શવ તલસતો હતો પિતાના ચરણની સેવામા અને તે પરમ પિતા-ઈશ્વરના ચરણમા આત્મોત્સર્ગ કરી શવન ગાળવા તેનો જે વિચાર હતો, તે નરમ પજ્વો ન હતો પિતાના આગ્રહથી તેનો શવ જરા દુઃખી થતો હતો સૈયદના નામથી, મૈમૂન બેગમના વિચારથી જ તેનું હૈયું કપતું હતું

પ્યાર આવી સુરતની પાસે બેઠી પ્યારે સુરતના હાથ પકડ્યા, જોયું તો તેનું મોં વિલાપલુ હતું, તેના પ્રશાંત ચક્ષુ મ્હાન દીસતા હતા અને આંસુથી ભરેલ જણાતા હતા તેના લાલ હોઠ કાપતા હતા

પ્યારે પૂછ્યું—“કમરડો છે ? તમને માથે લઈ જતા નથી

અવિચલ નેત્રે પૂતળા પેરે, લાનભૂલા મનુષ્ય પેરે જોઈ રહી. હુમેન્દ્ર જરા આગળ વધ્યો, ફેંછની, સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. હવે જાણે ફેંછને ચેતન આવ્યું, હવે જાણે તે તેને ઓળખી શકી, ફેંછ ઉભી થઈને બોલ્યાંબોલ્યા વગર હુમેન્દ્રની તરફ નજર કરી રહી, અતે ચક્રિત પામી હોય તેની માફક બોલી - “કાણુ? હુમેન્દ્રલાલ? તમે આવ્યા? આવી પહોંચ્યા? આટલો વિલમ્બ શાથી થયો? પહેલી નોખતનો ટકારો તો ક્યારનાએ થઈ ગયો છે.”

હુમેન્દ્રને શુ કહેવું, તેની સમજણ પડી નહિ, તેનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું હતું

ફેંછ બોલી - “શા મારે આટલી વાર લગાડી? તમારી આશામાને આશામા સારી રાત વીતાડી મનુને કહ્યું હતું કે, પહેલી નોખત વાગતા આવીશ, ને આમ?”

ફેંછ શું કહેતી હતી, તે હુમેન્દ્રના ધ્યાનમા આવ્યું નહિ. તે બોલ્યો -

“મનુને કહ્યું હતું? ક્યારે? મનુને તો મેં કઈ કહ્યું ન હતું.”

ફેંછ - “હુમેન્દ્ર! ઉભા કેમ રહ્યા છો? ખેસો શુ તમને ગુસ્સો આવ્યો છે? એકાદ ચીજ સાબળશે?”

હુમેન્દ્રે જોયું કે, ફેંછનું ચિત્ત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે. આ ઉન્માદના લક્ષણ જોઈ હુમેન્દ્રનું મન ભારે વ્યથા પામ્યું.

ફેંછ ગણગણવા લાગી -

“તેં સરકી કસમ,
મંચતો જેતી હુ દમ,
મોરા જનો જગરકા વિસાવારે. મોરા”

હુમેન્દ્ર હજી જરા આગળ વધ્યો તેની પાછળ જાણે જવા વિકાળ બે હળમી હતા, તેમના જાડા વાકડિયા કેશ, જાડા હોઠ, વિકાળ હાસ્ય, એક હાથમા તરવાર અને બીજા હાથમા ખેડી હતી. ફેંછનું ધ્યાન અત્યાર સુધી તેમના તરફ ન હતું, તેમને જોતા જ ફેંછનું શરીર થરથર કરી ઉઠ્યું, તેણે ચીસ પાડી, અને હુમેન્દ્રને પગે પડી આવેગથી બોલી -

“હો હુમેન્દ્ર! નવ્વાળજાદાનો હુકમ પાળવા આવ્યા છો? હુ તૈયાર છું, પરંતુ, આ શામાટે? કાઢો. મને એ અડશે!”

હુમેન્દ્રે ફેંછને બેસવા ધીરો કર્યો, ફેંછએ હળસી તરફ આગળી કરી તેનું સમસ્ત શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું.

તે વખતના બાદશાહ, નવ્વાળ, અને એ ઉપરાત કેટલાક અમીરો-મગવને ત્યાં અત પુરમાં હળસીવર્ગ પ્રહરીનું કામ કરતા હતા આ કામ કરનારમા પણ જૂદા જૂદા વર્ગ હતા જે અત પુરના ચોકી કરતા હતા,

તેઓને ખાનસરાહ કહેતા. આ સિવાય તેમા એક બીજને વર્ગ હતો. તેઓ કાફરી જાતના હતા. તેમની વિકટ કાય, કૃણવેપ, અકાડિયા વાળ, ઝીણી આંખો, લાલ જડા હોઠ, મોટા દાંત, ચીથુ નાક, એ આદિ તેમનો આખો દેખાવ ભયંકર હતો. જન્મથી જ તેઓ બહેરા અને મૂળા હતા. આવા જન્મથી જ મૂળા અને બહેરાની કિંમત સામાન્ય જોના ક્રૂતા ઘણી ભારે પડતી. દાસીઓને, બાદીઓને કે અત પુરની રમણીઓને શારીરિક શિક્ષા આ લોકને હાથે થતી. તેઓ જન્મથી મૂળા અને બહેરા હોવાથી કાઈની સાથે વાત કરી શકતા નહિ. તેમનો દેખાવ પણ એવો ભયંકર રહેતો કે, તેઓ શાત અભાવમા હોય સારે પણ જોતા જ બીક લાગે. માલિકના ઇશારાથી બ્યારે તેઓ કાઈ અપરાધિનીને સજા કરવા જતા, સારે તેને જોતા જ ટટલીકને મૂર્ચ્છા આવતી. એવી તેમની ઝૂ ભયંકર શીકલ હતી.

હુમેન્ડે, જોનાને બહાર જવા ઇશારત કરી કે તેઓ બહાર ગયા. અતિ ભયથી દ્રૈશનુ ત્યત પ્રકૃતિઅ થયુ હતુ. દ્રૈશ બેઠકપર બેસી ગઈ, હુમેન્ડે ઉભો રહ્યો.

દ્રૈશએ કહ્યું - “હુમેન્ડે ! બેસો, હજી રાત વહી ગઈ નથી, બહાણું વાતાં રાજના પાલન કરજો, પણ હમણા તો બેસો.”

તેને ક્રૂ સજા કરમાવવામા આવી છે અને સજાનો સમય પણ પાસે આવી લાગ્યો છે, છતાં દ્રૈશની વાતચીતમા, તેના ત્યતની ચચળતા, ભય ને ઉદ્વેગ કઈ પણ જણાતુ નથી. વાત કરવામા દ્રૈશનો સ્વર સ્વભાવત કામળ અને મધુર હતો, તે અસારે જાણે વધારે કામળ અને મધુર લાગે છે.

હુમેન્ડે પૂછ્યું - “દ્રૈશ ! શું થયું છે ?”

“મને જીવતી કબરમા દાટવાની સજા કરમાવવામા આવી છે.”

“અને તું હજી સૂધી ચિથર ચિત્તે બેસી રહી છું ?”

“રક્ષા નથી, બહુ પાપ કર્યાં છે, તેનુ દુન ભોગવ્યા વગર છૂટકો છે ?”

હુમેન્ડેનો સ્વર પણ મદ થતો આવતો હતો. તેણે કહ્યું - “સસારમા પાપી કોણુ નથી ? આપણે સઘળા જ પાપી છીએ. પરતુ-પરતુ, આજ આવી કઠોર સજા શાથી કરમાવવામા આવી ?”

“તે સાલળવાથી શું લાલ ? સામાન્ય નાચવાવાળી, દિલ્હીના ચોકની વેશ્યાની વાતપર કોણુ વિશ્વાસ કરશે ?”

“દ્રૈશ ! એમ નાગ બોલવાપર મને વિશ્વાસ છે, મને લાગે છે કે, તું નિરૂપરાધી છે.”

આટલીવારે દ્રૈશની આખમા આંસુ આવ્યાં તેણે કહ્યું - “નાચ-

નારીની વાતપર તમને વિશ્વાસ હશે, પરંતુ નવ્વાળબદાયે કહ્યું છે કે, નાન્યનારી-વેચ્યા તે સદાકાળ વેચ્યા જ—બળી એ વાત હવે તેનું શું છે? તમે તો આજ્ઞા અમલમાં મૂકવા આવ્યા છો ને? સાલળી શું કરશો?”

ફેણની આખમથી આસુની રેલ ચાલવા લાગી, ઓઠણથી આખો લહોતી તે બોલી—“હેમેન્દ્ર! તમે મનુને શું કહ્યું હતું? તમે આજ રાતે મારે ત્યાં આવશો, એમ કહ્યું હતું કે નહિ?”

હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે “ફેણ! આ શું કહે છે?” પહેલાં પણ તેણે એ જ કહ્યું હતું હેમેન્દ્રે કહ્યું—“તું શું પૂછે છે, તે હું સમજતો નથી. મનુને મેં આજે જોઈ જ નથી તો વાતચીત શાની?”

ફેણએ હાથવતી કપાળ ફટકું, અને બોલી—મેં પાપિણીએ ના માટે એ વાત માની? એવું ભાગ્ય ક્યાં છે મારું?”

“ફેણ! ફેણ! તું શાના ભાગ્યની વાત કરે છે?”

“એ વાતથી શો લાભ?”

“કહે તો ખરી”

“સાલળો, જ્યારથી હું સમજણી થતી આવી છું, ત્યારથી પાપ-કર્મ કર્યાં કરું છું મને કોઈ સારી શિખામણ આપનાર ન હતું પાપ-માર્ગથી પાછી હકવા મને કોઈએ પ્રયત્ન કરતા શિખવ્યું નહિ મેં અવેક પાપ કર્યાં છે આટલી વયમાં દિલ્લી, આગ્રા, લંબર્નો વગેરે અનેક સ્થાન ફરી વળી છું, પરંતુ મુશિદાબાદ આવી હું આત્મવિસ્મૃત બની ગઈ શા માટે તમે મને તમારી દાસી તરીકે, બાદી તરીકે પણ રાખી નહિ? તમારે છોકરા છે, સ્ત્રી છે તેમની ચાકરી કરીને, છોકરાને ખોળામાં રાખીને દિવસ ગાળતો તમારે જો છે, તેનું ઉચ્છિષ્ટ ખાધને અસ્પૃશ્ય દાસીની માફક તમારે આગણે દિવસ કાઢતો હેમેન્દ્ર! જો સાલગ્યની અધિકારી થવાનું પણ મારા નસીબમાં ન હતું”

હેમેન્દ્રનું ચિત્ત આ સાલળી દગ્ધ થયું, તેની આખમાં પણ પાણી ભરાઈ આવ્યું, તેને વાક્યસ્ફૂર્તિ થઈ નહિ

ફેણ કહેવા લાગી—“આજ હવે હું કઈ ધૂપાવવા માગતી નથી સાલળો, જ્યારે મેં તમને પ્રથમ જોયા, ત્યારે તમારું રૂપ જોઈ હું મારા ભાન ભૂલી હતી, ત્યાર પછી તમારા ગુણથી અને ગીતવાદમાં તમારું કોશર્ય જોઈ હું મુગ્ધ બની ગઈ, પછી-પછી, સાચું માનજે હેમેન્દ્ર! હું ખર કહું છું, મોત પાસે છે, જૂઠું નથી બોલતી—તમારી સાચી નિશા, વિશ્વાસ, પ્રભુલક્ષિત ને—”

“ફેણ! ફેણ! તું કોના વખાણ કરે છે? હું હજાર દોષથી દૂષિત, અનેક પાપથી ભરેલ છું ફેણ! તું એક સ્ત્રી છે, તે આ બધું શી રીતે જાણી શકીશ?”

ક્ષય રોગનો

કંટો દુશ્મન અને

શક્તિનો રાજા

જાપાનની પ્રખ્યાત

ટ્યુબરક્યુલો ટોકસાઇડીન પીલ્સ.

ક્ષયરોગના ભયંકર દરદથી પીડાતા અને દવાઓ ખાઇને નાસીપાસ થયેલાઓને અમો એક વખત ઉપલી ગોળીઓ વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. તેના અદ્ભુત ગુણોને લીધે આખા જાપાન દેશમાં તે આગ્રીર્વાદ સમાન થઈ પડી છે અને સેંકડો જીવોની પાયમાલી થતી અટકી છે. તે ક્ષયરોગના જાડમૂળથી નાશ કરી અદ્ભુત શક્તિ આપે છે.

કીમત. પાંચસો ગોળીની બાટલી એકના રૂપીઆ વીસ.

” ” નમુના માટે વીસ ગોળીનો રૂપીઓ એક.

આડત્યાઓ.

ધી ઈન્ડીયન કમરશીયલ એજન્સી.

જનરલ કમીશન એજન્ટો.

, સુગલાટ, પોષ્ટ ગીરગાંધી-મુંબઈ.

કસ્તુરીના ચુરણની ગોળી જે વિજયા.

આ ગોળી ખાવાથી જોરાક હજમ થાય છે, અરૂચ દૂર થાય છે, ભુખ લાગે છે, દસ્ત સાફ થાય છે. મોઢામાં અમી આવે છે, કસ્તુરીની ખુશોના ઓડકાર આવે છે, મન અને શરીર પ્રસન્ન રહે છે.

અમળપીતના ઓડકાર, ઉલટી થવી, ખાદીથી પેટ પુલવું, ચાહા કાપ્રીથી થતી જોટી અસર, ઝીણા ઝીણા પેટનો દુખાવો, શરીરની સુસ્તી વગેરેને નષ્ટ કરે છે. શઢી, ગરમી, કફ અને ખુતને દુરસ્ત કરે છે.

ધાતુપુષ્ટને વાસ્તે અકસીર ઈલાજ છે. કારણ અમ્મર, કેશર, કસ્તુરી વગેરે હીમાચળની ઉત્તમ વનસ્પતિને લીધુના રસમાં મર્દન કરી સ્વાદિષ્ઠ અને ગુણવાન્ બનાવેલી છે. દુધ, દહીં વગેરે જોરાકનો રસ બનાવી શરીરની શીરાઓ (નશ)માં (તત્વ) ફેલાવેલ થાય છે. કુદરતી વીજળી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ધાતુ મજબુત થાય છે, પાચન શક્તિમાં વધારો થાય છે.

એક ગોળી જખાન ઉપર રાખેથી લહેજત અમી મોહબત ખુશો વગેરે તુરત માલમ પડે છે

રોજ મીતી બે વખતે જમ્યા પછી અગર ~~અગર~~ વખતે ૮-૧૦ ગોળીઓ અથવા તળીઅતને અનુકૂળ વધુ ઓછી તદુરસ્તી સાફ જખાન ઉપર બે ચાર ગોળીઓ મુકી અમૃતરસનો આનંદ લેવો જોઈએ.

ગોળી ૧૦૦ ની શીશીના રૂ. ૦-૪-૦ અને ગોળી ૨૨ મોટી શીશીના દામ રૂ. ૦-૮-૦, નમુનાની ડબીના ૦-૧-૦ રૂપાલ ખરચ અલગ.

પ્રોપ્રાઇટર-ડી. પી. કોરડીઆ.

મળવાનું ઠેકાણું — સોલ એજન્ટ.

કોરડીઆ એન્ડ સન્સ,

૧૩, સુક્યાસ લેન, કલકત્તા.

“બ્રમ, હેમેન્દ્ર! એ તમારો ભારે બ્રમ છે સ્ત્રીહૃદય, પુરુષના મનને યથાર્થ પારખવા સમર્થ છે. હું આટલા દિવસથી તમને જોતી આવું છું, હું તમને સારી રીતે સમજી શકું છું. રૂપ જોઈ તમને આત્મ-સાત કરવા હું પાગલ થઈ હતી; ગુણ જોઈ તમારી સહચરી થવા વ્યાકુળ થઈ હતી, ત્યાર પછી તમને હું બરાબર જાણખી શકી હેમેન્દ્ર! હું એક સામાન્ય નાચનારી છું, પરંતુ, તમે જ કહ્યું છે કે, મારા બોલવાપર તમને વિશ્વાસ છે, તો હું કહું છું—તમને જાણખ્યા ત્યારે મારું અભિમાન ટૂંકી ગયું. હું તે ભાવે તમને આહવાતું છોડી દઈ, તમારી થઈ તમને આહતા શીખી. તમારી દાસી, બાદી થઈ દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા મારા મનમાં થઈ આવી હું અભાગિણીની તે વાછા પણ તૃપ્ત થઈ નહિ.”

ફેબ્રુ શુદ્ધ, અતિ મૃદુ સ્વરે બોલતી હતી, પરંતુ હેમેન્દ્રની તો દષ્ટિ-શક્તિ જતી રહી હતી તેની આખોમાથી આસુની ધારા આવણી વર્ષા-ધારા માફક ટપકતી હતી ને તેના ગાલ અને છાતી સર્વ લીળઈ ગયા હતા.

ફેબ્રુ ફરી બોલવા લાગી—“દુર્બળ સ્ત્રીજાત, દેહ તો અમારી અધીન નથી, પરંતુ, મન મારું, મારા કાષ્ટમા રહ્યું નહિ, તે તો આખી દીધું છે, પોતાની મેળે જ આધ્યુ ગયું છે. તે પાછું માગવા કે આણવા મારો વિચાર નથી ને મારી શક્તિ પણ નથી માત્ર આજ જે બન્યું, તે સાક્ષ્યો તમે જાણો છો કે, આજ રાત્રે નવ્વાળખદા અહીં આવવાના ન હતા, તેથી સવારના મનુને તમારી પાસે મોકલી, એટલી અરજ ગુજારી હતી કે, તમે એક વાર આવી મને મળી જાઓ, મારે અતર બોલી એક વાર વાત કરવી છે મનુએ આવી જણાવ્યું જે, તમે આવવા સમત થયા છો અને પહેલી નૌબત વાગતા આવી પહોંચશો પણ—”

હેમેન્દ્ર ભેંસસ્વરે બોલી ઉઠ્યો—“મનુ જૂઠું બોલી છે, તેને મારી સાથે મળવું પણ થયું નથી.”

“તે હું સમજી છું કે, બાદીએ નિમકહરામી કરી છે, પણ તમે આરજૂ મજૂર કરી જાણી, મને લાગ્યું કે ઘણા દિવસનો મારા મનનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કુરૂપ, કુત્સિત વેષમાં તમને મળવું મને ઠીક લાગ્યું નહિ માટે મેં આજે સારા વસ્ત્રાલંકાર કાઢી ધારણ કર્યા હતા,”—બોલતા, બોલતા, ફેબ્રુ ઉભી થઈ, અને હાથ ઉઘાડી પહેળા કર્યા સુગંધથી બળતા દીપમાં તેના રત્નાલંકાર ઝળકી ઉઠ્યા તેની દેહીપ્રમાન દિવ્ય વપુષરથી અનેક રશ્મિ વેરાવા લાગ્યા તે આગળ બોલવા લાગી—
“ક્યારે આવશો, ક્યારે આવશો, એમ કરતા વિલપ અસહ્ય થઈ પડ્યો. એક પણ તે પ્રહર સમાન જણાવા લાગી, એવામાં કાંઈએ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો એવું મહમદખા—”

“કાણુ? સૈયદ મહમદ? નવ્વાબખદાનો બનેલી?”

“હા, તે બાંદી મહેલનો પાળેલો કૂતરો! કૂતરો આવી પગે પડવા લાગ્યો, એટલામા ખુદ નવ્વાબખદા આવી હાજર થયા સૈયદ આ પાછલા દરવાજાથી નાસી ગયો. નવ્વાબખદાએ પીઠપર ધૂટી તરવાર મારી તેને તે વાગી કે નહિ, તે ધશ્વિર બાણે પરતુ તે ખડકી ફેદી નાઠો. (તરવાર બતાવતી) જૂઓ આ ભાગેલી તરવાર. હુમેન્દ્ર! હુ નિરપરાધી છું, તે નવ્વાબખદાએ માન્યુ નહિ. મને અપમાનસૂચક શબ્દો કહ્યા, દફલીના ચોકની વેશ્યા કહી ગાળ લાડી. મને પણ ગુસ્સો આવ્યો. મેં સામા અપમાનસૂચક શબ્દો કહ્યા નવ્વાબખદાએ મને પ્રહાર કર્યો ને સાગપછી જે શિક્ષા કરી, તે તમે જાણો છો.”

કાતરકઠે હુમેન્દ્રે કહ્યું—“ફૈજ! તો શુ તને બચાવવાને કંઈ જ ઉપાય નથી?”

“છી કાઈ પણ ઉપાય નથી જેને કાલસર્પ ડશી ગયો છે, તેનો પ્રતિકાર નથી. તે શી રીતે બચે?”

“એક વાર મને પ્રયત્ન—”

“દીવાના થયા છો? શી રીતે ધૂપાવશો? શી રીતે લઈ જશો? બારણે, બહાર, ફાટકપર, બધે પહેરો છે અસહવિત કાર્ય માટે શા માટે પ્રયાસ કરવો?”

“શુ થયું? એક દહાડો તે મારા ગ્રાણી રક્ષા નથી કરી?”

“કંઈ નહિ, મેં શુ કર્યું છે? તમારા ગુણે તમારી રક્ષા કરી છે એ નકામો પ્રયાસ છોડો. મને બચાવવા જતા તમે પણ સાથે મરશો.”

“તો તેમા શુ થયું?”

“શુ થયું એમ કેમ? આ સસારમા મારે કાઈ નથી, કંઈ નથી. હુ મરીશ તો કાઈને કંઈ નુકસાન થવાનું નથી. હુ મરીશ તો કાઈ રડનાર પણ નથી, તમે શા માટે મરો? મારે માટે? હુ તમારી કાણુ છું? તમારે સ્ત્રી છે, પુત્ર છે, ઘરસસાર છે તમારો ગ્રાણુ તમારો પોતાનો એકલાનો નથી વળી સાલજો, મેં મરવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે.”

ફૈજ પલગ તરફ ગઈ, શય્યા નીચે કંઈ ધૂપાવેલી જળસ બહાર કાઢી લાવી તે પાસે આવતા હુમેન્દ્રે બેયુ કે, એક નાની કટારી તેના હાથમા હતી. તેના કાપપર મોનાનું ચાર કામ અને મોતી જડેલા હતા હુમેન્દ્રે બરાબર બેયુ તો દમાસ્કસની વકાકાર, તીક્ષ્ણ ધારવાળી ધૂરી હતી. તેમા ઝીણા હીરા જડ્યા હતા.

ફૈજએ કાપમુક્ત ધૂરિકા જમણા હાથમા લઈ હુમેન્દ્રને બતાવી બોલી,—“જૂઓ, આ મારી સોબતણને. તે સદા મારી સાથે ને સાથે

રહે છે. નવ્યાખ્યજ્ઞાન આવી ગયા પછી એને મેં બહાર કાઢી હતી. છાતીમા મારી મરવા નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ મેં તેમં કર્યું નહિ કોણ જાણે મારા મનમા એમ આવ્યું કે, મરતા પહેલા એક વાર તમારી સાથે મુલાકાત થશે. આટલી ઠીકઠીક કરી, આટલી સજવટ કરી, વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી, તમારી પ્રતીક્ષા કરતી હતી, એટલે મનમા એમ થઈ આવ્યું કે, જરૂર આપ આવી મળશે મારી તે આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ છે, તમને જોયા, મળી, જે અપરાધને માટે મને સજા ફરમાવી છે, તેથી હું નિર્દોષ છું, એ પણ તમને જણાવ્યું, હવે જીવીને શું કામ છે ?”

ફ્રેજીના આખમા ચોર પ્રકારનું તેજ ચમકવા લાગ્યું દઢ મુદ્ધિમા તે ધૂરી લઈ, વાત પૂરી થતા ન થતા ફ્રેજીએ પોતાની છાતી તરફ તાકી હાથ ઉઠ્યો કર્યો તે જ પળે હુમેન્દ્રે ધૂરી સાથે તેનો હાથ પકડી લીધો. ‘ફ્રેજીના’ હાથમાથી ધૂરી હુટવી લઈ, આનમા નાખી, હુમેન્દ્રે પોતાના વસ્ત્રમા મૂકી

પોતાના મનનો મનોરથ નિષ્ફળ થયો જોઈ ફ્રેજી બેસી જઈ, હુમેન્દ્રની સામું જોઈ રહી, તેનું સર્વ શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયું, ચક્ષુમાનું ઉજ્જવલ તેજ જતું રહ્યું.

હુમેન્દ્રે કહ્યું —“આત્મહત્યા ! મહાપાપ ! મહાપાપ ! ફ્રેજી શા માટે પાપસમુદ્રમા પડે છે ? આત્મહત્યા કરીશ ?”

ફ્રેજી હુમેન્દ્રના મોં સામું જોઈ રહી હતી, તે માત્ર એક જ અક્ષર બોલી —“ના, પણ ચારે યુ મને જીવતી કબ્રવાસ કરાવશો ?”

હુમેન્દ્રે કહ્યું —“ફ્રેજી ! હું જાઉં છું”

ફ્રેજીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ માત્ર હુમેન્દ્રની તરફ જોઈ રહી.

હુમેન્દ્રે ફરી કહ્યું —ફ્રેજી ! હું જાઉં છું. નવ્યાખ્યજ્ઞાનની આજ્ઞા પાળી શકીશ નહિ”

હુમેન્દ્ર બારણા તરફ ચાલ્યો.

ફ્રેજી એકાએક ઉભી થઈ બોલી —“ક્યા જાઓ છો ?”

“જાઉં છું બસ”

“જાઓ છો ! નવ્યાખ્યજ્ઞાનો હુકમ—”

“મારાથી તામિલ નહિ ચાલે મારાથી—”

એટલામા પ્રભાતની નોખત વાગી ઉડી હિરાજીલના ઉચ્ચ પ્રમોદ આવાસપરથી સુલલિત સ્વર લહરી ધીમે ધીમે તે ખડમા પ્રવેશ કરતી સલજાઈ હુમેન્દ્રનું શરીર કાપી ઉઠ્યું. ફ્રેજી થરથરી ગઈ

હુમેન્દ્રે કહ્યું —“ફ્રેજી ! ફ્રેજી ! હવે સમય નથી, હું—”

ફ્રેજી—“ચાલો હું તૈયાર છું.”

“ફ્રેજી! નવ્વાબજાદાનો ‘હુકમ મારાથી તામિલ—”

“તમે નહિ કરી શકો! નવ્વાબજાદાએ મોટી મહેરબાની કરી તમને મોકલી આપ્યા છે. તમે આજા નહિ પાળો, તો ખીજે કાઈ માણસ આવશે, જલ્દત્ત મને જકડી લઈ જશે. હુમેન્દ્ર! કાઈ પણ પ્રકારે હું બચવાની નથી, તો પછી શા માટે આ ભયંકર ઝોળના, વિકાળ હબસીના, હાથમા મને સોંપો છો મેં તમારો પ્રાણ બચાવ્યો અને ચડાવના હાથમા મને સોંપી તમે જતા રહેશો?”

બહાર કાટક આગળ સકેત તુર્યધ્વનિ થયો. હુમેન્દ્રનું સર્વ શરીર અવશ આકુળ થઈ પડ્યું. રાજ આજ્ઞાનુસાર આવશ્યક પ્રસંગને અંગે, રાજમિત્તી, સત્રી વગેરે બહાર તૈયાર હતા, રાહ બેતા હતા ‘હવે બચવાનું છે નહિ, હવે રક્ષા નથી’ એ તુર્યધ્વનિ સાંભળી ફ્રેજી પણ સમજી ગઈ પગથી માથા સુધી તેનું શરીર કમ્પવા લાગ્યું હુમેન્દ્ર ફ્રેજી તરફ બેઠો રહ્યો, ફ્રેજી પણ હુમેન્દ્રની તરફ બેઠી રહી. આ વખતે તે પલકશૂન્ય, સત્તાશૂન્ય, સ્થિર દષ્ટિ અધિકતર ઉજ્જવલ થઈ ઉઠી! હુમેન્દ્ર દ્વાર તરફ ગયો, ફ્રેજી પણ પાછળ ચાલી; કળના પૂતળાની માફક ચાલી. ચાલતા ચાલતા ગુજવા લાગી —

“માઈ કૈને ગોવિંદ લીના મોલ—

કોઈ કહે સસ્તા, કોઈ કહે મહંગા

કોઈ કહે અનમોલ—”માઈ

હુમેન્દ્ર ખડની બહાર આવ્યો, ફ્રેજી પણ પાછળ પાછળ આવી. આ દીવાનો પ્રકાશ નહતો અરુણોદયનો પ્રકાશ પણ પૂરેપૂરો થયો ન હતો એકાએક ફ્રેજીએ ચીસ પાડી અગાસીમા બિલત્સ પ્રેતાકાઝ ઝોળઝોળાનું ટોળું, હુમેન્દ્ર અને ફ્રેજીની આસપાસ વિટળાઈ ગયું, વિકટ, હાસ્યધ્વનિ કરતું, ફ્રેજીની પાસે આવવા લાગ્યું હુમેન્દ્રે ઇશારતથી તેમને દૂર રહેવા આજ્ઞા કરી

ફરીથી તે તુર્યધ્વનિ થયો ‘હવે રક્ષા નથી! રક્ષા નથી!’ હુમેન્દ્ર, ફ્રેજી, અને હબસીઓ ધીમે ધીમે સીડીપરથી નીચે ઉતર્યા

ફરીથી તેજ તુર્યધ્વનિ થયો આખરી સૂચના થઈ સર્પદશનું વિષ સમસ્ત વ્યાપી ગયું ‘હવે રક્ષા નથી!’

મર્મભેદી અપમાનથી ક્રોધાધ નવ્વાબજાદાએ રાત્રે ને રાત્રે આ સળની સર્વ તૈયારી કરી, તેનું અધ્યક્ષ કાર્ય હુમેન્દ્રને સોંપ્યું. નવ્વાબજાદાની કૃપાને પાત્ર થયા પછી ફ્રેજીનું મોં, હુમેન્દ્ર સિવાય કોઈને દષ્ટિગોચર થયું નહતું આ ભયાવહ છેલ્લી ઘડીએ પણ કાઈ તેનું માં બુએ નહિ,

એવી નવ્યાખ્યાનદાની ઇચ્છા હતી, તેથી હેમેન્દ્રને આ કાર્ય તેણે સ્વેચ્છું હતું, માટે જ એ લાયકર સળ કરી હતી.

અરુણોદય થતા થતાં અલોક સામાન્ય રૂપવતી ટ્રેશ ઉત્તિસાની છવતા સમાધિ થઈ. ઇટેની એક મજબૂત નાની કાટડી હતી; મણિ-મુક્તાભૂષિત ટ્રેશએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તે લયાવહ પણ પાણુ

“માઈ મેને ગોવિન્દ લીનો મોલ”

દર ઉભેલા પ્રહરીઓ પણ રમણીકાના મૃદુગીત ધ્વનિથી કપી હિંચા. એ ઓરડીમા બારીબારણું કઈ હતું નથી, માત્ર પ્રવેશ કરવાની જગા હતી. થોડા વખતમા રાજમિસ્ત્રીઓએ ઇટ અને ચુનાથી તે દ્વાર પૂરી નાખ્યું. આ બધ અથળે ચારે તરફ મત્રીઓનો પહેરો મૂકી દેવામા આવ્યો.

સમયના જવા સાથે એ ઓરડીનું દ્વાર ઉઘાડવામા આવ્યું હતું. જેઓએ કુતહલતાને લીધે એની અદર પ્રવેશ કર્યો હતો, તેમની નજરે એક ભીપણ, લોમહર્ષણ, બિલત્સ દમ્ય નજરે પડ્યો હતો જે જ્ઞેતા જ તેમના ગ્વાટા ઉભા થઈ આવ્યાં હતા. ક્યા તે કમનીય અલોકસામાન્ય દેહલતા !—તે મુલલિત બાહુ, તે મુલાયમ હસડોક સમાન નાળુક ગરદન, તે હરિણનેત્ર સદશ વિલોલ નયન ! તેમાનું કઈ ન હતું તે પકવબિમ્બ સમાન અંધર, કર્ણિકાના કુસુમ સમાન નાળુક કર્ણ, તે મુગકિત નાસા, ઉત્તન વક્ષ, વિપુલ નિતબમાનું કઈ જ ગચ્છુ નહતું થોગ, ભીતિહીપક, કૃમિછીટના લક્ષણમાથી અવશિષ્ટ માત્ર હાડપિન્જર હતું તે હાથના અગ્નિ આગળ નિલમનું વલય હતું, મુકતાનું કંકુ હતું તે પિન્જરના વક્ષ સ્થળે મુવર્ણનો હોર, ચન્ના, માણિક્યનો જડાહિ હાર હતો, વ્યસ્ત મોતીની માળા હતી ખોપરીના ઉપરના લાગમા દામિની હતી આખ, ચક્ષુ, કર્ણુ વિહિત અસ્થિપિન્જરના પગમા નાના અલકાર હતા ચારે તરફ છૂટા નાના વિવિધ અલકાર હતા. ક્યા તે અપૂર્વ લાવણ્ય ને ક્યા આ લયાવહ હાડપિન્જર !!

અતુર્થ પરિચ્છેદ

ધ્યારની મસ્તી

ખાંસાહુનના મકાનમા અન્નના લાગથી બહાર આવતા એક નાની હીતની ઓગડી હતી બાળુમા દેવડી હતી અહીં તેમના જૂનો તોકર શેખ સાદક ચોટી કરતો હતો અદર જવાને બે માર્ગ હતા, એક તો સદર રસ્તો અને બીજો નાની વાટ હતી. આ વાટમાથી

અંદરની બાદીઓ ને સ્ત્રીવર્ગ જતો આવતો હતો. આ ઝોરડીમાં ખાં-સાહેબના નોકર સાદકનો વાસ હતો; ઝોરડી છેક નાની ન હતી, તેમાં નાના ત્રણેક ખંડ હતા.

આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ખીનાને ખીજે દિવસે નવ, દશ વાગે સુરતઉત્તિસાની બાદી પ્યાર, સાદકની ઝોરડી આગળ આવી. અહીં તેને જલિમ મળ્યો. જલિમની વય દશેક વર્ષની હશે ચાકરને પણ ચાકર, ઉમરાવી હાઠ ! જલિમ એ સાદકનો સહાયકારી નોકર હતો, એને રમણીમહેલમાં પણ જવાની છૂટ હતી દાસી બાદીઓનું કામ તે કરતો અગર બહાર આવી ખીજને તે કામની આજ્ઞા આપતો. બાદીઓમાં આ નાનો છોકરો માનીતો હતો અને પ્યારની તેના તરફ મમતા હતી

પ્યારે પૂછ્યું — “જલિમ ! તારો શૈઠ શું કરે છે ?”

જલિમ — “શેષ સાહેબ તો બિછાનામાં પઢ્યા પઢ્યા ઉઠે છે”

પ્યાર — “જા, એક હાક મારતો, — ના, નહિ તો રહેવા દે તુ મારી સાથે આવ.”

પ્યાર અદર ગઈ. ખાંસાહેબનો પ્રિય નોકર ખાટલા પર પડ્યો પડ્યો સવારની ગુલાબી ઉંઘ લેતો હતો, તે બારણાના ખખડાટથી જાગે શું કરવા ? જલિમે તેને હાક મારી જગાડવા ધમ્મયું, પણ પ્યારે તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો. પાસે પાણીનો ઘડો ભરેલો હતો. પ્યારે તેમથી એક જમમાં પાણી લઈ સાદકના મોંપર છાંટ્યું ઉદકસ્પર્શથી સાદક આખો ઝોળતો સકાળો બેઠો થયો, એકદમ ખાટલાપરથી ઉઠ્યો અને પ્યારને જોઈ બોલી ઉઠ્યો

“અહો ! પ્યારળીબી ! આજ કઈ તમારા શુકન ! આજે પ્રભાતે શણગારાઈ કરી ક્યા જાઓ છો ?”

પ્યારનું વય કેટલું હતું, તેનું અનુમાન કરવું સહેલું નહતું તેની ઉમ્મર અઠાવીશની ઉપર હતી, પણ જોનારને તેનું વય વીશબાવીશથી વધારે લાગતું નહિ. તેનો શરીરનો રંગ ધર્ત્તવર્ણનો, શરીરનો બાધો બહુ જાડો નહિ તેમ પાતળો પણ નહિ એવી હતી બાદીમહેલમાં પ્યારની ગણના રૂપાળીમાં થતી હતી, ચહેરો બેશ ગોળ, ચક્ષુ અણિયાળા, તેમાં પણ સુરમાની સળવટ, નાક સહેજ ચપટું, માથે વાળનો ભરાવો, જોનારની નજર સહેજ દૂર એવો મોંનો ઘાટ હતો બ્યારે તે માથાના વાળ છોડતી ત્યારે છેક ઢીચણુ સૂધી પહોંચે એવા તેના લાળા કાળા વાળ હતા હાથપગમાં મેંદી, પાનની ખીડી ચાવવાથી અધર લાલ જણાતા હતા. અત્યારે તેણે પોપટિયું ઓઢણું ધારણ કર્યું હતું, પગમાં ઝંઝર, અને નાકમાં વેસર હતી; ગળામાં મણકાના દાણા નાખ્યા હતા, કાનમાં પુલ, પગની આગળીઓમાં માછલી પુલ હતા.

સાદકે આ હાઠમાઠ બેઈ ફરી પૂછ્યું —આજ બનીકેની ક્યા બન-
ત્રાએ નીકળી છું ? હું ધ્યાર !”

“બત્રા શાની ને બાત્રા શાની ! હું તો અહીં જ બત્રાએ આવી છું”

“આ મદિરે આવે, એવા મારા લાગ્યે ક્યા છે ? બેસવું નથી ?
ઉભી કેમ રહી છું ?”

સાદકે બે હાથવતી પલગપરનું બિજાનું સાક કરી બેસવા સચવ્યું.
ધ્યાર ત્યાં બેઠી નહિ સાદકે, એક નાની ચોકી આણી, ઇબરવતી
પુસી, ધ્યારને તેપર બેસવા કહ્યું. ધ્યાર તે ચોકીપર બેઠી

સાદકે કહ્યું —“પાનપાન ખાશો કે, ધ્યાર ખીખી ?” અરે જીલિમ !
બેને પાનસામાને ઘેરથી પાન આણતો”

ધ્યારે જીલિમને બહાર જવા મના કરી, પોતાના વજ્રમાથી એક
રુમાલ કાઢ્યો, તેને છેડે પાનની ખીડીઓ બાધી હતી, તેમાથી બે બહાર
કાઢી, એક પોતાના મોંમા મૂકી, ખીજી સાદકને બતાવતી બોલી —
“શેખસાહેબ ! આ લેશો કે ?”

“એવા ક્યા મારા પુણ્ય છે કે, મને એ મળે ?”

“આજ ઉઘમાથી ઉઠતા મારું મોં બેયુ છે તો એટલી પાનની
ખીડી નહિ મળે, એમ બને ખરું કે ?”

સાદકનું મોં હર્ષોત્ક્રુલ્લ થયું ધ્યાર —“આ લ્યો”

સાદકે હાથ લાખો કર્યો ધ્યારે પાનની ખીડી ખાટલાપર ફેંકી
અને બોલી —“લ્યો, તમને કની, શેખ ! તમારા લાગ્યેપર બહુ ઓછો
વિશ્વાસ છે નહિ વારું ? મારી સમક્ષ તમે પાનની ખીડી નહિ ખાઓને,
શેખજી !”

સાદકે માથું નમાવી, પાનની ખીડીને સલામ કરી, પછી હાથમા
લઈ મોંમા મૂકી કચ્છરી બરાસ મિશ્રિત પાનની ખીડી પછી તે આનદથી
ચાવવા લાગ્યો

ધ્યાર —“તમે મારા મોંની વાત રાખી નહિને ?”

સાદક —“તારા મોંની એક વાત સાલળવાને માટે કેટલા વખ-
તથી અરજી પેશ કરી છે, તેના નિકાલ ક્યા છે હજૂ ?”

ધ્યાર ગાનની રસિયણ હતી, વાતવાતમા તેના મોંમાથી ગાનનો
મિસરો કે એકાદ બોલ ટપકી પડતો ધ્યાર ગણગણવા લાગી.—

“આખો દિખાકે તુમને મેરે દીલમે રાહકી,

સીને કે પાર હો ગઈ બરજી નિગાહકી”

સાદક —“અરજી તો ઘોટાળામા પડી લાગે છે !”

ધ્યાર —“તમારું કયું કામ ઘોટાળામા પડ્યું હોતું નથી ? દાલ
તરવાર હાથમા રાખી કયું કામ તમે પાર પાડો છો ?”

સાદક—“તારી આંખોની કટારીથી તું પાંચ હથિયારબધ માણસોને પાછા હટાવે.”

દિવાલપર ઢાલ, તરવાર, ગરજી, માલો વગેરે હતા. જીલિમ ભ્રમત આગળ જઈ આ સર્વ આતુરતાથી જોતો હતો તે મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, ક્યારે મોટો થાઉં અને આ સર્વ મને વાપરવા મળે. યાગ્ના ગાનતા શબ્દથી તે ચોંકી પાછો ફર્યો

ધ્યારે પૂછ્યું—“જીલિમ ! તું તરવાર લાગતા શીખ્યો છું કે ?”

જીલિમ—“નહિ, હું તો લાઠી ફેરવી જાણુ છું”

સાદક—“પણ મારી વાતનું—”

ધ્યાર—“જીલિમ ! તું તો હવે ખડો જવાન થવા આવ્યો તે હવે તરવાર ખેલતા શીખ”

સાદક—“મને શું કહો છો ?”

ધ્યાર—“તમારે મારી સાથે આવવાનું છે.”

સાદક—“ક્યા ?”

ધ્યાર—“બાણસાહેબને ત્યા”

સાદક—“હજી બાણસાહેબ ઉઠ્યા હશે ખરા ?”

ધ્યાર—“હા, ઉઠ્યા છે, એમ સાલવ્યું છે.”

સાદક—“તો ચાલ, પણ મેં કંઈ તો ?”

ધ્યાર—(અતિ ધીમે)

“પિયા બોલાવે, ક્યસેં જઈ,
નનદિયા, જોરન જોરે”

ધ્યાર—તેવું કહેવું વાતોમાં ઉડાવતી હતી, એ સાદક સારી રીતે જાણતો હતો તે એક નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો—“આમ વાતવાતમાં ક્યા સૂધી ઉડાવવાની ?”

ધ્યાર—“જો ધણુ, જરૂરી કામ છે જો. ચાલો, ચાલો જલદી. રસ્તામાં ટ્રાઈ સિપાઈસપર મને પકડી જશે તો ?”

સાદક—“હા, ખરી વાત, ચાલ”

સાદક લાકડી લઈને આગળ થયો ધ્યાર અને જીલિમ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા જો લાખો રસ્તો કે ચોર, સિપાઈ પકડી જાય ! અડોઅડ ધગ—આટલું છતાં ટ્રાઈ દહાડો ધ્યાર એકલી હેમેન્દ્રને ત્યા જતી નહિ, સાદક કે જીલિમ સાથે હોય જ ધરની બહાર તો ધ્યાર લાગ્યે જ ટ્રાઈ દહાડો નિકળતી વળી હેમેન્દ્રને ત્યા જવા માટે દરવાજાની બહાર જવાની પણ જરૂર પડતી નહિ, કારણ કે સદર રસ્તા સિવાય હેમેન્દ્રના ઘરમાં જવાને એક બીજો માર્ગ હતો હેમેન્દ્રના ઘરની

પાડી ખાંસાહેબના મકાનની અડોઅડ હતી અને ખીજે વાડી વચ્ચે એક નાનો ઝાંપો હતો. માળીને કહેતાજ તે ઉઘાડી આપતો હતો. ધ્યાર હમેશ આ માગે જ જતી. માળીને હાક મારતા તેણે ઝાંપો ઉઘાડી આપ્યો. ત્રણે જણ હુમેન્દના મકાનની પાસે આવી લાગ્યા. રામમોહન નીચે જ હતો શબ્દ સાલળતા તે બહાર આવ્યો અને બોલ્યો -

“અહો! સેખજી! તમે આવ્યા છો! સલામ! આ શુ? ધ્યાર ખીખી! તમે પણ સાથે છો કે? સલામ! સલામ!”

ધ્યાર હસીને બોલી - “સિહજી! જીલિમને સલામ ન કરી વાર?”

આ બોલવું સાલળી સાદક અને રામમોહન પણ હસી પડ્યા.

સાદક - “બાણુસાહેબ ધ્યારના ઉઠ્યા છે?”

રામુ. - “આ થઈસ્તો થોડી વાર”

સાદક - “આ સુરત ખીખીની બાદી બાણુસાહેબને મળવા આવી છે. હમણા બાણુસાહેબ મળશે કે?”

રામુ - “ધ્યાર ખીખી આવે તો તેમને મારે કંઈ હુકમ જુકમ નથી. બાણુ સાહેબનો હુકમ છે કે, ત્યારે તે મળવા માગે ત્યારે ઉપર લઈ આવવા” ધ્યાર તરફ જોઈ તે બોલ્યો - “ચાલો ખીખી!”

રામુ, ધ્યારને અને જીલિમને અદર સીડી સૂધી મૂકી આવ્યો અને નીચે આવી સાદક જોડે વાતો કરવા લાગ્યો.

હુમેન્દ હીરાજીલથી થણા મોડો પાછો ફર્યો હતો, આવીને કંઈ બાધુ કર્યું ન હતું, આવીને કાઠની સાથે વાતચીત પણ કરી ન હતી, વિચારમાં પડ્યો રહ્યો હતો, સેજસાજ ઉંઘ આવી ન આવી સવારમાં ધ્યારે ખબર કઢાવી લારે હુમેન્દ આવીને પલગપર પડ્યો હતો.

ધ્યારને આવતી જોઈ હુમેન્દ ઉઠ્યો અને નાની ખેંટક હતી, તેનાપર બેસવા કહ્યું ધ્યાર માથું નમાવી હુમેન્દને સલામ કરી ઉભી રહી હુમેન્દ નીચે ગાદીપર ખેંટા હુમેન્દનું મોં વિલાપલુ હતું, તેનું મન જાણે ઉદાસ હોય એમ જણાતું હતું. આ જોઈ ધ્યારે ઉભા ઉભા પૂછ્યું - “બાણુ સાહેબ! આપને કંઈ આજ અસુખ છે? આપની તબિયત ઠીક નથી?”

“ના, ના, કંઈ નથી, ઠીક છે.

“તો આપનો ચહેરો એમ કેમ લાગે છે?”

“કાલ આખી રાતનું જાગરણ છે મોડો આવ્યો અને ઉઘ આવી નહિ તેથી એમ લાગે છે. ધ્યાર! બેસોને”

ધ્યાર ખેંટકપર ખેંટી, જીલિમ પણ તેની પાસે નીચે ખેંટા ધ્યાર મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, શી રીતે વાત છેડવી, આખરે બોલી - “બાણુ સાહેબ, એક આફતમાં પડ્યા છીએ”

“આફત! શું થયું છે?”

“સુરતખીખી—”

હુમેન્દ્ર ચોક્યો અને પૂછ્યું—“શું, સુરતખેનને કંઈ થયું છે?”

“ના, ના, એવું બહુ ગભરાવાનું કારણ નથી, આપ શાત થાઓ. આપ તો જાણો છો કે, સૈયદ મહમદખા સાથે સુરતખીખીના લગ્ન કરવા, એ નક્કી થઈ ગયું છે.”

“હા, એ તો હું જાણુ છું.”

“સુરતખીખીને આ વાત ગમતી નથી. તેમને તો તેમના અખ્યા-
જાન સાથે મક્કે જવા વિચાર છે.”

“હા, તે પણ મને માલમ છે. પણ હજી સુરતખેનને જવાને માટે વાર છે. ખાંસાહેબની પણ એવી ઇચ્છા છે કે, તેમણે લગ્ન કરવું, ધરસસાર માડવો, અને વખત આવે સારે મક્કે શરિફ જવું. એ ખોટું નથી, પ્યાર! જો જેન લગ્ન કરે તો મને પણ ધણો સતોષ થાય; મને સુરતખેન, સગી જેન કરતા વધારે બહાલી છે, અને જો તે તેમ કરે તો ઘણું સારું.”

“એમ કરે તો તો વૃદ્ધ યેગમ સાહેબથી માડી ખાંદીઓ, દાસીઓ બધા ખૂશી થાય. વળી સઘળા ઇચ્છે છે પણ એવું; પણ વાત એ છે કે, સુરતખીખીનું એમાં મન નથી.”

“પ્યાર! તુ તો બુદ્ધિવાળી છે અને એમનું એટલું મન ફેરવી શકતી નથી?”

“બાબુસાહેબ — મેં ઘણી કોશીશ કરી પણ સઘળી ફોકટ ખીખી સાહેબનું મન એકનું એ થતું જ નથી. કાલ રાતે જ ખાંસાહેબે હવે મક્કા શરિફ જવાનું નક્કી કર્યું છે. વળી સૈયદ મહમદ સાથે લગ્ન કરી તેઓ જશે, એ પણ ખીખીસાહેબાને તેમણે જણાવી દીધું છે.”

“તેથી સુરતખેનનો વિચાર બદલાયો કે નહિ?”

“પિતાનો આવો સકલ્પ સાલળી ખીખીસાહેબે આખી રાત રોયા કીધું છે, આખી રાત સૂતા નથી બાબુસાહેબ! જો કોઈ પણ પ્રકારે આ લગ્ન નહિ અટકાવવામાં આવે તો ખીખીસાહેબને બચાવવા મુશ્કેલ થઈ પડશે તમારો માત્ર ભરખો છે, તમે કંઈ પણ કરો.”

હુમેન્દ્ર કેટલોક વખત ચૂપ બેસી રહ્યો, પછી બોલ્યો—“પ્યાર! કાલ રાતે હીરાજીલમાં શું બન્યું, તે જાણો છે?”

“સવાર થતા જ કેટલીક વાત ગામમાં ઉડી છે; થોડી થોડી મારા સાલેજવામાં પણ આવી છે ફેજખીખીને તો જીવતી કળગમાં પૂરવામાં આવી, ખરું કની?”

“હા. તે સિવાય કંઈ સાલવ્યું છે?”

“ખીજુ સાલવ્યું છે પણ ખરુ, પણ માનવામા નથી આવતું”

“ફ્રેજીનો ગો અપરાધ હતો?”

“ફ્રેજીખીખીના પાપની કહાણી અને-અને-” ધ્યાર ગદ્ગદાવ કરવા

લાગી

હેમેન્ડે કહ્યું — “ફ્રેજીને વિના વાકે પ્રાણદંડની સજા કરવામાં આવી છે”

“વિના વાકે? તો શું સૈયદસાહેબની અફવા ખોટી છે?”

“તે બધું સાલવ્યું લાગે છે, શું સુરતખેનને આ બધી ખબર છે?”

“સૈયદસાહેબની વાત બાણતા નથી; બાકી ફ્રેજીની હકીકત મેં તેમને કહી છે.”

“ધ્યાર! તું બહુ બુદ્ધિશાળી છે સાલળ! ફ્રેજીખીખીનું જીવન પાપમય હતું, તેમ તેનામા શુભ પણ અનેક હતા અહા! પણ અસારે તે વાત કામની નથી તેણે અનેક પાપાચરણ કર્યા હશે, પરંતુ જે અપરાધને માટે તેને પ્રાણદંડની શિક્ષા કરવામા આવી, જે વાકને માટે તેની જીવતી કબર કરવામા આવી, તે ગુન્હાથી ફ્રેજી તકસીરવાર ન હતી. વગર વાકે, વિના અપરાધે તેનો પ્રાણ લેવામા આવ્યો છે. સૈયદ સાહેબના સંબંધમા જે તે સાલવ્યું છે, તે તદ્દન ખોટું નથી. ફ્રેજીની નિમકહરામ, એહસાનદરામોશ બાદી મળતી મદદથી સૈયદ મહંમદ-ખાએ તેના ખરમા પ્રવેશ કર્યો. ફ્રેજીએ તેનું અપમાન કરી, તેને ચાલી જવા કહ્યું. પણ તે તેમ ન કરતા ફ્રેજીની આજીજી કરવા લાગ્યો; એટલામા ખૂદ નવાબખાનદાનુ ત્યા આવ્યું થયું તેમણે છૂટી તરવાર તેના ઉપર ફેંકી, પણ તે પાછલે દરવાજેથી નાસી છૂટ્યો, અને રાતો-રાત રાજમહેલમાથી પસાર થઈ ગયો.”

“હા, તેથી જ આજ સવારે ખાંસાહેબના માણસોને સૈયદસાહેબ મળ્યા નહિ”

“રાંતોરાત તે શહેર છોડી ચાલી ગયો. નવાબખાનદાના ગુસ્સામાથી તેના પ્રાણની રક્ષા થવી મુશ્કેલ થઈ પડત”

“આવા માણસના હાથમાથી સુરતખીખીને બચાવવા બેઠએ”

“હું હમણાં જ ખાંસાહેબ પાસે આવું છું, સઘળી હકીકત તેમને જણાવું છું, પછી હું નથી ધારતો કે, આ લગ્નને માટે તેઓ આગ્રહ કરે.”

“આપ તેમનો વિચાર કેરવી શકો?”

“સઘળી હકીકત સાલવ્યા પછી અવશ્ય તેઓ આ વાત છોડી દેશે, એમ લાગે છે તો ખરું.”

“ધ્યાર ઉભી થઈ, હેમેન્ડને સલામ કરી બોલી—“વારુ, ત્યારે રજા -

લઉ છુ સુરતખીખીને આવી આશાજનક વાત સાલખી શેર લોહી ચઢયા જેવુ થશે.”

હેમેન્દ્ર પણ ઉઠ્યો અને બોલ્યો—“વારુ જ”—થોડી વાર વિચાર કરી ફરી બોલ્યો—“પણ હા, ખ્યાર! એક વાત જો, તું સુરતખેનની પાસે ને પાસે રહે છે. ઘણા વખતથી તેમના સહવાસમાં છે ને તે તને જાણુ ચઢાય છે.”

“હા, આ બાદીપર તેમની મહેરબાની છે.”

“સુરતખેનતું મન તું સારી રીતે સમજી શકે એમ છે. તુ જોટલુ જાણી શકે, એટલુ ખીજા કાંઈને ખબર પડે નહિ. વારુ, આ સૈયદની વાત પડતી મૂકીએ, તો પણ સુરતખેન લગ્ન કરવાની શા માટે ના કહે છે, તે તું જાણુ છે?”

“એ જાણવાને ઘણી માથાકૂટ કરી, પણ—”

“ખ્યાર! એસ”

હેમેન્દ્ર પાછો ગાદીપર બેઠો, ખ્યાર પણ માચીપર બેઠી અને બોલી—
“ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ—”

“તને કઈ સદેહ જેવુ લાગે છે?—સુરતખીખી હવે નાના નથી,” ચિચર દષ્ટિએ ખ્યારના સામુ જોઈ,—“થુ તેઓનુ મન ખાસ કરીને કાંઈની તરફ—” “તે પણ બધુ સમજાતું નથી એતો સદેહ મને પણ થયો હતો. મેં પણ વાતમા દાખીને બધુ પૂછી જોયુ. કાંઈ નવ્વાખ, અમીર, ઉમરાવ, હિંદુ, મુસલમાન, કઈ જ નહિ તે હસવામા બધી વાત કાઢી નાખે છે.”

“આટલા ચતુર છે, ડાહ્યા છે, વિચારશીલ છે, ને આ ચિત્તમા શું ભરાયુ છે?”

“ધરસસાર માડવાની શુદ્ધિ ધૃશ્વરે કેમ એમને નથી આપતો, એ સમજાતું નથી”

“તુ તો એમની પ્રિય સખી છે જોજે, કાશીશ કરજે.”

“હુ તો માત્ર તેમની બાદી છુ”

“તે હુ જાણુ છુ સુરતખેન તને સગી બેન માફક રૂઢાય છે તો તેમનું મન જાણવા પ્રયત્ન કરજે, અને તેમને જાણાવજે કે, તેઓ લગ્ન કરજે તો મને ઘણો આનંદ થશે”

“બીબીસાહેબ, તેમના પિતાને ઘણી જ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની નજરથી જુએ છે. તેમના પછી જો કાંઈને તેઓ આદરશુદ્ધિથી,—શ્રદ્ધાથી, અને વહાલથી જોતાં હોય તો આપ છે આપને તેઓ ઘણું માને છે હુ તેમને જાણાવીશ કે, તેઓ લગ્ન કરજે તો ભાઈસાહેબને ઘણો આનંદ થશે.”

હેમેન્ડ હસો થયો અને નીચે સૂધી આવ્યો. જુલિમ થોડી વાર સૂધી પ્યારની પાસે બેઠો રહ્યો હતો, તે બહાર દુપટ્ટી મારી ગયો હતો અને બાગમા ફરતો હતો. પ્યારને આવતી જોઈ તે ઝટપટ દોડી આવ્યો. હેમેન્ડે રામને હાક મારી, પ્યાર અને જુલિમને ખાંસાહેબના ત્રણ સૂધી પહોંચાડી આવવા કહ્યું સલામ કરી પ્યાર વિદાય થઈ.

પંચમ પરિચ્છેદ

ખુશખબર

બીજે દિવસે હેમેન્ડલાલ સવારના ખાંસાહેબને મળ્યો. તેણે જોયું , તેઓ કંઈ બહાર જવા માટે તૈયાર થયા હતા. ફ્રેજની સગ, સૈયદ સાહેબના પલાયનની વાત, નવ્વાબજાદાનો ગુસ્સો વગેરે બિના ખાંસાહેબને કાને પહોંચી ગઈ હતી તેમનું મન નાના પ્રકારના અદેહમાં પડી ગયું હતું. મુરતની એવા માણસને લા શી મિતિ થાય, એ વિચાર તેમના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. જ્યારે હેમેન્ડલાલને મોંઝે સઘળી દુકીકત યથાસ્થિત સાલણી સારે તેમના મનને અતિ ઘણો સતાપ થયો.

હેમેન્ડ બોલ્યો - “સૈયદસાહેબ સારું માણસ નથી. નવ્વાબજાદાનો લયકો ગુસ્સો તેનાપર છે એવા માણસને લા મુરતને સુખી થાય નહિ, એમાં કંઈ શક નથી હજી આ વાત તેમણે સાલણી નથી તેમના બહુવામાં આવે તો તેમને ઘણું જ કષ્ટ થશે ”

ખાંસાહેબ ફેટલીક લણ ચૂપચાપ રહ્યા પછી બોલ્યા - “એ સકલ્પ નો હવે છોડી દીધો છે, પણ હવે ઉપાય શો કરવો તે સંજતું નથી. મુરતને કોને ‘સોંપી જતી?’

“એમ શું કહો છો? પ્રયત્ન કરતા બીજું કોઈ સારું માણસ મળી રહેશે ”

“આટલા દિવસ ક્યા આપણે પ્રયત્ન નથી કર્યા? બધે ફેંકાણે પ્રયત્ન કર્યો, જહાંગીરનગર જોયું, મુશિદાબાદ પણ જોયું, આઝમાબાદમાં પણ તપાસ કરી, ખૂર્ણિયામાં પણ ગોઘ કરી, કોઈ ફેંકાણું આપી ગયું નથી ”

“હ, એમાં નિરાશ થવા જોઈ શું છે? ફરી પ્રયત્ન કરના અવશ્ય કોઈ સુપાત્ર મળી આવશે ”

“તે તો ખરું, પણ હવે સમય ક્યા છે? હવે મારાથી વધારે વાર ગહેવાય એમ નથી. દિવસપર દિવસ જાય છે, ને મારું શરીર દહાડેદહાડે ઘસાતું જાય છે દેશની અવસ્થા પણ સારી નજરે પડતી નથી નવ્વાબના

મહેલમાં વિચ્છેદનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાય છે. બે દહાડા વધારે વધારે કરતા ક્યા સૂધી રાહ બેવી? એવો ખરાબ સમય આવશે કે, કાંઈની માનઆખરુ સચવાવાના પણ સાસા પડશે, સાર પહેલાં જ નિકળી જવા મારો વિચાર છે પછી કંઈ નિકળાય કરાય નહિ.”

“આપ પ્રયત્ન કરતા રહો, હું પણ બેતો રહીશ. બે કે એટલુ તો છે કે, સુરતબહેન જેવો સર્વાંશે ગુણી માણસ જડવો મુશ્કેલ છે.”

“હું એ પ્રયત્ન કરતો રહીશ હુમેન્દ્ર તમે પણ બેતા રહેજો હું તો હવે ઝટપટ જવા ચઢાઉ છું, અને સાર પહેલાં ઈશ્વર કરે તો, મારી મુરાદ સુરતને ઠેકાણે પાડી જાઉં એવી છે તે બર લાવવી, તે પાક પરવરદિગારની મરજીની વાત છે.”

ખીજ કેટલીક વાતચીત પણ ખાંસાહેબ સાથે હુમેન્દ્રને થઈ. નવ્યાખ સરકારની ઉઠે કે નહિ તેવી માદગી, ઘસેટી બેગમની કપટબાળ, સકત જગની દુરાશા, ફિરગીની વૃદ્ધિ, દેશમાં ચારે તરફ ફેલાયલો અસતોષ, વગેરે અનેક બાબતોપર વાતચીત થઈ આખરે ખાંસાહેબે જણાવ્યું કે, ‘આ તુમુલ રાજનૈતિક વિધ્નવ પહેલા જ મક્કા શરિફ જવા’ તેમનો વિચાર છે, અને ‘તે પહેલા સુરતના લગ્ન થઈ જાય તેટલા જલદી કરવા, નાહક વખત ગુમાવવો નહિ.’

હુમેન્દ્રની સાથે વાતચીત કરી ખાંસાહેબ બહાર ચાલી ગયા હુમેન્દ્ર પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો જતા જતા તેણે સાદકને હાક મારી બોલાવ્યો, અને કહ્યું — “સાદક! આજ મને બેગમ સાહેબાને મળી જવા જેટલો વખત નથી, મારે જરૂરના કામસર જલદી જવું છે. પ્યારને બોલાવી કહેજે કે, સુરતખીખીના લગ્ન સૈયદ મહંમદ સાથે કરવા ખાંસાહેબનો વિચાર હતો, તે તેમણે હવે છોડી દીધો છે.”

એટલું કહી હુમેન્દ્ર સાથી ચાલી ગયો. શેખ સાદકને અદરની હકીકત કંઈ ખબર ન હતી. આ વિવાહલગ થયાની વાત સાલળી તે દુ ખી થયો, જાલિમને બોલાવી, પ્યારને તેડી લાવવા કહ્યું.

પ્યારે આવીને બેયુ તો સાદક મિયાનો ચહેરો ઉતરેલો હતો તેણે પૂછ્યું “શું થયું છે?”

“શું થાય? ખબર સારી નથી આ સૈયદ મહંમદખા સાથે સુરત ખીખીના લગ્નની વાત થતી હતી, તે કાણ જાણે શાથી ખાંસાહેબે બંધ રાખી છે.”

“બંધ રહી છે? શું બાણુસાહેબ આવ્યા’તા?”

“અસાર સૂધી ખાંસાહેબ સાથે વાતો કરતા હતા શી શી વાતો કરી, તેની મને ખબર નથી પુરતું, જતા જતાં મને તે કહી ગયા

કે, સુરતખીખીના વિવાહની વાત ખાંસાહેબે પડતી મૂકી છે અને અમને તે તને જણાવવાનું કહેતા ગયા”

પ્યારનું મોં આસતે આસતે સ્મિત પ્રકુલ થતું જતું હતું તેણે કહ્યું -

“શેખ સાહેબ ! આજ તમારે મોંએ ઘણી ખૂશ ખખર સાલણી, સુરતખીખી પાસે તમારે માટે બક્ષીસની અરજી રજુ કરીશ”

“પુશખખર !”

“હા, આ વિવાહ ન થાય, એવી સુરતખીખીની જ ઇચ્છા હતી. શેખજી તમે કની ભોળાભટ્ટાક છો તમને ધરમા શું થાય છે, એની કંઈ ખખર પડે છે ખરી ? કંઈ જ નહિ હા, વળી સુરતખીખી હમણાં લગ્ન કરવા માગતા નથી”

સાદક થોડીવાર ચૂપ રહી પછી બોલ્યો - “વિચાર નથી એ શું ? આજ કોલની છોકરીઓ અસારથી જ ફકીરણ થઈ દુનિયા લજવા ચાહે છે એ શું ? ને છોકરીઓ બધી એમ કરશે તો સસાર ચાલશે શી રીતે ?”

“તે દિવસે સુરતખીખી, પેલી છોકરીની વાત કરતા હતા કની, તે તો સદાકાળ ફકીરણ થઈ રહી હતી.”

“ખરી જખરીઓ ! તમે તો અસારથી જ શરૂઆત કરી અને અમે-”

“તમે હાથે કાકણ પહેરી, ઝાડુ કાટો અને ધરસસાર માડો”

“તમે જે કરવા તૈયાર થયા છો, તેપરથી તો એમ જણાય છે કે, અમારે એ જ કરવું પડશે. વારુ, પણ ને આ પુશખખર હોય તો તેની બક્ષિસ લાવ.”

“સુરતખીખી આગળ અરજી પેશ કરીશ”

“મોં તો પુશખખર તને કહી છે, માટે, બક્ષિસ પણ તારી પાસેથી લેવી નેઈએ.”

“મારી પાસે બક્ષિસ જેવું છે શું ? સાવરણી ને સાળેલું”

“પ્યારખીખી ! આ સુરમો ક્યાથી મળ્યો છે વારુ ? આજ તો તમારી આંખમા વિજળીના ચમકારા થાય છે ને”

પ્યાર ખુલ્લા દરવાજા તરફ બેઈ ધીમેથી બોલી -

“બસર સોહે આર સોહે નયને કન્નરા”

“એમ ગાનમા હિડાવવાનું કહે, એ ચાલવાનું નથી. આજ તો બક્ષિસ આપવી પડશે.”

“કહ્યું તો ખરુ કે, સુરતખીખીને બક્ષિસ આપવા માટે કહીશ”

“આજ બક્ષિસ તો તારા હાથની નેઈએ છીએ”

“હુ ગરીબ લુડી, માલેકના પૂછ્યા વગર શું આપી શકું”

“તારા મોંના એક એક બોલની હજાર અસરશી છે”

ધ્યાર, ગણગણવા લાગી -

“નિર્મેળ મૂરત પિયુકી સુ ઘટ રહી સમાય,
જ્યોં મેઢીકે પાતમે લાલી નજર ન આય”

સાદક ધ્યારના પગને અડવા ગયો

ધ્યાર પલકારામા ત્યાથી ખસી ગઈ તથા બારણા બહાર આવી
બોલી -

“ક્યુ, મિયા! કયસી રહી?”

સાદક બિચારો અંખવાણો પડી ગયો, તેના મોંમાંથી એક અક્ષર
પણ નિકળ્યો નહિ, માત્ર ધ્યારની તરફ ભેઈ રહ્યો

ધ્યાર બોલી - “શેખસાહેબ! અસ્માનનો ચાદ એમ રસ્તામા નથી
પજો ને કે વાકા વળતા હાથમા આવે!

“અસ્માનના ચાદને એક દહાડો હથેલીમા રમાડીશ ને”

“એમ કે?”

“હા”

“ભેઈશ વારુ, સલામ, શેખજી!”

“એટલુ કહી દુત વેગથી ધ્યાર સાથી ચાલી ગઈ તેના વિચાર
સુરતખીખીને આ ખુશ ખબર જણાવવાનો હતો

પાઠ પરિચ્છેદ

પવિત્ર દ્રશ્યનો પ્રેમ

ધ્યારે સુરતને કહ્યું - “સાંભળ્યુ કે, બાબુસાહેબ બાબાજીનને
મળી ગયા”

સુરતે આતુરતાથી પૂછ્યુ - “હું! ભાઈસાહેબે શુ કહ્યુ? અબજા-
જીન શુ બોલ્યા?”

“બાબુસાહેબે તમારે માટે ઘણું કહ્યું”

“શુ બાબાજીને તેમનુ કહ્યું માન્યુ નહિ?”

સુરતનો અવાજ ક્ષીણ હતો, પરંતુ ધ્યારનો ચહેરો આનંદભર્યો
હતો. તેની આખની ડીકાઓ હર્ષથી નાચતી હતી

આ ભેઈ સુરતે કહ્યું - “હ, તું વાત ધૂપાવે છે કે? બોલ સાચુ,
જલ્દી કહે”

ધ્યાર હસી પડી, સુરતે તેના માથાનો અપોડો પકડ્યો સુરતની
જબરદસ્તી આગળ ધ્યારનુ કંઈ ચાલ્યુ નહિ સૈયફ સાહેબ સાંચે
ખાંસાહેબે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે પડતો મૂક્યો છે,” એ
હકીકત ધ્યારે કહી સંભળાવી.

એ સાલળી સુરત ઘણી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. તેણે જોરથી પ્યારને પકડી પોતાની પાસે બેસાડી અને બોલી -

“અહિ ! ભાઈસાહેબે શી રીતે બાબાજીનનુ મન ફેરવી દીધું ?”

“એ તો બધો લાગો ફરસો છે. પણ સુદાની વાત એ છે કે, સૈયદસાહેબ ચાલના સારા નથી ને તેમનું નામ આબા ગામમા ગવાય છે. આવા માણસને ત્યાં સુરતબેન મુખી નહિ થાય, માટે ત્યાં આગળ લમની વાત પડતી મૂકવી, એવું કહી તેમણે બાબાજીનનુ મન ફેરવી દીધું.”

બાદીએ બીજી અનેક વાત કરી સુરતનાં મોંએ આનદની છટા ધારણ કરી, હર્ષોલ્લસ નેત્રે તે બોલી - “હા ભાઈસાહેબે મને કેટલીવાર આકતમાથી બચાવી છે જો એમના જેવા માણસની આ દુનિયામાં જોડ નથી પૈસાથી કે મહિમુક્તાથી એમનો બદલો વળાય એમ નથી. એમની ઝણી હું સદાકાળ રહીશ ”

પ્યારના મનમા એક વિચાર આવ્યો પણ તે વિચારને તેણે મનમા દબાવી દીધો અને બોલી - “બદલો ! બાણસાહેબનો બદલો પછી વાળજો, પણ આ ખુશખબર આપી, તેનું ધન્યામ મને શુ આપો છો ?”

“તને ? તું શુ માગે છે ?”

“હું તો, બાઈ ! ગરીબ બાદી છું; તોપણ એક ચીજ છે—”

“શી ચીજ વારુ, કહે જોઈએ ?”

“જણસ તો કર્તેભારે મૃત્યુની નથી માત્ર એક અધેલો બસ છે ”

સુરતને ખુબ હસતું આવ્યું તે બોલી - “હોય, એટલું જ કે ? તને શુ અધેલો આપીશ ? તને કંતી થાળી ભરીને અસરશી આપીશ. તારા શરીરે ભરાય એટલા દાગીના આપીશ ”

“બીબી ! અમરશી અને જવેરાત આપને મુબારક હો હું તો, બાઈ ! ગરીબ માણસ અધેલામા સારો અસાર ચલાવીશ ”

“અહિ પ્યાર ! એવો કીમતી અધેલો કયા રમ્તામા પડ્યો છે ?”

“રમ્તામા નહિ, આપના ઘરમા છે. આજ કેટલા વખતથી લઈ લઉં છું છું, પણ હવે તો, બા ! તમારે એ આપવો પડશે, સમજ્યા કે ?”

સુરત પલગરપરથી ઉઠી, અને પ્યારને જોરથી એક ચુટી બણી કહ્યું - “સાદગની વાત કરે છે, નહિ વારુ ? હ ? ઠોંગીલી !”

પ્યાર પણ ઉભી થઈ અને હસી બોલી - “આમ ચુટી શુ લેતાં હશે ? માણુ પણ નહિ ? આવી ખુશ ખબરીનું ધન્યામ તો જોઈએ ને ?”

“હા, હા, જોઈએ, ના દોણુ કહે છે ?”

સુરત હર્ષમા પ્યારને વળગી પડી અને બોલી - “એ ગાડી ! તારો અખોડો મૂકી ગયો છે, થાવ ગાક દઈ તારો અખોડો બાધું.”

“ક્યારથી તમે આ બાદીગીરી કરવા માડી છે, હું સુરતખીખી?”

સુરતે પ્યારના માથાની લટો એકઠી કરી, હાથવતી વળ આપી, આર આગળી અને અંગુઠાની વચ્ચે અવળો હાથ રાખી ફેરવી ગાઠ બાધી; બેરથી વાળનો આમળો ફેરવી અળોડો બાધ્યો, પછી તેની પીઠપર એકબે ધીમા મુક્કા પણ માર્યા પ્યાર છટકી જઈ પલંગપરની આદરની કરચલિયો ઝાડી સાફ કરવા લાગી.

સુરતે કહ્યું—“પ્યાર! અહીં બેસ, હું આ આવી.”

એટલું કહી સુરત ઝટપટ સરિક્ત બેગમ પાસે ગઈ પ્યાર સાદક સાથે લસ કરવા રાજી છે, એની બગર તેને કહી સંભળાવી, અને જેમ બને તેમ એના લસ જલદી કરાવી આપવા બાલાબનને અરજ કરી ધરના સઘળા માણસને પ્યાર બહાલી હતી.

કુદ બેગમ પણ આ બગરથી રાજી થઈ, પણ બોલી—“એ બેગમરો લસ કરવા તૈયાર થયો છે, તે સાલળી તું આટલી આનંદથી કુદકુદ કરી રહી છું. પણ તારા નેકાતુ—”

સુરત આથી પસાર થઈ ગઈ આણી તરફ પ્યાર ગયા ઝાડ-નીઝાડતી મનમા વિચાર કરવા લાગી કે—“ભાઈસાહેબ જેવું માણસ આ દુનિયામા મળવું મુશ્કેલ,” “પૈસા કે મણિ મુકતાથી બદલો વળાય નહિ,”—ત્યાં જ ભાઈસાહેબપર બીબીતુ મન તો નહિ હોય? અને હોય તો ઉપાય શો? ના, ના, એમ શું હોય? પણ પૂછવામા શું જાય છે? મન તો તાડી બેઠે?” પ્યાર આમ વિચાર કરતી હતી, તેવામા સુરત સાં આવી પહોંચી અને બોલી—

“પ્યાર! લે હું આ આવી.”

પ્યારે કહ્યું—“તમને બીજું શું બેઠ્યું છે?”

“અલિ! આજ તારું ઠેકાણું નથી તો? તું શું કહેતી’તી?”

“કેમ વળી ઠેકાણું નથી?”

“ઠેકાણું નથી તો બીજું શું? આજ આ તનમનાટ શાનો છે?”

“ક્યા તનમનાટ બેયો?”

“આજ નહિ તો બે દહાડા પછી બેઠશું કની પણ હા, સાલળ. જેટલા દિવસ અમે અહીં છીએ, એટલા દહાડા પહેલા તું અમને છોડી જાય, એ નહિ ચાલે.”

“તમને શા માટે છોડી જાઉં?”

“સાદક બે બીજું ધર લે, અને સા રહેવા ઇચ્છે તો?”

“હું તો તમારી બાદી છું તે તમારી પાસેજ રહેવાની.”

“સાદક એ વાત નામજૂર કરજે તો?”

વહુ, દીકરી, ખુદેન તથા દરેક સ્ત્રી માટે વિસાવતમાં પાસ
થયેલા ડાક્ટરની સાચી સલાહ.

પ્રદર વિનાશક

ગર્ભાશયના સર્વ પ્રકારના દરદોની અકસીર દવા, હબ્બરો ડાક્ટરો,
મીડવાઈશે, તેમજ સ્ત્રીઓ આ દવાની ખાટલી હમેશા ધરમાં ગણવા
લેવામણુ કરે છે અને જ્યારે કોઈ પણ પ્રજાગ્ના પ્રદરો (નબખાઈ)
અટકાવ-સાક ન આવે, લોહીવા, હાયપગની બળતરા, મૂર્છા, જાતીમાં
દાહ, કમુવાવડ, છોડ, સુવારોગ, કમ્મરનો દુખાવો, મગજની નબખાઈ,
પેડુનો દુખાવો, ગર્ભાશયનો સાબ્જે વિગેરે દરદો માલમ પડે છે સારે
તેઓ પ્રદરવિનાશકનો ઉપયોગ કરે છે. માત્ર આફજ દિવસમાં તેની
અસર બતાવે છે. આફ દિવસની દવાના રૂ ૧-૬-૦ પોસ્ટેજ સાથે
ખાટલી ૧ ની કિ. રૂ ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૩-૦.

અમદાવાદના મુખ્યશિક્ષક ડાક્ટર હીરાલાલ કે. નાણાવટી એલ.
આર. સી. પી. (એડીન) એલ. એમ (ડબ્લીન) લખે છે કે, તમારી
દવા, પ્રદરો તેમજ ગર્ભાશયના દરદો માટે ઉત્તમ છે. આ દવા શુદ્ધી
વાપરવા હું લેવામણુ કરું છું.

માત્ર ૦-૩-૦ ની પોસ્ટ ટીકીટો ખીડી } પ્રદર વિનાશક ઓફીસ
સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સાનું પુસ્તક અને } અંભાત (૧૦૬)
૧૦૦૦ વર્ષનું સુન્દર ટેલેન્ડર મફત મળાવો } (શુભરાત)

શિયાળાની રતુનો ખાસ ખોરાક

કેમ્બે કેકસ

અંભાતના વખણાયેલા, ચોખ્ખા દુધના માવાની બનાવટના કેમ્બે
કેકસ સવારમાં ખાધાથી શક્તિ આવે છે. આ એક પૌષ્ટિક ખોરાક
છે. આ ખાધાથી શિયાળામાં બીજા પાક ખાવાની જરૂર રહેતી નથી.
કિ. રતલ ૧ ના ડબ્બાના ૦-૧૨-૦ કિ. રતલ ૨ ના ડબ્બાના ૧-૪-૦

ચોખ્ખી ઘીની સુતરેણી-(હિંદુસ્તાનમાં વખણાયેલી)

તદન ઘીની બનાવટની ચોખ્ખી સુતરેણી અમો અત્રેથી મોકલી
આપીએ છીએ.

કિમ્મત રોર ૧ ના રૂ ૦-૮-૦

તાકીટ લખો—

ધી કેમ્બે કેકસ કંપની-અંભાત.

મણિ અને મોહન.

આ એક અમૂલ્ય વાર્તાનું પુસ્તક છે એના વિષે પુષ્કળ વિદ્વાનોએ ઉમદા અભિપ્રાયો આપેલા છે શુભરાત્રી બાપામા પ્રગટ થયેલાં વાર્તાનાં પુસ્તકોમા “મણિ મોહન”ને પહેલા વર્ગમા મુકવામા આવે છે. હુંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થયે કે ને ખરે મનનો આનંદ મેળવવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો

ને ભેદભરેલા સ્ત્રીચરિત્રને જાણવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સ્ત્રી લપટ ભોળા રાજપતિની માનસિક દુર્દશા જાણવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને દંપતિ સુખનો ખરો ચીતાર સમજવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને પુરાવાની સાક્ષ્ય મેળવીને ભેદભરેલા ભોપાળાને બહાર પાડનાર કાબેલ વકીલની વાસ્તવિક વકીલાતને લક્ષમા લેવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને કન્યાવિક્રયની ક્રૂતા ખરેખર જોવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સતી સ્ત્રીઓના સુલક્ષણ જોવા હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો પુરૂષો કેટલા ભોળા દૃઢચના હોય છે તે જાણવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સ્ત્રીઓને સંકટમાથી ઉગારવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સોનેરી ટાળાનો ખરેખરો નમુનો જોવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને બળતા મકાનોમાથી બચવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને છુટાપણનો બળાવો જોવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ખરેખર સ્ત્રીઓને ઉચી કેળવણી આપવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને કમેતે મગ્તા બચવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને વેહેમી પતિના સંકટો જાણવા હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને ભેદભરેલા માદળીયાનો ચમકાર જોવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને ફરીયાદ અને કળેતીના વરવોડાથી છેદું રહેવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સસારમા પુત્ર પ્રેમનો ટહોવો લેવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને અનિષ્ટ જ્ઞાતિ બંધનમાથી દૂર રહેવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને સ્ત્રીપર રૂપામીની સત્તા ખરેખર નીહાળવી હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને મિત્ર વિયોગનો અનુભવ લેવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો ને દેવળ નિર્દોષનું રક્ષણ કરવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો અબળા નહિ પણ પ્રબળાનો ખરેખર દાખલો જોવો હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો દૈવગતિ મહા વિચિત્ર છે, એ જાણવું હોય તો આ “મણિ મોહન” વાંચો

“મણિ મોહન”ની ચચેલી અસખ્ય માગણીને માન આપીને આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવેલી છે ક્રીમત રૂ ૨-૦-૦

રચનાર-મરહુમ વનમાળી લાલો મોદી,
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઠા. દુલલભાઈ બુઢાલાઈ,
લગ્ન અને નાટકના ફ્રેન્સી ફ્રેસવાળા-ભુલેશ્વર મુખર્જી

મળવાના ઠેકાણા-દરેક પબ્લીક બુકસેલરો પાસેથી મળશે

- ૧ એન એમ ત્રીપાઠીની કું,-કાલબાદેવી રોડ, સુબર્ષ
- ૨ બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર-ઠેકાણું ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ
- ૩ બુકસેલર મોહનલાલ મનસુખરામ,-લેડીપુર દરવાજા, વડોદરા
- ૪ બુકસેલર રણજીડલાલ મોતીલાલ,-ત્રીચરોડ, અમદાવાદ

‘ગુજરાતી’ ગ્રંથમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	દિનમત.
૭ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૮ મો	૩-૦-૦
૮ નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્ય-સંગ્રહ... ..	૩-૦-૦
૯ દયારામકૃત કાવ્ય-સંગ્રહ (૪ થી આવૃત્તિ) ...	૧-૮-૦
૧૦ પ્રવીણ-સાગર (હિંદી મૂળ અને ગુ ભાષાતર)	૩-૦-૦
૧૧ અહ્લાનંદ કાવ્ય (૨ છ આવૃત્તિ)... ..	૧-૧૨-૦
૧૨ સુમતિપ્રકાશ-અહ્લાનંદ સ્વામીકૃત	૦-૬-૦
૧૩ નભૂવાણી (આસાદિક કાવ્ય)	૨-૦-૦
૧૪ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (ગિરિધરકૃત)	૧-૨-૦
૧૫ સ્ત્રીગીતસંગ્રહ (નાગર સ્ત્રીઓમા ગવાતા ગીત)	૦-૧૦-૦
૧૬ નર્મકવિતા (નાની)	૦-૬-૦
૧૭ નર્મકવિતા (મોટી) (સચિત્ર)	૪-૦-૦
૧૮ નળાખ્યાન(નર્મદ સંશોધિત)	૦-૫-૦
૧૯ સવિતાકૃત કવિતા	૧-૦-૦
૨૦ અલંકારત્રિકા-(૨ છ આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
૨૧ બિહારી-સતસર્થ (કવિ સવિતાનારાયણ) ...	૧-૧૨-૦
૨૨ મેઘદૂત (સટીક-સચિત્ર)... ..	૧-૪-૦

નવલ કથા

૧ કથાસરિત્સાગર (૨ ભાગ આવૃત્તિ ૨ છ)	૪-૦-૦
૨ અદ્ભુત વિક્રમાદિલ (ભાગ ૧ લો).	૧-૦-૦
૩ ધરાવતિ (૨ છ આવૃત્તિ)	૧-૮-૦
૪ સરલ નામ્બરી (૨ છ આવૃત્તિ)..	૧-૦-૦
૫ માલતીમાધવની વાર્તા	૦-૫-૦
૬ વિક્રમેર્વશીયની વાર્તા	૦-૩-૦
૭ શાકુતલાની વાર્તા	૦-૩-૦
૮ હાજીઆખાના સાદસ કર્મો	૧-૪-૦
૯ અરેબીયન નાઇટ્સ (૨ ભાગ પુષ્કળ ચિત્રો). (થોડા વખતમા બહાર પડશે.)	

૧૦ સુક્તમાળા	૦-૧૦-૦
૧૧ હાથના રૂપા હથે વાગ્યા	૧-૪-૦
૧૨ રામેલાસની કથા	૦-૧૦-૦
૧૩ દીનાર્થસ-રામેલાસની કથાનો ચિત્તર ભાગ ...	૦-૧૦-૦
૧૪ મુરખો	૦-૬-૦
૧૫ ચતુરસિંગ	૦-૪-૦
૧૬ ધામીગમ કોટવાલ	૦-૮-૦

‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.

કિંમત.

સામાજિક નવલકથા

૧ ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા	૧-૦-૦
૨ સવિતાસુદરી	૦-૪-૦
૩ વિક્રમતી વીરામી સદી	૨-૦-૦
૪ એમ. એ. બનાકે ક્યાં મેરી મિટ્ટી ખરાબ છી?	૧-૮-૦
૫ આજ કાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા	૧-૮-૦
૬ વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ	૧-૮-૦
૭ મહન્ત મહારાજનું મિશન (થોડા વખતમાં બહાર પડશે)
૮ સદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન	૧-૨-૦

નાટક

૧ વિક્રમેર્વશીય નાટક	૧-૧૨-૦
૨ રાજભક્તિવિડમ્બણ	૦-૨-૦
૩ તમાસંવગ્ણ નાટક	૦-૨-૦
૪ બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (પાકાં પુકાં)	૦-૮-૦
૫ બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (કાચા પુકાં)	૦-૬-૦
૬ દ્રૌપદીદર્શન	૦-૧૨-૦
૭ રામજનકી દર્શન	૦-૧૨-૦
૮ સાર શાકુતલ	૦-૮-૦

બાળકો માટે

૧ બાળકોનો આનંદ ભાગ ૧ લો (૨ છ આવૃત્તિ)	૦-૧૦-૦
૨ બાળકોનો આનંદ ભાગ ૨ જો (૨ છ આવૃત્તિ)	૦-૧૦-૦

જ્યોતિષ

૧ મૃગશીર્ષ અને આર્યોનો ઉત્તર મુવનિવાસ	૨-૦-૦
૨ પ્રશ્નપચાતન	૦-૨-૦
૩ પર્વોત્સવતિથ્યાવળી	૦-૨-૦

ન્યાય

૧ ગુજરાતવાસી ન્યાતના, ધાન	૧૦-૦-૦
---------------------------	--------

કોષ

૧ નર્મકથાકોશ (૩ છ આવૃત્તિ)	૨-૦-૦
----------------------------	-------

“તો વળી શુ? જો એ એમ કહે તો એ અદના અધેલાને સાક્ષર કરી છેડે બાધવા કાણ બેઠું છે?”

“તો હવે અમારે પણ ક્યા અહીં ઝાઝા દહાડાં રહેવું છે?”

“તમે ક્યા જવાના બીબી?”

“બાબાબન કાબા શરિક જવાના છે, ને હું પણ તેમની જ સાથે જઈશને?”

ખ્યારનો એહેરો ગભીર થયો તે બોલી — “તેઓએ શુ કહ્યું છે, તે તમને ખબર છે? તેઓ મક્કા શરિક જશે, પણ, સાર પહેલા આપના નેજા કરીને, નહિ કે સાર પહેલા, સમજ્યા?”

સુરતનું મોં પણ પડી ગયું તે બોલી — “મારો વિચાર તો તું જાણે છે હવે બીજું ઠેકાણું મળે સારની વાત સારે.”

“એમ કેમ? બીજું ઠેકાણું શોધવા તેમણે કહ્યું છે અને પોતે પણ શોધે છે પણ, એમ કહું સુરતબીબી! સાથી તમને લગ્ન કરવા વિચાર થતો નથી?”

“કેમ નથી થતો તે તને સૌ વાર તો કહ્યું છે.”

“એ વાત હું માનતી નથી, પણ બાણસાહેબે શુ કહ્યું છે, તે જાણો છો?”

“ના, ભાઈસાહેબે શુ કહ્યું છે?”

“તેઓ કટલા દહાડાથી મને કહે છે, અને આ વખતે પણ ફરી કહ્યું હતું, કે જો તમે લગ્ન કરશો તો તેમને ઘણો આનંદ થશે.”

“તેઓ મને ઘણા જ વ્હાલથી ચહાય છે, માટે એમ કહે છે.”

“તેઓ તમને એ પ્રમાણે હેત કરે છે, એ તો તમે જાણો છો, જતા, જાણીકરીને એમની વાતને કેમ ઠેસ મારો છો?”

“એ ખરી વાત તેઓ મારા લગ્ન ધ્વંસ છે, એ તેમના પવિત્ર પ્રેમનું પરિણામ છે બાલાબન અને અબ્બાબન પણ મને ચહાય છે, તેથી મારા લગ્ન થાય એમ ધ્વંસ છે.”

“વારુ, જો તેઓ તમને ચહાય છે, તો તમે તેમને શ્રદ્ધાની ને ચ્હાની નજરથી નથી જોતા?”

સુરતના મોં પર હાવ્ય જટા ઝુરી તે બોલી — “તે તું જાણતી નથી?”

“જાણુ છું, શા માટે નહિ? તમે જ કહો છો કની કે, ‘દુનિયામાં, તેમનો જોટો નથી, માનારૂપાથી કે જરઝવેરાતથી તેમનો બદલો વાળી શકાય એમ નથી.’ દુનિયામાં એમના જેવું બીજું કોઈ માણસ નથી—”

“હું તો કોઈ એમની બરાબરીના દેખતી નથી.”

“વારુ, બીબી! હું એક વાત પૂછું?”

“શી ?”

“તમે સાચો જવાબ આપશો ?”

“હું કોઈ દહાડો જૂઠી વાત કરું છું ખરી ?”

“તેમ નહિ, તમારા મનની વાત કહેશો ?”

“તું પછે તો તારાથી કોઈ વાત કદિ ધૂપાવી છે કે ધૂપાવું છું ?”

“તમને શાદીની ઇચ્છા થતી નથી ?”

“ના, તે તો તું જાણે છે”

“શા માટે નથી થતી ? કોઈ મન-મનમાન્યો પુરુષ મળતો નથી તેથી ? અથવા, જુઓ, તમે હવે નાના કીકલા નથી, માટે પૂછું છું, ઇચ્છે તમારું શરીર પણ સહુના જેવું માસમાટીનું કર્યું છે તો શા માટે ઇચ્છા થતી નથી ? શું તમે કોઈ અસહવિત ઠેકાણે મન ખોઈ બેઠા છો ?”

સુરતે ગભીર, પરંતુ મૃદુ અવાજે કહ્યું — “પ્યાર ! આ જ વાત તું પહેલાં મને એક વાર પૂછી હતી નહિ વાર ?”

“પૂછી હશે, પણ આજ તમને એક વાત પૂછું છું. જે બાબત આહેબ, બાબત આહેબ સાથે તમારો વિવાહ—”

સુરત ચોંકી આ શું વાત ? તે બોલી — “છી. છી ભાઈસાહેબ તે ભાઈ ! પ્યાર તું આજ ગાડી થઈ છું કે શું ? તે ભાઈ, હું બહેન ! તેઓ હિંદુ, હું મુસલમાન ! તું મૂર્ખ છે, તને બીજા કોઈ વિષય જાણો નહિ ને, આ ?”

“ભાઈને બહેન તે ઠીક, સમજ્યા એ તો માત્ર બોલવાચાલવાના સમ્બંધ. આપણે ક્યા લોહીનો સમ્બંધ છે ? તેઓ હિંદુ છે એ વાત કબૂલ, પરંતુ તમારા જેવી ગુણવાન, રૂપવાન, શીખેલી, હોશિયાર, ચતુર, ધનવાન સ્ત્રી મળે તો ઘણા હિંદુ મુસલમાન થાય.”

“સાલળ તારી વાત તો એવી છે કે, સાલળીને ગુસ્સો આવે છે, પરંતુ કહું છું કે, ભાઈસાહેબ જે મુસલમાન થાય તથા તેમને સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મ પર પ્રીતિ થાય, તો હું પાકમજબ મુસલમાન છું, તે મને પરમ સતોષ થાય, પરંતુ ધનની લાલસાથી, કે રૂપવાન સ્ત્રીના લોભથી તે અધર્મને લાગે તો તે શક છે, બેધર્મી છે એમા કંઈજ શક નથી સમજ ? તું મૂર્ખ છે, ભાઈસાહેબ એવા નથી તું તેમને હજી સૂધી ઓળખી શકી નથી”

“તે હશે, પરંતુ આજીવનમા અગ્નિ પેટાવી ક્યા સૂધી બાળ્યા કરશો ?”

“કયો અગ્નિ ?”

પ્યાર ‘કહું કે ન કહું’ તે વિચારમા પડી તેના મનમા ભય પણ થયો છતાં તે બોલી — “બીબી ! તમે મારું લગાડતા ના. જુઓ, મારા

મનને એમ લાગે છે, માટે પૃથુ છું. તમારું મન તમારી પાસે નથી. તે તમે-નમે પણ જાણતાં નથી તમે તે બાબતો સાહેબને ઈર્ષ દીધું છે”

લજ્જન, ઘૂણા, કેંધથી મુરતનુ મોં લાલચોળ થઈ આવ્યું તેને એકાએક બોલવાને શબ્દો જાણા નહિ. આખરે ઉચ્છ્વાસિત, રોપભરે સ્વરે તે બોલી -“જા, નિકળ મારા મોં આગળથી, પાપિણી જેમ આવે તેમ મોંમાંથી જાકે છે? ઓ બાંદી તે બાંદી, તું શુ સમજશ?”

હેમેન્ડ સાથના પવિત્ર સંબંધ પર રાક્ષ થતી બેઈ મુરતને મારું લાગ્યું. પવિત્રાભિમાનથી ભરેલ મુરત રડી પડી, રોતી, રોતી, તે બિચાના પર મુર્છા ગઈ

હિત કરવા જતા વિપરીત પરિણામ બેઈ પ્યાર અંખવાણી પડી ગઈ તેને પણ મનમાં મારું લાગ્યું કે, નાહક જોવા વાન છેડી. પ્યાર પૈસા લઈ કામ કરનારી સામાન્ય બાંદી ન હતી તે મુરતને સ્હાતી હતી, મુરતનો પણ તેના પર પ્રેમ હતો તે માત્ર પગારદાર બાંદીના માફક કહેવાની સાથે જ બહાર જતી રહે તેમ ગઈ નહિ. પ્યાર સાં એકલી મુગી બેસી રહી. મુરતના પલંગ પાસે જઈ, તેના પગની લાલ પાનીઓ પોતાના બોળામાં લઈ બોળાસવા લાગી

તે રાત્રે શય્યામાં પડી પડી મુરત મનમાં વિચાર કરવા લાગી - “શા માટે પ્યારે આ વાત પૂછી? ક્ષાથી તેના મનમાં આમ સહેલ ઉત્પન્ન થયો? શુ લાઈસાહેબ રૂપવાન છે માટે? લાઈસાહેબ તો પરમ રૂપવાન છે, એમના જેવા રૂપવાન થોડા હશે લાઈસાહેબ બળવાન છે, શુણવાન છે હા, બળવાન પણ ખરાસ્તો એમના જેવો બળવાન તો મેં હજી દીડો નથી. એમના જેવું સાહસ કેટલાનામાં હોય છે? એમના જેવી દયા, મ્નેહ, મમતા માયા કેને છે? એમનું ઉત્તમ ચરિત્ર પણ કેટલાનામાં હશે? આ શહેરમાં બુઝોની અમીર, ઉમરાવ અનેક છે, પણ સત્ચરિત્ર ક્યા છે? બેસવે, ઉઠવે, બોલવે, ચાલવે, બચાવ વર્તણુકમાં તેમના જેવા થોડા હશે સસારમાં એવા મનુષ્યો દુર્લભ છે લાઈસાહેબને હું સ્હાઉં છું. શા માટે ન સ્હાઉં? તેમણે તો લૂટારુઓના હાથમાંથી મને ઉગારી છે, દુષ્ટતા હાથમાં સપડાયલી પાછી આણી છે, મારી માનદંજતની રક્ષા કરી છે, મને નવ્યાબજનદીની બાંદી-ગરીમાંથી અટકાવી છે, મારા પર અનેક ઉપકાર કર્યા છે, તેમને ન સ્હાઉં? ગ્રાણથી તેમને ન પૂછું? જ્યાં સૂંધી જ્યોત્ષ, ત્યાં સૂંધી તેમને સ્હાઈશ પરંતુ, પ્યાર ગાંધી આજ આમ બોલી? કાઈ દિવસ નહિ ને આજ તેને શુ ઘર્ષ આવ્યું?”

આ વિચાર મનમાં આવતા મુરત મનમાં રામમાં ગઈ, અભિ-

માંથી તેની આંખોમા આસુ આવ્યાં. સુરતે ધણાધણા વિચાર કર્યા; જીવન ઘટનાવલિની આવોયમા કરી; હેમેન્દ્રની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારથી આજ સૂધીના બધા બનાવો મનમા આજુબા દરેક બનાવને તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તપાસતી ગઈ. તેના રમણીહૃદયના એકાત અતરખંડમા બાદીના કથનરૂપી પ્રકાશથી જોવા લાગી, હૃદયક્ષના બારીક માર્ગ તપાસવા લાગી, પણ કંઈજ નહિ, તેને શકાનુ સ્થાન રહ્યું નહિ પોતાનુ હૃદય હિમશિખરપરથી સ્વચ્છ સલિલા ગંગાજળ સમાન નિર્મળ ભાસ્તું કંઈજ નહિ 'ભાઈસાહેબ તે ભાઈસાહેબ-સગા ભાઈ. પરમ શ્રદ્ધા, પરમ ભક્તિ, પરમ પ્રીતિભાજન, સુખ દુઃખમા, સપદ વિપદમા, અવિચ્છિન્ન પવિત્ર પ્રેમને પાત્ર સહોદર-બધુ, વડીલભાઈ. ભાઈસાહેબ-તે તેવા જ ભાઈસાહેબ, સગી માના જાણ્યા એ સતાન સમાન ભાઈ બહેન' એમ વિચારમા ને વિચારમા અડધી ઉપર રાત વીતી ગઈ 'પ્રભાત થવાને થોડી વાર હતી તે સમયે પવિત્ર હૃદયની નિષ્કલક સુરત પ્રશાત ચિત્તે નિદ્રાભૂત થઈ

ખીજે દિવસે સુરત મોડી ઉઠી તેણે પોતાનુ હૃદય તપાસી જોયું હતુ. તેના મનને શકાનુ લેશ પણ કારણ ન હતું. તેથી ઉઠતાંની વાર તેનો ચહેરો પ્રકુલ્લ હતો. પ્યારપરનો તેનો રોપ તેને અણસમજી જાણી, ઉતરી ગયો હતો. હમેશની માફક તે હસતી બોલતી હતી.

સમમ પરિચ્છેદ

વરસની રાત

આજ પ્યારના લગ્નનો દિવસ છે. આજ ખાંસાહેબને ત્યાં બડી ધામધૂમ છે. ઘણા માણસો એકઠા થયા છે ખાંસાહેબ પ્યારને પોતાની દીકરી સમાન ગણતા હતા. તેના વર્તનવ્યવહારથી, તેની બોલચાલથી, તેની બુદ્ધિથી અને ધરના માણસની સાથે સલુકાઈથી કામ કરવાની દેવથી ખાંસાહેબને પ્યાર ઘણી જાલી થઈ પડી હતી આજ ખાંસાહેબ જાણે કન્યાના પિતા હોય, તેમ તેમણે સઘળી ગોઠવણ કરી હતી આ સિવાય વળી સાદક પણ તેમનો પ્રિય નોકર હતો, તે વિદ્યાસુ, પ્રભુભક્ત, સાહસી, બુદ્ધિમાન અને નિમકહલાલ હતો. ઘણા દહાડાથી ખાંસાહેબનો વિચાર હતો કે, બન્નેના લગ્ન કરી આખી તેમને સુખી કરવા આજ તેમણે ઘણા પૈસા ખર્ચ્યા, ભાગે ધામધૂમ કરી બન્નેના લગ્નની તૈયારી કરી છે

પ્યાર સુરતની બાંદી હતી; પરંતુ સુરત તેને બાદી માફક ગણતી

નહિ તેને મન તો પ્યાર તેની પ્રિય અતરંગ સખી, ચતુર વડિલ બેનની માફક ગણતી હતી. સુરત જાણતી હતી કે, પ્યાર સાદકને ચલાય છે, સાદક પણ ધણા વખતથી પ્યારની સાથે નેકા કરવા રાજ છે, પરંતુ સુરતની પોતાના લગ્ન કરવાની અનિચ્છા અને વિલબ્ધ બેઈ પ્યારે પણ આટલા દિવસ સૂધી વિવાહની આતુરતા દાખવી ન હતી. આજ બંનેના લગ્નનો દિવસ છે, આજ સુરતનો આનંદ માતો નથી

વૃદ્ધ ખાંસાહેબે, વૃદ્ધા બેગમે અનેક તરેહના અલકાર, વસ્ત્રાદિક પ્યારને ભેટ આપ્યા છે સુરતે પણ શણગારની ઉપયોગી કીમતી ચીજ આપી છે હેમેન્દ્રલાલે પણ એક ઉમદા સાડી અને સોનાનો હાર લઈ રામમોહનસાથે મોકલી આપ્યો રામમોહને તે શરિફન બેગમ પાસે પહોંચાડી આપ્યો. તે વખતે સુરત ત્યાં હાજર હતી, જોર કરી તેણે તે હાર પ્યારને તેને તે વખતે પહેરાવી દીધી સંધ્યાએ તે હારને વખાણ્યો, પરંતુ સુરતની નજરે બધાથી શ્રેષ્ઠ ઉપહાર તે ભાઈસાહેબનો જાણ્યો સાડી પણ પહેરાવવાને સુરતે ઘણી તાણાતાણ કરી, પણ પ્યારે તે વખતે પહેરી નહિ

આમોદપ્રમોદમા લગ્ન કાર્ય પૂરું થઈ ગયું ભોજનાદિ પણ પતી ગયું. એમ કરતા રાત પડી ગઈ લગ્નનું કામ-કંઈ નહિ ને કંઈ, ફલાણું આવ્યું, ઢીકણું રહી ગયું, એમ કંઈનું કંઈ કામ તો નિકળે બધું કામ આટોપાતા રાત પડી ગઈ. આજ પ્યાર પોતાને સ્વાધીન નથી, આજથી અગ્રેલાને વશ થઈ ચાલવાનું ખાંસાહેબના મકાનમા જ એક જગ્યાએ તેમના ગયનગૃહની વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી

આજ સુરતે પ્યારને સારી સાડી પહેરાવી છે, સુદર ધણેણથી તેને સજાવી છે, સુદર સુરમો આજ તેના અણિયાળા, તેજદાર ચક્ષુની ગોલા વધારી છે, પોતાને હાથે પ્યારના વાળ ઝોળી, અખોડો બાંધ્યો છે ગત વધારે ગઈ સુરતે એક બાદીને હાક મારી - “પ્યારને લઈ જા આજ હવે ક્યા સૂંધી બેસી રહીશ, પ્યાર?”

વાક્રવિદગ્ધા પ્યારનું મોં આજ બધ છે. અસાર સૂંધી પ્યાર જગલમા સ્વચ્છ કરતી પખિણી જેવી હતી, તે આજ પોતાની ઇચ્છાથી પિંજરામા પૂરાઈ છે જાણે જાણીબેઈ કાંઈએ અપરાધ કર્યો હોય ને બોલે નહિ, તેની માફક આજ પ્રવીણા પ્યાર ચૂપ બેસી રહી છે સુરતની હંડી મજાકનો તે ઉત્તર આપી શકતી નથી આખરે પ્યાર બોલી - “તમને ઉધ આવે છે? ચાલો હું તમને તમાગ ખડમા સુવાડવા આવું?”

“હું તો એકલી જઈશ, તું તારા ઘરમા જા.”

• “તમે એકલા જશો?”

“શું કરીએ ? તું હવે થોડી રોજરોજ આવવાની છે ?”

“શા માટે નહિ આવું ?”

“તું પારકાનો ધરસસાર કરીશ કે નહિ ? હવે તું પહેલા જેવી સ્વતંત્રતા ક્યાંથી લાવીશ ?”

વૃદ્ધબેગમ સાહેબ પણ ત્યાં આવી લાગ્યા. તેઓ હસીને બોલ્યા.—
“હવે તારા પગમાં બેડી પડી ગમે તેટલી તોએ તું પારકાને વશ. હરતાફરતા બેડી તે બેડી, પ્યાર !”

સઘળા હસી પડ્યા પ્યાર હોઠ કરડી બોલી —“એવી બેડી તો ક્યાંય લાગી નાંખીશ.”

સુરતે કહ્યું —“લાગીશ સારની વાત સારે, અસારે તો જા ચાલ, હાખી ! આપણે સુધી જઈએ ”

સુરત ઉઠી ઉભી થઈ, પોતાના શયનખંડ તરફ જવા તૈયાર થઈ હાખીએ પ્યારને કહ્યું —“પ્યાર ! અમે છીએ ને ? તું આજ એક દહાડો નહિ હોય તો નહિ ચાલે વાર ?”

એમ બોલતી હાખી ઉઠી, પ્યાર પણ સાથે જ ઉભી થઈ

પ્યાર સુરતતુ બિછાતુ ઝાડીકરી સાફ કરે નહિ, કરચલી કાઢી નાખી ચાદર બરાબર પાથરે નહિ, તો સુરતને તૃપ્તિ થતી નહિ. પ્યાર-પાસે બેસી વાથરે નાખે નહિ ત્યાં સૂધી સુરતને ઉધ આવતી નહિ; પ્યાર બેચાર વાતો કરે નહિ અને તે ખડમા સુએ નહિ તો તેને એકલા જ પ વળતો નહિ.

પ્યાર મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, ‘આજ નવી આદીથી કઈ બરાબર કામ થશે નહિ. આજ તો મેં બિછાતુ પણ બરાબર ઠીક કર્યું નથી’ આવો વિચાર કરી પ્યાર પણ હાખીની પાછળપાછળ ચાલી.

સુરતે પોતાના શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો હાખી જેવી બારણામાં પહોંચી, ને પાછું વળી જાય તો પ્યાર પ્યારને જોઈ તે હસીને બોલી:—
પ્યાર બીબી ! તું શું કામ આવે છે ? શેખસાહેબ ક્યાં સૂધી રાહ જોતા બગરણ કરશે ? તું જા, તારું કઈ કામ નથી. તું શું કરવા નાહકે તકલીફ ઉઠાવે છે ? હું છું કની ?”

એટલું કહી હાખીએ બારણાં દઈ દીધા. પ્યાર પાછી હડી નહિ, તે બારણાં પાછા ધકેલવા લાગી હાખી અંદરની સાકળ વાસી શકી નહિ, જોકે તે વાસવાને તે ધણો પ્રયત્ન કરતી હતી. એટલામાં અદરથી સુરતની કારમી ચીસ સભળાઈ, અને તેની સાથે ધસડાધસડી અને તાણતાણી થતી હોય તેમ લાસ્યું પ્યારે પોતાના સઘળા બેરથી બાગણ એવું તો પાછું ધકેલ્યું કે તે ઉઘડી ગયું ધરમાં ઝાંખો દીવો બળતો

હતો. પ્યારે ભેયું તો કાઠ બળવાન વિકટ પુરુષ સુરતને મોઢે માથે એક હાથે કપડું વિંટાળી, બીજા હાથથી હડસેલી બારી તરફ લઈ જાય છે. પ્યારે આ ભેતા જ ચિચિયારી પાડી એટલામા તે વિકટ મૂર્તિ, થીડતો હોય તેમ “ઓ ખૂન” એટલું ધીમેથી બોલી, સુરતખીખીને જમીનપર ફેંકી, બારી પાસે જઈ થેકી ગયો.

પ્યારે ચીસ મારી — “અરે, આવોરે—આવો, ચોર છે, ચોર છે”

હાકળીફાંકળી દૃષ્ટિએ પ્યારે સુરત તરફ ભેયું તો તેનાં કપડાં લોહીથી ખરડાયલાં અને હાથમા ધૂરી હતી.

પ્યાર — “તમને ઘા લાગ્યો છે? ચોરે તમને માર્યા છે?”

સુરત — “ના, મેં એને આ કટારી મારી છે”

પ્યાગ બારી પાસે દોડી જઈને જૂએ તો, તે માણસ તિબ્બારીપર ફોરડાની સીડી ઉપરથી નીચે ઉતરતો હતો. પ્યાર ઝટ પાછી આવી, અને સુરતના હાથમાથી કટારી લઈ તે તિબ્બારીના પથ્થરના કંદોરને બાધેલી દોર કાપી નાખી. તરત નીચે કાઠ બારે જણસ પડવાને અવાજ થયો.

આખી તરફ પ્યારની ખૂમથી વૃદ્ધ બેગમસાહેબા ને બે ત્રણ બાંદીઓ ત્યા દોડી આવ્યા. એટલામા ખાંસાહેબ પણ આવી પહોંચ્યા અને સાદક તથા કાદર પણ ત્યા હાજર થયા. ‘યુ થયું છે? આ લોહી શું? સુરત ખીખીને કાઠએ આઘાત કર્યો છે? ચોર ક્યા છે?’ એમ ગરબગટ મચી રહી.

સુરતના શરીરને નુકસાન ન ભેઈ વૃદ્ધ બેગમસાહેબ અને ખાંસાહેબના શબ્દને શાંતિ થઈ ગરબગટ શમી ગઈ.

સુરતખીખીના કહેવાપરથી જણાયું કે, જેવી તે પલગપર બેઠી, તેવી જ કાઠએ તેને પાછળથી બળપૂર્વક પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, જેવી તે ચીસ પાડવા ગઈને ચીસ પડી ન પડી, એટલામા તે તેના મોંપર કપડું વિંટાળવા મંજો. સુરતના હાથ ધૂટા થવાથી તેણે ગાદી તળેથી કટારી ઝટ હાથમા લીધી; એટલામા તે ભેગથી સુરતને બારી તરફ ધસડી લઈ જવા લાગ્યો, પ્યાર દરવાજા ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કરતી હતી, બાદી હાખી તે ઉઘાડતી નહિ. આખરે પ્યારે ભેરથી બારણા ઉઘાડી નાખ્યા, પ્યાગને ભેતાજ તે ભેર કરી સુરતને હડસેલવા લાગ્યો, એટલામા સુરતે તે કટારી તેના પેટમાં મારી; ખીખીને ખડમા દાખલ થયેલું ભેઈ અને પોતાને ઘા લાગવાથી તે માણસ સુરતને પડતી મુઠ્રી નાસવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, બારી પાસે જઈ તે વટાવી નીચે ઉતરવા લાગ્યો, એટલામા પ્યાગ તેની દોરની ગીડી કાપી નાખી; સુરતને કઈ આઘાત થયો ન હતો, માત્ર તેના કપડા અસ્તવ્યસ્ત થયા હતા અને લોહીથી ખરડાયા હતા. પ્યારે તેના કપડા બદલાવ્યા અને સરિંદ ને તથા પ્યાગ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

પ્યારને હવે હાથીનું સ્મરણ થયું તેને ત્યાં ન જોતા તેના મનમાં લાગ્યું કે, એ પણ આ કાવતરામાં સામેલ હશે. પ્યારે તેની તપાસ કરવા કહ્યું હાથી પ્યારના અદર આવ્યા પછી ત્યાંથી ભાગી ગઈ હતી, ધીમેથી સીડી ઉતરી નીચે આવી હતી; પણ બહાર જવાની તક ન મળતાં ત્યાં બારણા આગળ આવી લપાઈ ગઈ હતી, તે શોધ કરતા પકડાઈ ગઈ.

આણી તરફ ભાગીરથીતીરપર ધરના પાછલા ભાગ આગળ પણ ગરબડ હતી આજ પ્યારના લગ્ન હોવાથી હિમેન્દ્ર ઘેર રહેવાનો હતો, પરંતુ નવ્યાબ્જનાના ખાસ બોલાવવાથી તેને હીરાજીલમાં જવું પડ્યું હતું. આટલી રાતે નૌકામાં બેસી તે પોતાને ઘેર પાછો ફરતો હતો. રામમોહન પણ તેની સાથે હતો. ખાંસાહેબના પાછલા દરવાજા આગળ એ વેળાએ એક નૌકા બાધેલી જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ નૌકા કોની હશે? આટલી રાતે અહીં કાણ આવે અને શા માટે? એમ વિચાર કરતો હિમેન્દ્ર પોતાની નૌકા આગળ ચલાવતો ગયો, એટલામાં ઉપરથી કાઈ ભારે જણસનો તીરપર પડવાનો અવાજ સભળાયો. હિમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે આ શું? વેગથી તે નૌકાને, તે તરફ, કિનારા આગળ તે હોડીની પાસે લઈ આવ્યો, અને ઝટ લઈ તે ખીજ બાધેલી નૌકાપર કુદી પડ્યો. રામમોહન તીરપર કુદી પડ્યો અને જોયું તો એક જણ નદીના જળમાં કુદી પડી તરતો-તરતો નાઠો. ખાંસાહેબના મકાનમાં પણ ભારે ધોંધાટ સભળાયો. જે હોડીપર હિમેન્દ્ર કુદી પડ્યો હતો, તેમાં ત્રણ ચાર ખલાસી હતા તેઓ ખીજ નૌકાને પાસે આવતી જોઈ મનમાં ભીતિ પામ્યા હતા. વળી હિમેન્દ્રને તે હોડીપર કુદેલો જોઈ ઝપોઝપ તેઓ પાણીમાં કૂદી પડ્યા અને તરી નાઠા. એક પળમાં આ સર્વ બનાવ જોઈ, હિમેન્દ્ર આભો બની ગયો કે આ શું હશે?

એટલામાં ખાંસાહેબના એક નોકર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શોધ કરતા હોડીમાં એક સ્ત્રી મળી આવી અને દીવાલની અડોઅડ એક ધવાયેલો, પટકાયેલો માણસ અર્ધમૃત અવસ્થામાં મળી આવ્યો. હિમેન્દ્ર તેમને લઈ ખાંસાહેબના મકાનમાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં સઘળી હકીકત હિમેન્દ્રને જણાઈ આવી ધવાયેલો માણસ મૃત્યુમાં આવકું હતો. પ્યારના મનમાં સખળ સદેહ ઉત્પન્ન થયો. પકડાયેલી સ્ત્રીને પ્યારના કહેવાથી અદર આણવામાં આવી અને પ્રકાશમાં તે સ્ત્રીને જોતા જ પ્યાર એવી ક્રોધથી સળગી ઉડી પડ્યો. પહેરેલા હાથવતી એવો તો ફટકો તેના મોંપર માર્યો કે, તે સ્ત્રી જમીન-

પર પડી ગઈ. આટલું જ નહિ પણ—અમને લખતાં શરમ આવે છે કે—તેણે તે પડેલી સ્ત્રીના મોંપર પગવતી એવા ભેરથી લાત મારી કે, તેનાં નાકનું વેસર વૂટી ગયું, હેઠ હુદ્દાઈ ગયા અને નાક તથા મોંમાથી લોહી નિકળવા માંડ્યું. જેમ વણા વખતનો દુખાવી રાખેલો પુવારે અમણા બેસથી ફટે, જેમ ધુંધવાતો અમિ પવનના બેસથી એકાએક સળગી ઉઠે, તેમ આજ પ્યારનો ક્રોધાનલ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે વણા વખતના દાખી રાખેલા ક્રોધને શમાવી શકી નહિ. બાદી હાખી અને તે પકડી આણેલી સ્ત્રીની જુથાની લેતાપેતા સવાર થઈ નવ-વિવાહિત પ્યાર તે રાતે વાસર ઘર કરી શકી નહિ વસ્ત્રની રાત ને તન્હાઈની રાત થઈ પડી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પત્નાનો બદલો

મુશિદાબાદ જતા પંચા ઉત્ક્રમણ કરતા, ખાંસાદેખની નોકાપર હુમલો કરી, મુરતનુ હરણ કરવામા નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી પણ મગ્ન ગુલામઅલીની આકાશા નખળી પડી ન હતી. તેના મનમા મુરતને કોઈ પણ પ્રકારે હરણ કરી લઈ જઈ, તેની સાથે બળભેરીથી સાદી કરવાની ને પોતાના અંત પુરમા રાખવાની ઇચ્છા બળવત્તર થઈ હતી. બાદી પત્ના પણ પ્યારના શબ્દો ને અપમાન વિસરી ગઈ ન હતી, તે વળી મુરતના રૂપની, શુભની, તેની બુદ્ધિમતાની અને તેના ઉલગાઈ જતા ભેખનના બહારની વાતો કરી, મિરજાની લાલસાને ઉત્તેજિત કરતી હતી હજી સૂધી મુરતના લગ્ન થયા ન હતા, એ વાતની માહિતી મિરજા તેમ જ બાદી પત્નાને હતી મિરજાએ પત્નાને એ ત્રણ વખત મુશિદાબાદ મોકલી હતી; પરંતુ પત્નાનુ અમુક હકીકત મેળવવા સિવાય કંઈ વળ્યુ નહતું. પત્નાએ ખબર મેળવવાને, ખાંસાદેખના ઘરની બારીક તપાસ રાખવાને, એક નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી ખાંસાદેખને ત્યા પોતાની વિશ્વાસુ અને માનીતી અને બોળખીતી બાદી હાખીને લાગ ભેઈ તેણે દાખલ કરી દીધી હતી આ બાદી ખાંસાદેખના ઘરની રજેરજ હકીકત પત્નાને જણાવતી, કારણ કે પત્નાએ તેને સારી અખ-શિસની આશા આપી હતી અને અવારનવાર દામ પણ આપતી હતી આ બાદીનુ અસલ નામ હુબિબઉન્નિસા હતું, તેમાથી હુબહન અને હુબિ અને આખરે હુબી થઈ ગયુ હતું, જે નામથી તે વાચનારને પરિચિત થઈ છે પત્ના મુશિદાબાદમા અતિજલ્દ નામના મહેલમાં

ધ્યાનને હવે હાખીનું સ્મરણ થયું તેને ત્યાં ન જોતાં તેના મનમાં લાગ્યું કે, એ પણ આ કાવતરામાં સામેલ હશે. ધ્યાને તેની તપાસ કરવા કહ્યું હાખી ધ્યાનના અદર આવ્યા પછી ત્યાંથી ભાગી ગઈ હતી, ધીમેથી સીડી ઉતરી નીચે આવી હતી, પણ બહાર જવાની તક ન મળતાં ત્યાં બારણા આગળ આવી લપાઈ ગઈ હતી, તે શોધ કરતા પકડાઈ ગઈ.

આણી તરફ ભાગીરથીતીરપર ધરના પાછલા ભાગ આગળ પણ ગરબડ હતી. આજ ધ્યાનના લગ્ન હોવાથી હિમેન્દ્ર ઘેર રહેવાનો હતો, પરંતુ નવ્યાબ્જના આસ બોલાવવાથી તેને હીરાબાઈમાં જવું પડ્યું હતું. આટલી રાતે નૌકામાં બેસી તે પોતાને ઘેર પાછો ફરતો હતો રામમોહન પણ તેની સાથે હતો. ખાંસાહેબના પાછલા દરવાજા આગળ એ વેળાએ એક નૌકા બાંધેલી જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ નૌકા કોની હશે? આટલી રાતે અહીં કાણ આવે અને શા માટે? એમ વિચાર કરતો હિમેન્દ્ર પોતાની નૌકા આગળ ચલાવતો ગયો, એટલામાં ઉપરથી કોઈ ભારે જણસનો તીરપર પડવાનો અવાજ સભળાયો. હિમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો કે આ શું? વેગથી તે નૌકાને, તે તરફ, કિનારા આગળ તે હોડીની પાસે લઈ આવ્યો, અને ઝટ લઈ તે બીજી બાંધેલી નૌકાપર કુદી પડ્યો. રામમોહન તીરપર કુદી પડ્યો અને જોયું તો એક જણ નદીના જળમાં કૂદી પડી તરતો-તરતો નાહો. ખાંસાહેબના મકાનમાં પણ ભારે ધોંધાટ સભળાયો. જે હોડીપર હિમેન્દ્ર કુદી પડ્યો હતો, તેમાં ત્રણ ચાર ખલાસી હતા તેઓ બીજી નૌકાને પાસે આવતી જોઈ મનમાં બીતિ પામ્યા હતા. વળી હિમેન્દ્રને તે હોડીપર કુદેલો જોઈ ઝપોઝપ તેઓ પાણીમાં કૂદી પડ્યા અને તરી નાહા. એક પળમાં આ સર્વ બનાવ જોઈ, હિમેન્દ્ર આભો બની ગયો કે આ શું હશે?

એટલામાં ખાંસાહેબનો એક નોકર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શોધ કરતા હોડીમાં એક સ્ત્રી મળી આવી અને દીવાલની અડોઅડ એક ધવાયેલો, પટકાયેલો માણસ અર્ધમૃત અવસ્થામાં મળી આવ્યો. હિમેન્દ્ર તેમને લઈ ખાંસાહેબના મકાનમાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં સઘળી હકીકત હિમેન્દ્રને જણાઈ આવી ધવાયેલો માણસ મૃત્યુમાં અવાફ હતો. ધ્યાનના મનમાં સળંગ સદેહ ઉત્પન્ન થયો. પકડાયેલી સ્ત્રીને ધ્યાનના કહેવાથી અદર આણવામાં આવી જ એ દીવાન પ્રકાશમાં તે સ્ત્રીને જોતાં જ ધ્યાન એવી ક્રોધથી સળગી ઉઠી કે, નવો ચૂડા પહેરેલા હાથવતી એવો તો ફટકો તેના મોંપર માર્યો કે, તે સ્ત્રી જમીન-

પર પડી ગઈ. આટલું જ નહિ પણ—અમને લખતા શરમ આવે છે કે—તેણે તે પડેલી સ્ત્રીના મોંપર પગવસ્ત્રી એવા બેરથી લાત મારી કે, તેના નાકનું વેસર તૂટી ગયું, હોડ છુદાઈ ગયા અને નાક તથા મોંમાથી ઘોહી નિકળવા માણું. જેમ ઘણા વખતનો દયાવી રાખેલો યુવારો અમણા બેસથી ફૂટે, જેમ ધુંધવાતો અગ્નિ પવનના બેસથી એકાએક સળગી ઉઠે, તેમ આજ પ્યારનો ક્રોધાનલ સળગી ઉઠ્યો હતો. તે ઘણા વખતના દાખી રાખેલા ક્રોધને શમાવી શકી નહિ બાદી હાખી અને તે પકડી આણેલી સ્ત્રીની બુબાની લેતાંજેતા સવાર થઈ. નવ-વિવાહિત પ્યાર તે રાતે વાસર ધર કરી શકી નહિ વરસની રાત તે તન્હાઈની રાત થઈ પડી.

—XXXXXXXXXX—

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પત્રાનો બદલો

મુશિદાબાદ જતા પત્રા ઉત્ક્રમણ કરતા, ખાંસાહેબની નોકાપર દુમલો કરી, સુરતનું હરણ કરવામા નિષ્ફળ નિવશ્યા પછી પણ અમરજી શુભામઅલીની આકાંક્ષા નખળી પડી ન હતી. તેના મનમા સુરતને કોઈ પણ પ્રકારે હરણ કરી લઈ જઈ, તેની સાથે બળજેરીથી સાદી કરવાની તે પોતાના અત પુરમા રાખવાની ઇચ્છા બળવત્તર થઈ હતી. બાદી પત્રા પણ પ્યારના શબ્દો ને અપમાન વિસરી ગઈ ન હતી, તે વળી સુરતના રૂપની, ગુણની, તેની બુદ્ધિમત્તાની અને તેના ઉભરાઈ જતા બેબનના બહારની વાતો કરી, મિરજની લાલસાને ઉત્તેજિત કરતી હતી. હજી સૂધી સુરતના લગ્ન થયા ન હતા, એ વાતની માહિતી મિરજ તેમ જ બાદી પત્રાને હતી મિરજએ પત્રાને બે ત્રણ વખત મુશિદાબાદ મોકલી હતી; પરંતુ પત્રાનું અમુક હકીકત મેળવવા સિવાય કંઈ વળ્યું નહતું. પત્રાએ ખબર મેળવવાને, ખાંસાહેબના ઘરની બારીક તપાસ રાખવાને, એક નવી જ શુક્તિ શોધી કાઢી હતી ખાંસાહેબને ત્યા પોતાની વિશ્વાસુ અને માનીતી અને ઝોળખીતી બાદી હાખીને લાગ તેઈ તેણે દાખલ કરી દીધી હતી આ બાદી ખાંસાહેબના ઘરની ગજેરજ હકીકત પત્રાને જણાવતી, કારણ કે પત્રાએ તેને સારી બખ-જિસની આશા આપી હતી અને અવારનવાર દામ પણ આપતી હતી આ બાદીનું અસલ નામ હુબિબઉન્નિસા હતું, તેમાથી હુબહન અને હુબિ અને આખરે હાખી થઈ ગયું હતું, જે નામથી તે વાચનારને પરિચિત થઈ છે. પત્રા મુશિદાબાદમા મતિજલ નામના મહેલમાં.

રહેતી, કારણ કે જ્યારે મિરજી ગુલામઅલિ મુર્શિદાબાદ આવતો ત્યારે નવાજેસ મહમદને ત્યાં તે પહોંચી થઈ ઉતરતો હતો. નવાજેસ મહમદના મૃત્યુ પછી, ધસેટી બેગમની મહેરબાની તેના પર કંઈ કામ નહતી મિરજી, જહાગીરનગરમાં નામાકિત માણસ હતો, અને ધસેટી બેગમ તેના દ્વારા રાજવલ્લલ અને તેના પુત્ર કૃષ્ણવલ્લલ સાથે ખટપટ ચલાવતી હતી, તેથી મિરજી પણ ધસેટી બેગમનો અત્યુચ્છલાજન હતો. આજ એક મહિનો થયા મિરજી મુર્શિદાબાદમાં છે. પત્ના અને હાથી લાગ શોધ્યા કરતા હતા તેમણે આખરે, પ્યારના લક્ષ્મી રાતે ગરબડાટ હશે એમ ધારી, તે રાતે સુરતને દરણુ કરી જવાની યુક્તિ રચી નીચે દરવાજાને રસ્તે તેને બળભેરીથી લઈ જવી, એ સંલલિત ન હતું, માટે તેના શયનખડની પાછલ મારીને માર્ગેથી તેને ઉપાડી જવા તેઓએ યુક્તિ રચી હતી ખૂદ પત્ના પણ હોડીમાં આવી હતી આ લોકોની મુરદા કેવ રીતે બર ન આવી, એ આગલા પરિચ્છેદમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને પત્નાને જોતા જ પ્યારનો ક્રોધ કેવો ઉછળી આવ્યો, અને તેણે તેના કેવા હાલ કર્યા, તે પણ વાચનારને જણાવવામાં આવ્યું છે.

અહીં કેટલીક પહેલાની હકીકત જણાવવી આવશ્યક છે તે ધણા દિવસની જૂની વાત છે. પ્યાર તે વખતે માત્ર બાલિકા હતી પ્યારનો પિતા એક ફક્કડ ગાનાર હતો મહેરઅલિ નામે એક યુવક પ્યારના પિતા પાસે ગાવા બળવવાનું શિખવા આવતો હતો તે વખતે નવાબી અમલમાં અને ખાસ કરીને જહાગીરનગરમાં ગાનપાનનો ઝાઝો ગોખ હતો. મહેરઅલિ થોડુધણુ લખતાવાચતા શિખ્યો હતો. ગીતવાદમાં પણ તેની સાધારણ ગતિ ઠીક હતી, પરંતુ તે ફક્કડ અને મોઝલો જીવ હતો કિશિયારી ઝાઝી હતી, અમીર ઉમરાવને ત્યાં ગાવા કરવા જતો હતો, કલાવતણી સાથે બળવેયાનું કામ કરતો હતો, અને જે જે પૈસાની પ્રાપ્તિ થતી હતી, તે મોજગોખમાં ઉડાવી દેતો હતો પ્યારના બાપના મરણ પહેલાં થોડા સમય ઉપર તેણે પ્યારના લક્ષ મહેરઅલિ સાથે કરી નાખ્યા હતા

બાપના મરણ પછી પ્યાર પોતાના સ્વામીને ઘેર ગ્રહેવા આવી. ધરમાં કરતાકારવતા જે કાંઈ કહેા, તેમાં તેની એક વૃદ્ધ સાસુ માત્ર હતી. તે આખે ઝાઝુ દેખતી નહિ અને કાને બહેરી હતી, એટલે ધરનું સઘણું કામકાજ પ્યાર કરતી, વૃદ્ધ સાસુની પણ તે સેવાબરદાસ્ત કરતી હતી — સ્વામીરાજના દર્શન માત્ર અઠવાડિયામાં બેએક દિવસ માડમાં કાતા હતા, મહેરઅલિ શુ કરે છે અને શું નહિ, તેની ધરમાં કાઠને ખખડ પડતી નહિ કમે કરી પ્યાર કિયોર અવસ્થામાં આવી પહોંચી, ગાનનામમાં

તેને સ્વાભાવિક અતુરકિત હતી, બહાર બેસી મહેરબાની જે કાઈ ગાતો અને બળવતો અને નવીન ચીજ મોઢે કરતો, તે પ્યાર અદર બેઠી બેઠી ખ્યાનમા રાખતી, ગોખતી, અને અભ્યાસ કરતી હતી. ગાવામાં તેણે એક પ્રકારની કુશળતા મેળવી, જે તે વખતે અત પુરની સ્ત્રીઓમા વિરલ હતી. યૌવનમા આવતા પ્યારનું લાવાણ્ય બેગ ફટી નિકળ્યું, પરંતુ મહેરબાનીના સ્વભાવ દિવસોદિવસ બગડતો જતો હતો. ખરાબ મોખતમા પડી તેણે મધપાન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો, અને બીજી રીતે પણ તેની વર્તણૂક નકારી થતી જતી હતી ને નકારી મોખતમા પડી તે અનેક પ્રકારના કુછ શીખ્યો હતો. પ્યારનું વય તે વખતે માત્ર ચૌદપદર વર્ષનું હતું; સ્વામીને વશ કરવાની કળા તે શીખી ન હતી વૃદ્ધ સાસુ બે કે જીવતી હતી, પરંતુ મુઆ બરાબર હતી મહેર ઘણી વખત રાત્રે ઘેર આવતો નહિ, આવે તોપણ અદર સૂવા જતો નહિ ને બહારના ખડમા જ પડી રહેતો. પ્યારને સદેહ ઉત્પન્ન થયો, તેણે અતે લાળ મેળવી કે તેનું નસીબ ફટેલું છે એક દિવસે મહેર, મોડી રાત્રે એક સ્ત્રીને સાથે લઈ પોતાના ઘરમા દાખલ થયો. તે રાત્રે સ્વામી અને સ્ત્રીને ભારે કલહ થયો, પરંતુ પ્યારની બળજોરી કંઈ કામ લાગી નહિ તેના ધણીની સાથે આવનાર સ્ત્રી, બીજી કાઈ નહિ, પણ પન્ના હતી તે વખતે તેની ઉમ્મર વીસબાવીસ વર્ષની હતી, અને તે આલમ બળગમા રહેતી હતી. તે ગાવાનાયવાનો ધવો કરતી હતી અને તેણે જ પ્યારના સુખમય સસારમા રાખ મેળવી ઝેર સમાન કરી નાખ્યો હતો.

વધારે હકીકતની આપણે જરૂર નથી. મહેર હવે ઘેર આવતો નહિ, ક્યા પડી રહે છે તેનો પણ પત્તો મળતો નહિ. કાઈ વખતે ઘેર આવે તો નિશામા ચકચૂર અને સાથે તે ડાકણી તો ખરી આમ કેટલાક દિવસ ગયા. આખરે એક વખતે ખબર આવી કે, આલમ બળગની કાઈ ગાવાવાળીને ત્યાં મહેરનું મૃત્યુ થયું છે. પ્યાર જેમતેજ હુ ખમા દિવસ ગાળવા લાગી, મહા મુસિબતે અસાર ચલાવવા લાગી; એવામા તેની વૃદ્ધ સાસુ જી મરણ પામી આ સસારમા કાઈ તેનું મળું નહીં આખરે નિગધાર નિ મહાય પ્યાગ, ખાંસાહેબને લા બાદી તરીકે રહી તેની સારી ચાલચલણથી અને કાર્યક્ષતાથી તે સુરતની માનિતી થઈ પડી અને ખાંસાહેબ પણ તેને પોતાની કન્યા સમાન ગણવા લાગ્યા.

આણી તરફ પન્ના પણ બદલણને લીધે પોતાનો અવાજ બોઈ પ્રેમી ગાયનમા તેને બે પૈસાની પ્રાપ્તિ હતી તે પણ જતી રહી આખરે તેણે પણ બાદીગીરી કરવા માડી કેટલોક વખત મુશિદાબાદમા રહી, વળી ફરી લાથી જહાગીરનગરમા ગઈ અને ફરી પાછી રાજધાની મુશિ-

દાખાદમા કોઈને ત્યાં બાદી થઈ રહી. એમ કરતાં આખરે મિરબન શુભામચ્ચિને ત્યાં તેને આસરો મળી ગયો અને ત્યાં તે માનિતી બાદી થઈ પડી; કારણ કે મિરબન શૌકિન હતા અને પત્ના તેની મરજ સંપાદન કરવામાં કુશળ હતી. આ પત્ના પછી એક વાર ખાંસાહેબને ત્યાં આવેને મળી હતી પછી પત્નાના ઉત્ક્રમણ વખતે પણ પ્યારે તેની શી દશા કરી હતી તે સર્વ, વાંચનારને વિદિત છે

ખાંસાહેબ, સરિદ્ધન યોગમ, અને હેમેન્દ્ર સર્વ મળી આ બનાવનું શું કરવું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં પ્યાર પણ ત્યાં આવળ હાજર હતી હેમેન્દ્રનો વિચાર એવો હતો કે, નવ્યાબજનદાની સહાયથી મિરબની ખબર લેવી અને તેને ઉચિત શિક્ષા કરાવવી, પરંતુ ખાંસાહેબને આ વાત અરુચિ કર હતી તેથી તેમણે આ વિચારને સંમતિ આપી નહિ કરી આ સર્વ હકીકત બહાર જણાવા દેવી, એ ખાંસાહેબને મન ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ અને તેઓએ કહ્યું—“મારે ક્યા હવે અહીં ઝાઝા દહાડા રહેવું છે? ઇશ્વર એ દુષ્ટની ખબર લેશે.”

હેમેન્દ્રે કહ્યું:—“તે તો ખરું, પણ જો આ વખતે મિરબને એમને એમ જવા દઈશું તો લવિષ્યમા એ શું નહિ કરે? આજ તો એણે આટલું કર્યું, કાલ એથી વધારે કરે, માટે સુગત બેનના બચાવ માટે કંઈ કરવાની જરૂર છે.”

ખાંસાહેબ—“એ સર્વનો મેં વિચાર કરી જોયો છે, અને મેં મારો વિચાર હવે બદલ્યો છે આટલા દિવસ સૂધી મારો વિચાર એમ હતો કે, સુરતના અહા લગ્ન કરીકારવી મક્કા શરિફ જવું, પણ હવે હું એમ કરવા માગતો નથી. એને નિરાધાર અહીં, કાને ત્યાં રાખી જઉં? તે ધણા દહાડાથી સાથે આવવાની હઠ કરી રહી છે, તો એને પણ સાથે લેતો જઈશ, એમ મેં વિચાર કર્યો છે.”

ખાંસાહેબનું આવા પ્રકારનું બોલવું સાલળી સઘળા ચૂપ રહ્યા સવારમા પત્નાને અને હાખીને ઘરમાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યા તેઓ એમને એમ ઘરમાથી જઈ શક્યા નહિ પ્યાર પણ તેમ કરવા રાજી ન હતી. સાદકને તેમનું શું કરવું, તેની તેણે સમજણ પાડી હતી પ્યારના કહેવાથી સાદકે, પત્નાના અને હાખીના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા હતા, મોંઢાપર ચુનો અને મેંસ ચોપડી હતી, અને હાથ બાધી લીધા હતા. આમ ખૂબ માર ખાઈ, અપમાન વેઠી, હાલહવાલ થઈ, પત્ના અને હાખી, ગ્રાણ બચવા માટે ઇશ્વરનો આભાર માનતાં, ખાંસાહેબના મકાનમાથી ચાલી નિકળ્યાં રસ્તામાં લોક કાકરા ન મારે, માટે નજર ચૂકાવી નાસતા નાસતા તેઓ એક ઓળખીતાને ત્યાં ભાગી ગઈ

મિરબં ગુલામઅલી પણ ખીજ વાર પોતાના પ્રયત્નમા નિષ્ફળ થઈ, લય કે શરમનો માર્યો તેને તે દિવસે મુશિદાબાદ છોડી પલાયન કરી ગયો.

પઠ અંક-પ્રથમ પરિચ્છેદ

હજ્જપ્રયાણ

ખાંસાહેબનો મક્કાસરિક્ક હજ્જ કરવા જવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. દરેક વાતની તૈયારી લગલગ થઈ ગઈ હતી. તેઓ સુરત ઉત્તિસાને પણ સાથે લઈ જવાના હતા આ બેઈ પ્યારને પણ સુરતખીખી સાથે જવાની ઇચ્છા થઈ આવી, પરંતુ સાદકનો તેમ કરવા વિચાર ન હતો અબ્બાણ્યા દેશમા જઈ કષ્ટમય જીવન ગાળવા સાદકનો વિચાર ન હતો હજી હમણા જ લગ્ન કર્યા હતા, સસારસુખ થુ, તે પૂરેપૂરું અનુભવ્યું ન હતું અને એટલામા સસાર લાગી કેવળ ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવું, એ સાદકને ઇષ્ટ ન હતું હજી ધણા દિવસ છે, આટલામા થુ વહી ગયું છે? ઘરડા થઈથુ, છોકરાછૈયા થશે, તેને સસાર મડાવી પછી જઈથુ, એવો સાદકનો વિચાર હતો આથી બન્ને ધણીધણિયાણી વચ્ચે ધણી ઘોલાયાલી થઈ, રીસામણા થયા, વાદવિવાદ થયો અને અતે આ વાક્યુદ્ધ પછી સધિ પણ થઈ ખાંસાહેબ, સરિક્કન બેગમ અને સુરતે મળી તોડ કાઢ્યો કે, સાદક અને પ્યારે હમણા તો અહી જ રહેવું, યોગ્ય વખતે જો તેઓ અરબસ્તાનમા હોય તો તેમને જઈ મળવું સસારનું બંધન એવું દઢ છે કે, આખરે તે અધેલાનો જય થયો ખાંસાહેબે જતા પૂર્વે તેમના લરણપોણણનો એક ઝકારનો બદાબખ્ત કરી રાખ્યો હતો ખાંસાહેબ પોતે સપત્તિશાળી માણસ હતા, તેમને માટે આ મોટી વાત ન હતી ઢાકા જલાલપૂર આતર્ગત રસૂલપૂરમા તેમને મોટી જમીનદારી હતી ને લા કેટલાક ગામો તેમના હસ્તક હતા તે સિવાય જહાગીર નગરમા બાગ બગીચાવાળું એક મોટું મકાન, મુશિદાબાદમા મકાન અને આ ઉપરાત આત મુશિદાબાદમા પણ જમીનદારી હતી આ સર્વ સ્થાવર અને જગમ મિલકતની તેમણે વ્યવસ્થા કરી નાખી હતી, કારણ કે અરબસ્તાનથી તેમનો પાછા ફરવાનો વિચાર ન હતો.

મક્કે હજ્જ કરવા જવાના આગલે દિવસે તેમણે હેમેન્દ્રને પોતાના અત પુરમા ઘોલાવ્યો લા આગળ સરિક્કન બેગમ, સુરત તથા ખાંસાહેબ બેઠા હતા પ્યાર અને મહેર પણ લા હતા, અને સાદક પણ એક ખૂણામા બેઠો હતો. આજ ખાંસાહેબનું મન ઉદાસ હતું જે આનર્મી નાનપણથી તેમણે વાસ કર્યો હતો, જે દેશમા તેમની ઉન્નતિ

થઈ હતી, જે દેશમાં તેમને અનેક જાણુ સાથે ધનિક સમ્પદ થયો હતો, જ્યાં ધણા માણસો સાથે સ્નેહમમતા હતી, જે સ્થળના પશુ, પ્રાણી, જળ, વાયુ, તરુલતા, અને પક્ષી સુદ્ધા મ્નેહના સૂત્રે તેમની સામે બેઠાયા હતા, તે દેશ હમેશને માટે છોડી, પવિત્ર ભૂમિમાં પ્રયાણ કરતા તેમની આખોમાં આજ આસુ વર્ષતા હતા માયાનુ બંધન, માનો ન માનો, પણ દદ છે, એમાં કોણ ના કહેશે? આપણુ હિત ચહાનાર, ન સ્વાર્થે છગર વારનારને છોડી જતા કેને દુષ્ટ ન થાય? આજ ધણે દિવસે ખાંસાહેબની શુભ ઇચ્છા સફળ થવાનો દિવસ નિકટ આવ્યો હતો, છતાં આ મહાપુરુષની આખમાં આસુ આવ્યા હતા સુરતઉનિસાની મોટામાં મોટી વાસના પિતાની સાથે તે પવિત્ર ભૂમિમાં જઈ, તેમની ચરણસેવા કરવાની હતી, તે વાસના સફળ થવાનો આ વખત હતો, છતાં તેનું હૈયુ ગળગળુ થઈ ગયું હતું એ ખ્યાર, એ ધર, ભાઈસાહેબ, સર્વની મમતા સ્નેહના વિચારથી તેનું અંત કરણુ દ્રવીભૂત થયું હતું તેની આખમાંથી આસુની ધાર ચાલતી હતી. સરિક્ષ્ન બેગમની પણ તેવી જ અવસ્થા હતી.

ખ્યાર અને મહેરના મન ઉદ્વિગ્ન હતા સાદક પણ રોતો જણાતો હતો. હુમેન્દ્ર તે સ્થળે આવ્યો, ખાંસાહેબને અને સરિક્ષ્ન બેગમને વિનમ્ર સલામ કરી, સસ્નેહે, નિરવે સુરતઉનિસાને અભિવાદન કર્યું.

ખાંસાહેબે કહ્યું - “હુમેન્દ્ર ! કાલ સવારે તો જાત્રાએ નિકળવાનું છે અને મારે ધણી વાત કરવાની છે, માટે મેં તમને બોલાવ્યા છે.”

હુમેન્દ્રનું હૈયુ પણ તરમ બની ગયું હતું તે મનમાં સારી રીતે સમજતો હતો કે, આ સસારમાં તેને જે કંઈ ચતુકિચિત્, માન પૈસા વગેરે હતું, તે સર્વ ખાંસાહેબની દયાનુ-મમતાનુ પરિણામ હતું તે તેમને પિતૃસમાન લેખતો હતો, તેમના જવાની વાતથી તેને પણ અતરમાં ખેદ થતો હતો. તે બોલ્યો - “મુરબ્બી ! નાનપણમાં જ મારા પિતા મરી ગયા હતા, અને તે વયમાં મને પિતૃવિયોગ શું, તે હું અસાર સૂધી જાણી શક્યો નથી. આપની કૃપાથી, મમતાથી મારો તે અભાવ ટળી ગયો છે પરંતુ આજ હું દુનિયામાં ખરેખરા પિતાના સ્નેહથી વચિત થાઉં છું.”

હુમેન્દ્રની આખમાં, આટલું બોલતા, આસુની ધાર ચાલી, ખાંસાહેબની આખોમાં પણ જળ ભરાઈ આવ્યું. તેઓ ભક્તિ ચરે બોલ્યા - “ધણા દિવસની વાત છે, મને એક પુત્ર હતો, પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તે આ લોક છોડી ચાલ્યો ગયો તે પુત્રને ઠેકાણે હું તમને ગણુવો આવ્યો છું તમને બેઈ હું મારા પુત્રનું દુષ્ટ બૂલી ગયો છું, આજ તમને પણ છોડી જવા વખત આવ્યો છે.” કટલીક પળ ચૂપ રહી

ખાંસાહેબે કહ્યું —“હિમેન્દ્ર! અમે તો જઈશું એ દર દેશમાં જે ખખર મોકલાવી શકાય તેમ હશે, ને જે ઈશ્વરની કૃપાથી જીવતો રહીશ તો કાઈક વખત સમાચાર મળશે.”

હિમેન્દ્રની આખમાંથી દડદડ આસુની ધાર વહેતી હતી ખાંસાહેબે કહ્યું —“મારી જે કંઈ થોડી સપત્તિ છે, તેનો મેં કંઈક બદોબત્ત કર્યો છે, જે આસાર સૂધી તમને જણાવ્યો નથી, પરંતુ હવે તે તમને જણાવવો જોઈએ.”

ખાંસાહેબે કાગળનું એક બડલ કાઢી કહ્યું —“સુરત તો મારી સાથે આવે છે, જોઈએ એટલી નગદ રકમ તો સાથે લઈ જઈ છું, લવિ-પ્રમા જે જરૂર પડશે તો તમને જણાવીશ ઢાંકા જલાલપુરમાં મારી જાગીર છે. સપત્તિની ફકિરને શી જરૂર છે? તમને મેં મારા પુત્રવત્ જાણ્યા જો, તો પછી એ જાગીર હું તમને જ આપુ છું. આ બડલમાં એ લગતું દાનપત્ર છે તેમાં નિજમતિ મજૂરીની મહાર છે આજથી તે જાગીરના માલિક તમે છો.”

ખાંસાહેબની અનન્ય મમતા જોઈ હિમેન્દ્ર અવાક થઈ ગયો. કટલીક પળ સૂધી તેનાથી બોલાયું નહિ તે ઉભો થયો અને ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો —“નિરાધાર હું, નોકરીની શોધમાં ઘેરથી નિકળ્યો હતો શહેરમાં અન્નશોધ માટે જતો હતો તેમાં માર્ગમાં આપે આશ્રય આપી, અન્ન આપી, હાથ પકડી, સુમર્ગે ગ્રેરી, પિતા સમાન વાત્સલ્ય બતાવી મને માણસાઈમાં આણ્યો છે, આપની મમતા, આપની મહેરબાનીથી મારે કોઈ પણ જાતની ખોટ નથી આપ હોત નહિ તો મારે આ કિવસ આવત નહિ આપે જે કર્યું છે, તે પિતા પણ કરે નહિ, એથી અધિક સ્નેહ આપે કર્યો છે, હું આપનો સદા ઋણી છું. આપ વડિલના આશીર્વાદથી મને કોઈ જાતની ખામી નથી તો આપ આજ આમ શામાટે કરો છો? મને આ જાગીર કરતા તે હજાર રીતે એનાથી સારા કામમાં આપી શકાય એમ છે. તો પછી—”

ખાંસાહેબે ગળગળા સ્વરે કહ્યું —“હિમેન્દ્ર! હું તમને મારા પોતાના પુત્રસમાન ગણુ છું, મારી સંપત્તિ પર તમારો આધિકાર છે.”

હિમેન્દ્ર —“પણ હમશિરા-એનને માટે?”

ખાંસાહેબ —“હા; તેના પણ મેં વિચાર કર્યો છે, અને સુરત —સાથે પણ વાતચીત કરી છે મેં જે બદોબત્ત કર્યો છે, તે મારી ઇચ્છાથી કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ સુરતે પણ તેમાં પોતાની ખુશી બતાવી છે સુરતને માટે એક જૂદી વ્યવસ્થા કરી છે, તે તમને જણાવુ છું, પણ હા, જે સુરત કદાચ સાચી પાછી આવે તો—”

“તો સઘળી જગીર સંપત્તિ બેનની,” હુમેન્દ્ર અડધેથી જ બોલી ઉઠ્યો.

ખાંસાહેબ.—“ના, તેમ નહિ આ જગીર તો હું તમને આપી જાઉં છું સુરત મારી સાથે આવે છે, ત્યાં તેને હું કેઈની સાથે પરણાવવાનો બદોબસ્ત કરીશ, પરંતુ કદાચિત્ જો તે ત્યાંથી આવે, જો તેની સંભાળ લેનાર કેઈ હોય નહિ, તો તમે તો છો જ—તેના ભરણપોષણની, તેની સભાળની, તેના સુખદુઃખની સભાળ તમારે કરવાની, તે તમારી બેન છે, તમે એના મોટા ભાઈ છો, એમા વધારે તમને કહેવું પડે એમ નથી. હા, બીજી એક વાત સાલળો મુશ્કેલીયાદ પ્રાતમા પણ મારી એક જગીર છે અલારે તો તે પણ હું તમને આપતો જાઉં છું પણ જો સુરત કદાચ પાછી આવે તો તે જગીર પર સુરતનો હક, નહિ તો તમે અને તમારા વંશજો એ ભોગવે.”

હુમેન્દ્રનું હૈયું, ખાંસાહેબની અતુલ મમતાથી એવું તો તરબમમ થઈ ઉઠ્યું હતું કે, તેને બોલવાને શબ્દ સુધ્ધાં જડતા નહિ તે ચૂપ બેસી રહ્યો.

ખાંસાહેબે કહ્યું:—“બીજી એક વાત પ્યાર અને સાદક મારા ઘણા જૂના, વિશ્વાસ અને બહાલા માણસો છે. તેમને છોડીને જતા મને પણ ક્લેશ થાય છે. તેમના ભવિષ્યના ભરણપોષણનો બદોબસ્ત કરવાનું હું તમને સોંપુ છું રસુલપુરમા તેમને રહેવા માટે એક મકાન બધાવી આપજો. હું તેમને તમને જ સોંપતો જાઉં છું.”

પ્યાર અને સાદક આક્રંદ કરી ઉઠ્યા

ખાંસાહેબ —“આ સિવાય, બીજી એક વાત પણ તમને કહેવાની છે. રસુલપુરમા પિર શાહ મહંમદની પ્રાચીન દરગા છે તેને માટે કેટલુંક ખર્ચ થાય છે. ત્યાં કેઈ ફકિર, પિર, મુસાફર, અતિથિ આવી રહે છે, દર શુક્રવારે દુરાન વચાવે છે એ સર્વનો ખર્ચ હું ચલાવતો આવું છું. તમે આ સર્વ ખર્ચ નિભાવજો એમા કેઈ વાતની ખામી ન આવે, એ જોતા રહેશો તમે હિંદુ છો, તમને કંઈ આ કરવામા વાધો તો નથીને?”

“હું આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, બધા સૂધી હું જીવતો છું, ત્યાં સૂધી આ પિર સાહેબના દરગામા જે જે કામ આપ કરાવતા આવ્યા છો, જે ખર્ચ થાય છે તે બરાબર રીતે ચલાવીશ, એટલું જ નહિ, પણ મારા ભરણ પછી પણ મારા ઉત્તરાધિકારીઓ એ કામ બરાબર ચલાવતા રહે, એનો બદોબસ્ત કરીશ”

“તમારા કહેવાપર મને પૂરો વિશ્વાસ છે હવે બીજી કંઈ કહેવાનું નથી, પણ હા, એક વાત ધ્યાનમા રાખજો નિજમતની ઈવસ્થા

અને દેશની અવસ્થા ઘણી માઠી થતી જાય છે. આ વખતમાં તમારે ભારે ખર્ચદારી રાખી ઘણું જ સાવધાનથી વર્તવું. આ વાત મેં તમને પહેલા ઘણીવાર કહી છે, અને આજે ફરીથી કહું છું જો, આ વાત ખરાબર લક્ષમાં રાખજો.”

“આપની આજ્ઞા, હું ખરાબર પાળવા ચત્ન કરીશ”

“તમે વળી ઘણા વખતથી અહીં છો, ઘેર સ્ત્રીબાળક પણ છે, કાકા કાકી છે, તે સર્વ તમને ઘણા વખતથી મળવાને માટે આકુળ હશે”

“છૂટીને માટે નવ્વાળજાદા હુજૂરને અરજ કરી છે આપ મક્ક શરિફ પધારો છો, હવે મારું મન પણ અહીં નહિ ચોટ મેં પણ ઘેર એક વાર જઈ આવવા નિશ્ચય કર્યો છે”

“તો જઈ આવજો સુરત! તું કહેતી હતી કે, તારે પણ ભાઈ સાહેબને કઈ કહેવું ને આપવું છે. તે હવે પછી ક્યારે કહીશ?”

સુરત ઉત્તિસા ખાલાજનન પાસે ખેડી હતી, તેણે બોલવા ચાલ્યું, પણ તેનાથી બોલાયું નહિ

સરિફનખેગમે કહ્યું —“બિટિયા! સવારે તો આપણે જવાનું છે, ક્યારે પાછા આવશું તે તો ઈશ્વર જાણે ક્યારે મળશું તે કાણ જાણે? તારે જો કહેવું હોય, તે કહેતી મા!”

સુરતે ખાલાજનનની પાસેથી બેએક નાની ડબ્બી લીધી ધીમેથી તે પિતા પાસે આવી અને તે ડબ્બી ખાંસાહેબને આપી

ખાંસાહેબે એક ડબ્બી ઉઘાડી અને કહ્યું —“નૂરેનજર! તું જ તારા હાથે આપ હેમેન્દ્ર! આમ આવો આ મારી સુરત, તમારાં સ્ત્રીપુત્રને માટે કઈ સાધારણ યાદગીરી આપવા ચલાય છે”

હેમેન્દ્ર ચુપચાપ આગળ આવ્યો

સુરતે, ખાંસાહેબના હાથમાંથી છોકરાને હાથે પહેરવાનો મોતીનો સુદર ભેટ લીધો અને બોલી —“ભાઈસાહેબ! સાંભળ્યું છે કે, મારે એક ભાઈ હતો મેં તેને જોયો નથી આ સસારમાં મારા આવવા પૂર્વે જ તે બહેસ્તશીન થયો હતો—” સુરતનો મૃદુત્વ અવાજ વધારે ક્ષીણ થતો ગયો—“આ ભેટ તેના હાથના છે”

ખાંસાહેબની આખમાંથી આંસુધારા વહેવા લાગી

સુરતે કહ્યું —“હવે આપ જ મારા મોટા ભાઈ છો આપના છોકરાને હાથે આ ભેટ પહેરાવજો”

.. ઓરડામાં જટલા હતા, તે સર્વની આખમાં ઝળઝળિયા આવ્યા

સુરતે, બીજા ડબ્બામાંથી એક મણિજડિત સોનાનો હાર લીધો અને કેમ્પત કંઠે બોલી —“આ હાર મેં ઘણી વાર પહેર્યો છે. ભાભી-

સાહેબને મેં કોઈ વખત દીઠા નથી અને હવે જોવાનો સલવ પણ નથી
આ હાર, આપ તેમને આપજો અને કહેજો, કે આપની નાની બેન દુ-
દેશમાં આપનું અને તેમનું શ્રેય, ઈશ્વર પાસે સતત યાચે છે ”

દાણુકાલ હેમેન્દ્ર નિર્વાહ અને નિઃખંદ બેસી રહ્યો. ખાંસાહેબે
ધશારે ક્યો ત્યારે તેણે તે હાર લીધો. ઝાઢણીના છેડામાંથી તેણે તે
અમૂલ્ય અલકાર લીધો તે વખતે પણ તેને વાકસ્પતિ થઈ નહિ તેના
હોઠ ધુજવા લાગ્યા. અતે કેટલીક વારે તે બાળપરુદ્ધ કંઠે બોલ્યો -
“આ સસારમાં મને ભાઈ અને બેન નથી ભાઈના સુખથી તો
હું સદા વચિત છું, પરંતુ ઈશ્વરની અગાધ દયાથી બેનનો પવિત્ર નિર્ભય
એક મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો છું તે સ્નેહ, તે દયા, તે મમતા હું
મરતા સૂધી પણ વિસરીશ નહિ ”

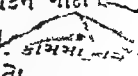
સુરતઉત્તિસાચે સજળ નેત્રે ભાઈનાં આવારણાં લીધા, અને
ખાલાબાળ પાસે જઈ બેઠો

તે રાત્રે હેમેન્દ્રને ઉંવ આવી નહિ દેવોપમ પિતૃતુલ્ય મહાપુરુષ,
પવિત્ર સ્નેહકરુણામયી તે નાની બેન સવારના તો વિદેશ ચાલી જવાના
હતા આ જન્મમાં ફરી તેમના દર્શન થવાનો સલવ ન હતો વિચા-
રમાં તે વિચારમાં ઉચ્છ્વસિત હૃદયે હેમેન્દ્રે સારી રાત ભુજબાળીમાં કાઢી.
બીજે દિવસે તેમને નૌકામાં બેસાડી, વ્યથિત ચિત્તે ઘેર પાછો ફર્યો

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

બંગાળાનું રાજકીય વાતાવરણ

બંગાળાની રાજકીય અવસ્થા ધીમે ધીમે જટિલ થતી ગઈ નવા-
જેશ મહમદના મરણ પછી તેની બાનુ ધસેટી બેગમની દુરાશા એવી
અટકી નહિ નવાજેશ મહમદે નવાબખાદા મિરજા મહમદખાનના નાના
ભાઈ અક્રામુદ્દૌલાને ખોળે લીધો હતો, અને તેને બંગાળાનો નવાબ
બનાવવાની અટપટ ચાલુ કરી હતી, પરંતુ નવાજેશ મહમદની હયા-
તિમાં અક્રામુદ્દૌલાનું મૃત્યુ થયું અક્રામને એક નાનો પુત્ર હતો, એનું
નામ મુરાદ-ઉલ્-દૌલા હતું આ મુરાદ-ઉલ્-દૌલાને નવાજેશ પોતાનો
વારસ નિમ્નો હતો ધસેટી બેગમે આ બાળકને બંગાળાની મમનદાયક
બેસાડવાને પ્રાણતોડ યત્ન કરવા માગ્યો હતો આ બાળકને ગાદીપર
બેસાડી પોતાની હકુમત ચલાવવાની તેની મુરાદ હતી. આ કમિશનર
મુખ્ય મદદગાર તેનો પ્રેમપાત્ર પ્રધાનમંત્રી રાજવલ્લભ હતો

હુસેન કુલિખાનના મરણ પછી ઠાકનો શાસનકર્તા વાસ્તવિક રીતે

રાજવંશલ હતો. નાના ઉપાયોવડે તેણે અતુલ સમૃદ્ધિ સંપાદન કરી હતી. તેને પાછળથી ઢાકાની રાજવ્યવસ્થા પોતાના પુત્ર કૃષ્ણવંશલને સોંપી, તે સતિશુદ્ધમા રહેવા લાગ્યો હતો. નવ્યાય અક્ષિવર્દીખાની આખરી માદગી વખતે તે ઢાકામા હતો, અને મહેમુદને માટે ભારે જુદ્ધ કરવા લાગ્યો. નવ્યાયજનદો તેને ખૂરી નજરથી કટકસમાન લેખતો હતો. તે વાન રાજવંશલ સારી રીતે જાણતો હતો. નવ્યાયજનદો ખંગાળાની સત્તાપર આવતાની વાર તેની સારી રીતે ખબર લેગે, થણા વખતથી સચચ કરી રાખેલું ધન તેના હાથમા નહિ રહેવા દે, નવ્યાયજનદાની આંખે અસાર સૂંધી જે દુશ્મનાવટ કરી છે તેનું કળ થોડુધણું ભોગવવું પડગે, એ વાત રાજવંશલના ધ્યાનની બહાર ન હતી. આટલા માટે રાજવંશલે* પોતાના પુત્ર કૃષ્ણવંશલને પરિવાર અને ધનસમૃદ્ધિ સાથે કલકત્તા ગવાના કર્યો, અને કામમજબૂરની કાકીના ગુમાસ્તા વોટસ સાહેબ પાસેથી એક લલામણપત્ર કલકત્તાના ગવર્નર ફ્રેંક સાહેબપર મેળવ્યો. વોટસ અને બીજા કેટલાકનું એમ ધારવું હતું કે, જુદા નવ્યાયના દેહપાત પછી રાજવંશલનો પક્ષ બળવત્તર થઈ પડગે. ધમેટી બેગમ પોતાની મુરાદ અર આણશે. આથી અંગ્રેજોએ હિસાહથી કૃષ્ણવંશલને આશ્રય આપ્યો.

અંગ્રેજો વળી એ પણ જાણતા હતા કે, નવ્યાયજનદાને સિદ્ધાસન ગ્રામ થવાથી તેમને વિગેષ કાયદાની સભાવના નથી દેશના થણાખરા માણુઓ સિરાજના વર્તનથી અસતુષ્ટ હતા. ધમેટી બેગમે રાજવંશલને સંન્ય એકઠું કરવા આજ્ઞા કરી હતી, અને તેણે તેમ કર્યું હતું, એ વાત પણ અંગ્રેજોને અવગત હતી. વોટસ સાહેબ આ સંઘર્ષી હકીકત ગુમપણે કલકત્તા મોકલી આપતો હતો. જુદિમાન અંગ્રેજ વિપમ વિચારમા પડી ગયા. ક્યા પક્ષનું ખુદી રીતે સમર્થન કરવું, ક્યો પક્ષ અવિખ્યમા પ્રબળ થઈ ઉઠગે, તેના તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. અતુર અંગ્રેજોએ ઉભય પક્ષના મન અતોપી વર્તવા તત્કાળ નિશ્ચય કર્યો; અવિખ્યમા જે પક્ષ બળવાન થઈ ઉઠે, તેની સાથે જોડાવા નિશ્ચય કર્યો.

જુદા નવ્યાયનો અવસાનકાળ થણોગ પાસે આવી લાગ્યો. નવ્યાય-

* There remained no hope of Aliverdy's recovery; upon which the widow of Nowagis had quitted Murshidabad and encamped with 10,000 men at Mootigil, a garden two miles south of the city, and many now began to think and to say that she would prevail in her opposition against Suraja Dowlah. Mr. Watts therefore was easily induced to oblige her minister, and advised the Presidency to comply with his request. ORME'S INDOSTAN II. 50.

બદો મિરબ મહંમદ રાતદિવસ માતામહની પથારી પાસે રહેવા લાગ્યો. ચચળચિત્તના નવ્વાબબદાનુ'મન, આજ પ્રથમ વાર લવિષ્યની ચિતાથી ક્લેશમય થઈ ઉઠ્યુ આ આકૃતથી તેનું મન દુ ખી થયું નવ્વાબે પોતાના પ્રિય દૌહિત્રને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો, કેમ વર્તવું તે સમજાવ્યું રાજ્યની અવસ્થાની સમજણ પાડી, બળ કરતા કળથી રાજનીતિમાં વિશેષ ફાયદો છે, તે તેના લક્ષમાં આણ્યું. સરાપાન છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો સિરાજે કુરાનની પ્રતિજ્ઞા લઈ તે પ્રમાણે સુરાપાન છોડી દીધું. ઉગતા ગરુને ડામવા નવ્વાબે આજ્ઞા કરી, શત્રુને દેશમાં કિલ્લાકામ ન બાંધે, તે ધ્યાન રાખવા કહ્યું અને લોકોને સતોષી રાજ ચલાવવા બોધ કર્યો.

આણી તરફ ધમેરી બેગમનો ઉત્સાહ વધતો ચાલ્યો, મતિબલમાં સૈન્ય એકઠું થવા લાગ્યું. પૂર્ણિયાનો શૌકતબગ, માતામહની મમનદપર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યો વલદા, કે-ન્ય, અંગ્રેજ લવિષ્યમાં ઇંગાળામાં શું થશે, તે આતુરતાથી જોવા લાગ્યા એવામાં વૃદ્ધ નવ્વાબ મૃત્યુ ઉલ્લસુલક ઇસામઉદ્દોલા અલિવર્દીખા મરણ પામ્યો.

ક્ષણ પછી વિલય કર્યા વગર, નવ્વાબબદા મિરબમહમદખાએ સિપહસાલાર, સામત, સૈન્યાધ્યક્ષ, અમીરઉમરાવ, રાજમહારાજ, જગતશેઠ આદિને દરબારમાં આમંત્ર્યા, અને નવ્વાબ મન્સુર-ઉલ્-મુલ્ક સિરાજ ઉલ્-દૌલા શાહ કુલિખા, હયરતબગ બહાદુર નામ ધારણ કરી, વગર હરકતે ઇંગાળ, બિહાર અને આરિસાના સિહાસનપર આરુઢ થયો. વિરુદ્ધ પક્ષનાને સામે થવા સમય મળ્યો નહિ કે તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ; પરંતુ સિહાસન નીચે પ્રચડ અગ્નિશિખા બળતી હતી, તે હોલવાઈ ગઈ નહતી જે શાંતિ જણાતી હતી, તે તોફાનના પૂર્વે જણાતી ભ્રમકારી શાંતિના જેવી હતી.

સિરાજ પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે, સિપહસાલાર મિર બકરખા, ધનકુબેર જગતશેઠ વગેરે કેટલા મુખ્ય માણસો અને કેટલાક રાજ મહારાજ તેના વિરુદ્ધ હતા; વિપદ્વખતે તેમનાપર ભરુસો ગમવા લાયક નહતા, ને એમાના કેટલાક તો સાર પહેલા તેવા પૂરવાર થઈ ચૂક્યા હતા એટલા માટે સાર પછી તેણે પોતાનો આત્મપક્ષ સંબળ કરવા માંજો તેણે દરબાર ભરી, પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને પદવીદાન કર્યું. વીર મિરમદનને દિવાન-ઇ-તનની પદવી આપી, મોહનલાલને દિવાન-ઇ-આલા-માદાર-ઉતમાહાન અને મહારાજની પદવી બક્ષી હિન્દુસ્તાનના વિશેષત તે સમયના, ઇંગાળાના ઇતિહાસથી વાકેફ માણસો બંધે છે કે, વીર મોહનલાલે રાસીના યુદ્ધસમયે પ્રાણોપણ કરી સિરાજના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું.

ખંગાળાની મસનદપર આવવા પછી વિશ્વાસુ પ્રભુલક્ષ્મી હેમેન્દ્રલાલને સિરાજ વિસરી ગયો નહિ એક દરવાર ભરી, નવીન નવ્વાબે, તેને પાચગેતી મુન્સિફદારી, રાજની પદવી, તેને યોગ્ય જાગીર, રાજપદ ઉચિત જીંદગી, ચમર, નિશાન અને ઝાલરદાર પાલખી વાપરવાની અતુલમતિ આપી.

થોડા દિવસમાં ધસેડી બેગમની સઘળી ખટપટ નકામી ગઈ. સિરાજ નકામો વખત ન ગુમાવતા મતિજીલના સર્વ સૈન્યને હરાવી, મતિજીલના ધનરત્ન સાથે ધસેડી બેગમને વિનયપૂર્વક પોતાના અતપુરમાં લઈ આવ્યો. સમય જોઈ ચતુર સિરાજે, માથાપરનો મુકૂટ ઉતારી ધસેડી બેગમ પામે આવી તેને નમન કર્યું “હુ પુત્ર છુ, તમે મારા માતા છો, માટે મારા અતપુરમાં આવી માતાસ્થાન ગ્રહણ કરો.” એમ કહી સર્વ વિપદનું મૂળ ચતુરાધી સિરાજે દૂર કરી નાખ્યું. ધસેડી બેગમ સિરાજ સાથે નવ્વાબી અંતપુરમાં દાખલ થઈ. ગ્રેમકળથી સિરાજે પોતાના દુશ્મનોને તત્કાળ તો નિર્બળ કરી નાખ્યા. થોડા વખતમાં સિરાજ આવી આપદમાંથી મુક્ત થયો તે વિનાઅવરોધે ખંગાળાના સિંહાસનપર હકુમત ચલાવવા લાગ્યો.

આમ વિપદમાંથી મુક્ત થવા પછી, હેમેન્દ્રે છૂટીને માટે પ્રાર્થના કરી પૂર્વે આપેલુ વચન યાદ કરી, નવ્વાબજાદાએ હેમેન્દ્રલાલને ઘેર જવા રજા બક્ષી આટલે લાંબે વખતે નવ્વાબજાદાની રજા મળતા હેમેન્દ્ર ઘર ભણી જવા માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો અને તરત જ તૈયારી થતા ઘર ભણી નિકળી પડ્યો

તૃતીય પરિચ્છેદ

જયનગરમાં પુનરાગમન

લખકાદાર નિશાન અને ડંકાવાળી, સોળ ખલાસીઓવાળી, બે પ્રકાડ નૌકાઓએ જયનગરને ઘાટે આવી પહોંચી નાગર કર્યું ઘાટે આવતાં ડંકા મારવાની હેમેન્દ્રે ઘણી મના કરી, છતાં કોઈએ તે માન્યુ નહિ. રામમોહન સરકાર બધી દેખરેખ રાખવાને લા હતા એટલે તેમણે જ ડંકા વગાડવા કહ્યું હતું નૌકા તીરે આવતાનીવાર રામમોહન ઝટ દૃઢી પડ્યો અને ઘર તરફ દોડ્યો

હેમેન્દ્ર તે દિવસે જયનગર આવવાનો છે, એ વાત ગામના કોઈ પણ માણસને ખબર હતી નહિ નિશાન ડંકાનો અવાજ સાંભળતા જ ઘણાઓએ ધાર્યું કે, ફોજદાર અથવા તો નવ્વાબી ફોજ, કે કોઈ મોટો

ઉમરાવ આજ અહીં આવે છે. ગામના જેઓએ આ સાબરુ તે ઘણા વિચારમા પડ્યા.

આણી તરફ રાય મહારાયને લા સવારમા કચેરી ભરાતી હતી. લા ઘણા લોક એકઠા થતા હતા અધિકારી, સિપાઈ, મુહરી, પટવારી, ખેડુત અનેક જાણ એકઠા થતા હતા, કાષ્ટને, કઈકામકાજ હોય હોયને હોય જ; કારણ કે જમીનદારી ઘણી મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે માણસોનો અભાવ ન હતો હવે તો તેમને નામે ગામ હતા.

મહેન્દ્રરાય દિવાનખાનામા બેઠા હતા લા ઘણા માણસો કામ-સર આવ્યા હતા તેઓ કામ પ્રતિ લક્ષ આપતા હતા, એવામાં સઘળાને હડસેલી રામમોહન, મહેન્દ્રરાયની પાસે આવ્યો તેમને પગે પડી હુમેન્દના આગમનની તેણે ખબર કહી રાય સઘળું કામ રહેવા દઈ, એકઠા થયેલા માણસો, સિપાઈ, શુમાન્તા આદિ આત્મીયવર્ગને લઈ, હુમેન્દને લેવા સામા ગયા.

રામમોહન દોડી, અદર જઈ મહામાયાને સઘળી હકીકત જણાવી. શ્રીમાન્ કીકા લા રમતો હતો, તેને ખાધે લઈ, રામમોહન બહાર આવ્યો હુમેન્દના આગમનની ખબર પડતા જ લા લારે આનંદ અને ધમસાણુ મચી ગયું પણમા તો આખી શેરીમા ખબર પડી કે હુમેન્દ આવ્યો છે એટલે બીજા કેટલાક લોકો પણ જોવાને માટે બહાર નિકળ્યા.

આણી તરફ હુમેન્દ તળાવની પાળે માણસો સાથે આવી પહોંચ્યો. લા આગળ જ ધરથી આવેલી મડળી સાથે તેનો ભેટો થયો ભૂમિપર પડી હુમેન્દે પોતાના જનકસમાન કાકાને પ્રણામ કર્યા, મહેશરાય તેનો હાથ પકડી હર્ષભેર વળગી પડ્યા લોકો ઘણા આવ્યા હતા વૃદ્ધજનોને લા જ તેણે નમસ્કાર કર્યા, બીજાઓને સ્મિત હાસ્યથી માર્યું કોલાવી ઓળખુ છું એમ સૂચવ્યું તળાવ આગળ વડ નીચે આ બધું ટોણું એકઠું થયું હતું, લા થોડીવાર ખોટી થયું બધા આમ લા એકઠા થઈ જવાની તૈયારીમા હતા, એટલામા “જય રાજા, હુમેન્દલાલની જય” શબ્દનો પોકાર થયો હુમેન્દને નવાજ સરકાર તરફથી રાજાનો ખિતાબ મળ્યો હતો, તે રામમોહને પણવારમા જાહેર કરી દીધું. શ્રીમાન્ કીકાને ખાધપરથી નીચે ઉતારી હુમેન્દની સામે તેણે ઉભો કર્યો કપડા પહેરવાનો હજી સૂધી છોકરાને અભ્યાસ ન હતો ઉતાવળમા એક તનિયે અને અલલુ લક્ષ્મીપ્રિયાએ દાસી સાથે રામમોહનને પહોંચાડ્યું હતું તે તેણે જેમ તેમ કીકાની કેડે વળગાડ્યું હતું રાય મહાણસો જાણે છે તેડી, હુમેન્દ તરફ આગળી કરી, “ઓળખે છે? પણ કરી સિરાજના એમની પાસે? ને એ તો તારા બાપુ છે,” એમ.

અપંગિયિન માણસ પાસે જવાને શ્રીમાન્ છોકરાને મન થયું નહિ હેમેન્દ્રે માત્ર રનેહભરી એક ચક્રિન દષ્ટિ તેની તરફ નાખી. ત્યાંથી સઘળી મંડળી વાતો કરતી ઘેર આવી પહોંચી ઘેર આજ ઘણા જ આનંદ ઉત્સવની ધામધૂમ થઈ રહી હતી ઘણા લોકો જેઓ તળાવપર સામા આવ્યા ન હતા તે રાયમહાગયના દિવાનખાનામા એકઠા થયા હતા.

ઘેર આવી ગૃહદેવતા મંદિરમા દેવને પગે લાગી, વૃદ્ધજનને દિવાનખાનામા આવી હેમેન્દ્ર પગે પડ્યો, પછી અદર જઈ સહુથી પ્રથમ મહામાયાને પગે પડ્યો, ત્યાં બીજા પણ ધરડેરા ઐરા હતા તેમને પણ પગે લાગ્યો, છેવટે કલ્યાણીને પણ જમીનપર પડી સાષ્ટાગ પ્રણામ કર્યાં. કલ્યાણી રાજના પ્રણામ લે એ શુ તેને ઉચિત હતું? તે આઘી સરી ગઈ તેને પણ આજ આનંદનો પાર ન હતો તે, વિસ્મય ચહેરે આનંદમય નેત્રે આ સહુ જોતી ઉભી હતી સર્વને પ્રણામ કરી હેમેન્દ્ર પુનઃ એકઠાખાનામા આવી બેઠો, ને ત્યાં પોતાના વડિલ સાથે વાતો કરવા લાગ્યો.

નોકામાંની જાણસપત્ર ઘેર આવવામાંડી ત્યાં બાળકો અને છોકરીઓ નેવાને માટે એકઠી થઈ હતી એટલામા વિશાળકાય અને લાખી દાઢી-વાળા એક બકરાને અને કીકાને લઈ રામમોહન ત્યાં આવ્યો. મુર્શિદાબાદ જતી વખતે હેમેન્દ્ર સાથે રસ્તામા જે વાતચીત થઈ હતી, તે આપણે રામમોહન વિસરી ગયો ન હતો. મુર્શિદાબાદથી પાંછા કરતા તે, એક ઉત્તમમા ઉત્તમ બકરો વેચાતો લઈ, સાથે લેતો આવ્યો હતો ઘેર આવતાની વાર તેનો સર્વ અધિકાર તેણે કીકાને સોંપ્યો. રામુએ શ્રીમાન્ કીકાને તે બકરાપર બેસાડવાને ઘણી માથાકુટ કરી; પરંતુ બકરો પણ તેને માઢે રાજ ન હતો, તેમ કીકાને પણ તે વાત મનગમતી ન હતી. આખરે તેના ગળામા ઘટડી અને પુલની માળ નાખી તેને ધૂટો મૂક્યો. પુલની માળ જઠરાંશિ શાત કરવામા ઉપયોગી છે કે શરીરની શોભાની વૃદ્ધિ માટે તે સમ્બધી અનેક કાયદાતર્ક કગ્તો, શિગડાથી તે માળને ખાવા પ્રયત્ન કગ્તો બકરો ત્યાંથી લાગ્યો. આ જોઈ શ્રીમાન્ કીકાને ઓર આનંદ થયો.

ઘેર આવતા એક બીજો અનુચર રામમોહનને મળ્યો, તે તેના કૂતરો વાઘો હતો. વાઘો જોકે વૃદ્ધ થયો હતો, છતાં રામમોહનને જોઈ તેના મનમા નવીન હિસાહ આવ્યો હતો. તે ગેલ કરવા, કૂદવા અને નાચવા મડી પડ્યો હતો. આજ તેના આનંદની પણ ચીમા ન હતી.

બપોરે ભોજનનો સમય થયો. મહામાયા પોતે પિરસવા લાગી હેમેન્દ્ર, મહેશરાય અને શ્રીમાન્ કીકાના આસન મડાયા કીકા પોતાનું આસન છોડી, દાદાના લાણુમા અડધો ભાગ પડાવવા જગરદસ્તીથી ગયો. મહામાયા રૂપાની થાળીવાટકીમા જૂદી જૂદી સામુગ્રી મૂકવા લાગી.

રાય મહાશયે કહ્યું - “હું સાંભળછું કે, આ મારે તો શ્રીમાન લાગિયો જડી આવ્યો છે, તારે કંઈ બેઠતું કરતું હોય તો કહે? છે કંઈ ઇચ્છા?”

કલ્યાણીને તે સાંભળી હસતું આવ્યું

મહામાયાએ કહ્યું - “ધૈર્ય આજ આવો સારો દહાડો આવ્યો એજ ખીન્ન શું બેઠ્યો? હવે શી વાતની મણા છે? તમે કહેતા’તા કે મારું વિત્ત દહાડે દહાડે ઓછું થતું જાય છે, તો હવે આ કીકાના લક્ષ કરી નાખો, નહિ તો પછી સોળે સોળ આના વિત્ત જતું રહેશે”

હિમેન્દ્રની સન્મુખ થાળ મૂકી, મહામાયા બોલી - “હિમુ! આજ ઘણું દહાડે તને લાત પિરમું છું, દીકરા! ઘરમાં તું, તે દહાડે ખાધા વગર સૂઈ રહ્યો; અને ફરી જન્મતા બોલ્યો’તો કે પૈસા મેળવી રૂપાની થાળી લાવી જમીશ તો ઘેર આવીશ ધૈર્ય આજ તે દહાડો દેખાડ્યો છે તું કહીને નિકળ્યો તો તે તો ખરું કરી બતાવ્યું, બેટા! આજ તે દિવસ છે આપની દોલતમાં હક્ક માગનારા અને આપની દોલત પર ધિગાળુ કરનારા કરતા તારા જેવાથી મારું કુળ શોભ્યું છે”

એટલું બોલતા મહામાયાની આખમા હર્ષના આસુ આવ્યા આસુ ભરી આખે હસતે મોંએ મહામાયાએ કહ્યું - “આજ મારે શી કમીના છે? હું રાજની મા! આજ મારે આનંદની કંઈ સીમા છે, હિમુ!”

રાય મહાશયે કહ્યું - “હિમુ! તે જયનગરનું નામ ઉજવલ કર્યું છે, રાયવશની મર્યાદા હજાર ગણી વધારી છે તારા પ્રતાપે આજ અમે સહુ રૂપાના વાસણમાં ભોજન કરીએ છીએ”

હિમેન્દ્ર હર્ષ અને લજ્જાથી ચૂપ રહ્યો તેના મોંમાંથી તત્કાળ એક અક્ષર નિકળ્યો નહિ આખરે તે બોલ્યો - “બા! એ સર્વ તારા આશીર્વાદનું પરિણામ છે.”

“કંઈ નહિ બેટા! એ સર્વ તારા પ્રતાપ છે; કીકાનું નસીબ છે કે ધૈર્યની દયા છે એમાં અમારું કંઈ નહિ, બેટા!”

મોડેથી બપોરના અત પુરમાં બૈરાઓ એકઠા થયા હતા જન્મના પરસન, પાર્વતી, વિશાખા, હરમણી વગેરે ઔઠા અને વૃદ્ધ, મદા-માયા પાસે આવી વાતો કરતા હતાં નવદુર્ગા, વામા, રયામા, બખરી, ધનગૌરી, કુંદ, કલિંદી, સરલા વગેરે તરણીઓ સર્વ લક્ષ્મીપ્રિયાની બેઠકમાં એકઠા થયા હતા, અને આમોદ પ્રમોદ, હામ્ય પરિહાસ, ટોળટચમ હતાં. પાલી ખૂચી, કૃષ્ણી કાણી, રયામા લગડી, મદાણમો નતે છે સાં હતા. છોકરાઓ આગણામાં બકરાની ચાંચે કરી શિરાજના પાછળ દોડતા, દોડાવતાં, અને હર્ષમેર

તૈયાર છે!

તૈયાર છે!!

શ્રી ગાયત્રી માન્યમાર્ગાંતર

(૧) તેમાં ચચથિલા વિષયો

૧ ગાયત્રી મહામય ૨ ગાયત્રી ત્રીક્ષા ૩ લોખની વિલીપિકા ૪ ગાયત્રીના અર્ચિકારી ૫ શ્રીમદ્ વધીઆચાર્યપ્રણીત ગાયત્રીનિરૂપણ ૬ અથ ગાયત્રીકલ્પ ૭ સપ્તભુવ ગાયત્રી વ્યાખ્યા ૮ મત્રોના આરબેદ ૯ ગાયત્રીમત્રનું વિશેષ વિવેચન ૧૦ મત્રગાત્ર ૧૧ પ્રાર્થના ૧૨ સુભાષિત ૧૩ સન્યાસીનું સ્તોત્ર ૧૪ અષ્ટા માહાત્મ્યના પદો

વિદ્યાવિલાસી સ્વર્ગવાસી શ્રીયુત ઇન્દિયારામ સૂર્યરામ દેશા-
ઈના સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલું છે.

(૨) શ્રી ગાયત્ર્યર્થપ્રકાશ

૧ પ્રસ્તાવના (શાસ્ત્રી પ્રાણુજીવન હરિહર પંચા) ૨ શાસ્ત્ર બ્રામ્ય, ૩ ગાયત્રીમત્રનું માહાત્મ્ય. ૪ ગાયત્રી પ્રતિપાદ્ય દેવતા ૫ યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યે દર્શાવેલો ગાયત્રીનો અન્વય ૬ સ્મૃતિઓમાં શ્રુતિઓનાં અનુવાદનું સ્વરૂપ ૭ વર્ણવિકાર થયા છતાં ભિન્નપદ ગણાય નહિ ૮ શ્રી ગાયત્રી નામનું માહાત્મ્ય ૯ નામ પ્રકાશમાં સ્તોમશર્માનું આખ્યાન ૧૦ ક્ષત્રિય તથા વૈજ્યની ગાયત્રી (અર્થ સાથે).

ચિત્રપદ

૧ શ્રી વેદમાતા ૨ શ્રીમદ્ પદમપૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ આદ્ય શાસ્ત્રનાર્થ ૩ શ્રીમન્ સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સમ્બેવતી

વિદ્યાવિલાસી સ્વર્ગવાસી આર્યધર્મપ્રકાશના આદ્યતત્રી શ્રીયુત
કેશવલાલ હરિરામના સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલું છે.

(૩) શ્રી ગાયત્રી સ્તવરાજ-ઋષિ વિશ્વામિત્રપ્રણીત

ગાયત્રીસ્તવરાજ સ્તોત્રમાં ગાયત્રીદેવી અને મત્રોના મહિમા અતિ ઉત્કૃષ્ટનારી ગાયેલો છે આ સ્તોત્ર તમામ સ્તોત્રોમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી તે સ્તવગાનની પદવીએ આરઠ થયેલ છે સમસ્ત ગાયત્રી સ્તવગાન સ્તોત્ર મહામત્રરૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના ગર્ભમાં રહેલા વણ શ્લોકો મત્રરૂપ છે તેથી મત્રગાત્રના બળ સિવાય તે તે મત્રોનો ઉદ્ધાર કરવો અતિ કઠિન કામ છે આ સ્તવગાનની શુદ્ધ પ્રત હજુ મુઘી મળી આવી નથી આ સ્તવરાજના આ પુસ્તકમાં માત્ર ત્રીસેક શ્લોક આપેલા છે, જે તેનું બાપાંતર શ્રીયુત ત્રીન્મલાય દમોદરજી હાહકાઈ વડીલે કીધું છે આ ત્રયોગી નક્ષોની સખ્યા નિયમિત હાવાથી તે પૂર્ણ થયા પછી આ પછતર કીમતમાં રાખેલા નિયમોનો લાભ પાઠજથી મળી નક્કો નહી. તેમ તે સખધર્માં યનારો ટપાલ ખર્ચ ગ્રાહકને ગિર છે. નીચે સહી કરનારા પાનેથી ઉપરના પુસ્તકો મળી શકશે

વિદ્યાવિલાસી સદ્ગત શ્રીમાન્ સર યશવંતસિંહજી કે. સી.
એસ. આઈ. ને સ્મરણાર્થ પ્રેમાંજલિ સાથે અર્પણ કરેલ છે.

મળવાનું ઠેકાણું -

મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી,

કાછના, લીંબડ પાસે વીરમગામ, (ગુજરાત).

વાંચો, આ પણ એક રસમય વાર્તા છે.
ગુજરાતી વાચક તેમજ સાક્ષર વર્ગની સંપૂર્ણ પસંદગી પામેલી છે.

વિપિન. (સ્વ. ૧-૮-૦)

કર્તા, રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ બી. એ. (કાદાવાડી, મુંબઈ.)

* * * સસારના કડવામીઠા અનુભવ અને અવલોકનનાં ચિત્રો રા રાજેન્દ્રરાવે ઘણી ખૂબીથી આપ્યાં છે. તેમ કરવામા તેમનો પ્રયાસ સફળ નીવડ્યો છે. વાર્તાનો રસ વચ્ચેવચ્ચ ખીલકુલ અટક્યા વગર એક સરખી રીતે ચાલ્યો જાય છે. તેમની ભાષા શિષ્ટ અને શુદ્ધ છે. વિચારો પણ સારા છે. સાપ્રત સમયમા ઘોળાતા કેટલાક પ્રશ્નો સબધી તેમણે ઠીક સૂચન કર્યું છે.

“ગુજરાતી”

* * * લેખકની દેશભક્તિ, જે વિષયનું વર્ણન થતું હોય તેમા નહીનતા અને ન્હાનામા ન્હાની વસ્તુઓ તરફ પણ યોગ્ય લક્ષ, વર્ણનો કરતા કરતા અપાયેલી નવીન પણ સ્વાભાવિક અને સારી ઉપમાઓ, વચ્ચેવચ્ચે પ્રસંગોચિત કરાયેલી સચોટ વ્યાવહારિક સૂચનાઓ, મર્મને સ્પર્શે એવા કેટલાંક કટાક્ષો અને આક્ષેપો, કેટલાંક પ્રકરણોને મથાળે અને કેટલાંક અન્યત્ર અપાયેલા ભાવબોધક અવતરણો વગેરે ધ્યાન ખેંચે એવા સારા લક્ષણો છે.

“સમાલોચક”

We confidently think and hope that the book should in the long run occupy not an inconsiderable place in the Gujarati novels of the past few years “The Indu of Bombay”

The book at every step demonstrates the results of keen powers of the observation of life in town and country and digestion of what he has read “Modern Review”

જેલી સરળ, ભાષા શુદ્ધ, વિચાર ઠરેલ, વ્યક્તિઓના ચિત્ર તેમજ કુદરતનું વર્ણન યથાર્થ છે. હું આ પુસ્તકથી પ્રસન્ન થયો છું.

રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી

* * (મને) આશ્ચર્ય એટલા માટે (લાગ્યું છે કે) પહેલાજ પ્રયાસમા આટલી બધી પુખ્ત વિચારશ્રેણી તથા પુખ્ત ભાષાપર કાણુ બતાવી શક્યા હો. * * * શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો પત્ર.

HISTORY OF INDIA

From the earliest times to the rise of Buddhism
(pp-400 nearly,) Rs. 5-0-0

VAMANRAO SOMNARAYAN

‘જુનરાત્રી’ પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

ઐતિહાસિક નવલ કથા

પુસ્તકનું નામ.	કિંમત.
૧ દીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ)	૧-૦-૦
૨ દિલ્લીપર હલ્લો (૨ છ આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
૩ અરાઢમી સદીનું હિંદુસ્તાન	૧-૮-૦
૪ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો	૨-૦-૦
૫ શાહઝાદો અને બીખારી (નવી આવૃત્તિ)...	૦-૧૨-૦
૬ હેન્ટીંગ્સની સૌદી	૨-૦-૦
૭ ખાજરાવ ખલ્લાળ	૨-૦-૦
૮ યેગમસાહેબ	૨-૦-૦
૯ પાણીપતનું યુદ્ધ	૨-૦-૦
૧૦ નૂરજહાન	૨-૦-૦
૧૧ રૂપનગરની રાજકુવરી	૨-૦-૦
૧૨ ઇન્દુકુમારી	૧-૦-૦
૧૩ પ્લામીનું યુદ્ધ.. ...	૨-૦-૦
૧૪ શિવાજીનો વાઘનખ }	૨-૦-૦
હલદીવાટનું યુદ્ધ }	
૧૫ નંદનવનનો નાશ	૨-૦-૦
૧૬ પેશવાઈની પડતીનો પ્રમતાવ . ..	૨-૦-૦
૧૭ ઔરંગઝેબનો ઉદય . .	૨-૦-૦
૧૮ પદ્મિની અથવા લક્ષ્મીભૂત ચિત્તોડ ...	૨-૦-૦
૧૯ કલ્કેઆમ (નાદિગની દિલ્લીપર અઢાઈ) ...	૨-૦-૦
૨૦ લક્ષ્મણી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ...	૨-૦-૦
૨૧ જગન્નાથની મૃત અથવા ભારતનું ભવિષ્ય .	૨-૦-૦
૨૨ જનાનખાનાની ખીખીઓ ...	૦-૧૨-૦
૨૩ લીલા-(યોગની એક વાર્તા)	૧-૦-૦
૨૪ આદખીખી . . .	૦-૧૨-૦
૨૫ ક્ષીયોપાત્રા-મિસરની મહાગણી . .	૦-૧૨-૦
૨૬ આર્ય આદિસ ખાખાગવળ	૦-૪-૦
૨૭ ભારતલોક કથા (ભાગ ૧ લો)	૦-૧૨-૦
૨૮ ભારતલોક કથા (ભાગ ૨ ભે) . .	૦-૧૨-૦
૨૯ ગણપા યેગમ... ..	૦-૬-૦
૩૦ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન	૦-૧૨-૦

‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

ઐતિહાસિક

પુસ્તકનું નામ.	કિંમત.
૧ રાજતરંગિણી (ભાગ ૧ લો)	૩- ૦-૦
૨ હૈદરઅલી ને ટીપૂ સુલતાન (૨ જી આવૃત્તિ) ૧- ૪-૦	
૩ લોર્ડ લોર્ડેન્સ	૧- ૪-૦
૪ લોર્ડ લિથ્થમ બેન્ટીકે	૧- ૪-૦
૫ ઔરંગઝેબ	૧- ૪-૦
૬ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (સચિત્ર) ૧- ૮-૦	
૭ પુરાતન દિલ્લી (૪૦ ચિત્રો)	૨- ૦-૦
૮ ધર્મગાંડોના ઇતિહાસ	૧- ૮-૦
૯ હિદતા લોકોનો ડુકો ઇતિહાસ	૦- ૩-૨
૧૦ યુરોપનો ઇતિહાસ (૨૧. મહિપતરામ રચિત) ૦- ૨-૦	
૧૧ કોલમ્બસનો ઇતિહાસ	૦- ૪-૦
૧૨ જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા	૦- ૧-૦

HONESTY IS THE BEST POLICY.

પાદી ખરીદનારાઓએ ઠગાના બચવું હોય તો આવશ્ય
મુલાકાત લેવા ચુકવું નહિ ચોકસી ફુલચંદ

પારખનાર અને માનું ચાહી જે સનાઈ

— VATA —
નગર મુંબાદેવી-દુકાન ન રૂબ મુંબઈ.

લક્ષ્મીપ્રિયાની બેઠકમા રચામા બોલી —“અલિ એના તારે માટે શા શા ઘરેણા આણ્યા છે તે અમને તો ખતાનીશ કે નહિ?”

નવદુર્ગા —“અલિ! તું શુ વિચાર વગરનું બોલતી હઇશ? તારી વાત સાલળી કોઈ તને ગાડામા કાઢશે, તો શું? હજી મારા ભાઈ અહીં આવ્યા નથી, ભાભી બિચારીએ તેમને જોયા નથી, તો પછી વહુ ક્યાથી ઘરેણાં જોવાની હતી?”

વામા —“આ નહિ બાણુ હોય તો હવે બાણુશે?”

કોઈ પાછળથી બોલી —“અલિ! એ તો હવે મોહનારાણી થવાના”

લક્ષ્મીપ્રિયા પાન કરી સઘળાને આપતી હતી એટલામા ધન-ગોરી બોલી —“અલિ! હું તો કંઠુછકની વહુ નસીબની બળિયણુ છે, નહિ તો નવ્યાબની બેગમની મહેરબાની છોડી કોઈ ઘેર આવે ખરું?”

વામા —“અલિ! એ તો પેલી નાયનારીની વાત તુએ ક્યાનો પાટલો ક્યા બેસાડે છે જો કહે છે કે એ નાયનારી તો ગરદન કાપી નાખવા આવી હતી ગમે તેમ, વહુનુ કપાળ તો જોરવાળુ એમા ના નહિ હામ્તો, નહિ તો હિમુદાદા ઘેર શાના આવે? નાયનારી તો રહી, પણ કોઈ અમીરની છોકરી મારા ભાઈને અછો-અછોવના કરતી હતી એ પાછા ફરે એ આશા જ ક્યા હતી? વહુના કપાળનું જોર તો ખરું”

બખલી —“હારતો બા! એ ધરડાના પુણ્ય અને છોકરાનુ અને વહુનુ નસીબ પણ ચઢતુ એમા ના નહિ, નહિ તો હંધાનો હાર પાછો ફરે ખરો?”

નવદુર્ગા —“અલિ! તારે ઘેરકની ગામમા બધી ખબર પહેલી આવે છે! તારા ધણીને હરકારા કહેવા આવતા હશે, નહિ વારુ?”

વામા —“એમા ધણીને હરકારા આવવા વગર ક્યા ખબર નથી પડતી?”

નવદુર્ગા —“ખબર જાણવા માટે સરકારમા માણસ જોઈએ. તુ કની બેશ ખબર રાખનાર છુ તે તારે માટે તુટાતૂટ પડશે!”

લક્ષ્મીપ્રિયા ચૂપચાપ બેમી રહી હતી તે કંઈ બોલતી કરતી નહિ.

રચામા —“અલિ! પડશે ત્યારેની વાત ત્યારે, તારે ખબર જોઈએ તો મને પૂછજે, હું કહીશ, સમજી?”

વામા —“અલિ લક્ષ્મી! જોજે, હવે ફરી એમને છૂટા મૂકતી ના; ગળે બાંધી રાખજે, હો”

કુંદ —“અલિ! તું તારા ધણીને બાંધી રાખે છે કે?”

કાલિદે —“ના, ના, કુંદ! એ તો બાંધી રાખતી નથી, નાક નાથી તેમા દોરકું નાખી, પૂકડી રાખે છે.”

વામા — “અહિ ! વિચાર કરીને બોલજો વળી એ શું ?”

નવદુર્ગા — “કમ, અહિ ! તને કહે તારે ચટકા લાગે, અને બીજાને તું કહે એનું કંઈ નહિ, એમ કે ?”

વામા ચૂપ રહી; તો શ્યામા બોલી — “બહુ બા ! પરદેશ બાથ તે ગમે તે કરે તેની આપણે શી ખંચાત ? કાષ્ઠનો હૈયાહાર થાય કે આગળીની વીટી થાય, બધું જણાશે”

અપળા — “સો વાતની એક વાત, ગમે તેમ ઘેર આવ્યોને એનો ધણી બાકી બધા ગપાટા; જો એવું હોય તો કાંઈ ઘેર ન આવે, સમજ ? લોકને મોંએ કંઈ તાળુ છે ?”

એટલામા મહામાયાએ વહુને હાંક મારી. શેરીના મોટેરા આવ્યા હતા તેમને પગે લાગવા મહામાયાએ લક્ષ્મીને બોલાવી એટલે હસતું હસતું યુવતીમડળ ત્યાંથી વેરાઈ ગયું.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

એ હાર નહિ પહેરું

વાળુ કર્યા પછી શયન ઘરમાં હેમેન્દ્ર લક્ષ્મીને મળ્યો

કેટલે લાખે વર્ષે મુલાકાત ! ઘર છોડી બહાર નિકળ્યા પછી જેટલો તેને મળવાને તે આતુર નહિ હોય એટલો આજ તેને મળવા આતુર હતો. આજ આખો દિવસ તેને લાખો જણાયો હતો ધણા વર્ષે ફરી મળવાથી બંનેના હૃદયને આનંદ હતો. કેટલી કેટલી વાત કહેવાની હતી, કેટલી કેટલી સાબળવાની હતી, રોગ, શોક, આપદ્ વિપદ્, ઝુમ્મ દુઃખ, ચિંતા આદિ અનેક વિષયની વાત, વાતનો કંઈ પારજ ન હતો. લક્ષ્મીને શું કહેવાનું હોય ? સાસુનો ભારે ત્રાસ ન હતો, મહામાયા તેને પોતાના સતાનવત્ ગણતી હતી, હા, એટલું ખરું કે અસુક આમન્યા રાખધી પડતી હતી, અને આમન્યામા રહેવું પડતું હતું આજની નાણુક નવીનાઓને જે દુઃખ આમા લાગે છે તેવું લક્ષ્મીને લાગતું નહિ.

વાતચીત પછી હેમેન્દ્રે એક નાની પેટી ઉઘાડી, પેટીમાંથી સોનાના હાર બહાર કાઢ્યો, અને હેમેન્દ્રે પોતાના હાથે તે હાર લક્ષ્મીપ્રિયાના ગળામા પહેરાવ્યો. સલજ્જલ્લે લક્ષ્મીપ્રિયાનું ગરીર રોમાન્ચિત થયું. દીવાના પ્રકાશમા તે હાર અગમગવા લાગ્યો; તેમાની હીરાકણીઓ રશ્મિ વિકિર્ણ કરવા લાગી. દીવા આગળ હારના મધ્ય ભાગમા તે જડાઈ હીરામણિ બેવા લાગી જડાઉ ભાગની પાછળ કંઈ અક્ષરો ખોદેલા હતા. સાધારણ વાચકું, લક્ષ્મી, હેમેન્દ્ર પાસેથી ટીખી હતી; પરંતુ આ અક્ષર

જૂદા પ્રકારના હતા સ્વામી તરફ જોઈ લક્ષ્મીએ પૂછ્યું -“આ શું લખ્યું છે ?”

હારમા અક્ષર કાતરેલા હતા એ હોમેન્ડે જોયું ન હતું સ્ત્રીની કદમાના હારને ઉઘો કરી તે જોવા લાગ્યો તો તેમા કાસી અક્ષર

લક્ષ્મીએ ફરીથી પૂછ્યું -“શું લખ્યું છે ?”

હોમેન્ડ -“જોણે આ હાર તને બક્ષિસ આપ્યો છે તે આપનારનું નામ છે ”

લક્ષ્મી.-“શું નામ ?”

હોમેન્ડ.-“સુરતઉત્તિસા ”

લક્ષ્મીએ તે હાર ગળામાથી કાઢી નાખ્યો અને બોલી -“એ હાર હું નહિ પહેરું ” લક્ષ્મીએ તે હાર ગળામાથી કાઢી બિચાના પાસે મૂક્યો.

હોમેન્ડે કહ્યું -“નહિ પહેર ? શા માટે ?” “મહા મૂલ્યવાન જડાઉ હાર, આપણને મહાનાર, લલુ ઇન્જિનારની બેટ । એ નહિ પહેરું એનું કારણ ?”

થોડી વાર ચૂપ રહી, લક્ષ્મીપ્રિયા બોલી -“સુરતઉત્તિસા કાણ ? નવાબની બેગમ ?”

હોમેન્ડ આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો -“બેગમ બાણી તને સદેહ આપ્યો ?”

લક્ષ્મી -“સુરતઉત્તિસા કાણ તે કહો ”

હોમેન્ડ પળવાર ચૂપ રહી બોલ્યો -“સુરતઉત્તિસા, મહાત્મા કાસ-મઅલિખા નામના ઉમરાવની પુત્રી ”

લક્ષ્મીપ્રિયાએ કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ માત્ર તે નીચું જોઈ રહી

હોમેન્ડ વાસે હાથ ફેરવતો બોલ્યો -“ક્રમ બોલતી નથી વાર ?”

લક્ષ્મી નીચું મોં રાખી બોલી -“શુશિલાબાદના અમીર સાહબની છોકરી, શા માટે મને આવો ભારે હાર બક્ષિસ આપે ?”

હોમેન્ડ અતિ આદરથી તર્જની વડે તેનું નતમુખ ઉઘ્યું કરી, તેની પ્રિય-માન આજો તરફ જોઈ બોલ્યો -“તને કંઈજ ખબર નથી, હું-લે સાલળ બ્યાગે હું, નિ સહાય, એકલો, લાગ્યપરીક્ષાને માટે ઘેરથી બહાર નિકળ્યો, રસ્તામા લિખારીની માફક રખડતો ફરતોજતો હતો ભારે, કાઠપૂર્વના પુણ્યે, વડિલોના લાગ્યે, રસ્તામા એકાએક આ મહાત્મા સાથે ગાઠ પડી રસ્તામા હું એક ખેતરમા પશ્ચો પશ્ચો આરામ લેતો હતો સાથી તેઓ જતા હતા. સાપની હડફટમા એમનો પગ આવે ભાર પહેલા મેં એ સાપને લાકડી મારી મારી નાખ્યો, આ માત્ર તેમની મારી ઓળખાણ, પરંતુ તેમણે

તેનો બદલો કેવો વાળ્યો છે? તેઓ મને સાથે મુર્શિદાબાદ લઈ ગયા. પ્રથમ દિવસથી જ તેઓ મને 'પુત્ર' જેવો ગણવા લાગ્યા મુર્શિદાબાદ લઈ જઈ તેમની સ્નેહ, દયા, મહેરબાની, આશ્રયથી જ આજ મારી આટલી ઉન્નતિ થઈ છે. કોણ જાણે રસ્તામાં જ અન્ન વગર મારું મોત થાત, પણ તેમણે મને રહેવાને મકાન, જમવાને અન્ન અને ખીબુ શુ શુ નથી કર્યું મહાત્મા કાસમ અલિખા મારા અન્નદાતા, આશ્રયદાતા, મારી સર્વ આ સાયખીનું મૂળ છે તેઓ મને પુત્રવત્ ગણતા હતા અને હું પણ તેમને પિતા સમાન ગણુ છું. અરે, બાપ પણ પોતાના દીકરા માટે ન કરે એટલું એમણે મારે માટે કર્યું છે. લક્ષ્મી જીવ! હું ખરું કહું છું કે જો જીવતા આ શરીરની ચામડી ઉતારી તેના બેડા તેમના પગમાં પહેરાવું, તોપણ તેમનું ઋણ ફીટે નહિ.”

લક્ષ્મીપ્રિયાનું હેયુ પણ કરુણ થઈ આવ્યું. તે સ્વામીની સોડમાં ભરાઈ, નાબુક હાથ સ્વામીના ખલાપર રાખી વાત સાલળવા લાગી.

“તેમને એક પુત્ર હતો જો એ જીવતો હોત તો બરાબર મારા જેટલી વયનો હોત, દેખાવમાં અને ચહેરામાં પણ બરાબર મારા જેવો હોત, એમ ખાંસાહેબ કહેતા હતા પરંતુ ઈશ્વરની મરજી આગળ કોઈનો ઇલાજ નથી તે તેમનો એકનો એક પુત્ર પાંચ વર્ષનો થતા મરી ગયો. ચહેરાના મળતાપણાથી તેમને સ્વાભાવિક મારાપર એક ધૂટ્યો અને મને તેઓ પોતાના પુત્ર સમાન ગણવા લાગ્યા. ખાંસાહેબ અહૂણા આ દેશમાં નથી, તેઓ આ દેશ છોડી મક્કે જત્રા કરવા ગયા છે. જતાં જતાં તેઓ તેમની સર્વ સપત્તિ મને આપતા ગયા છે તે રસૂલપુરની કચેરીનું તો નામ સાલળ્યું છે ને? એ કચેરી, આખું પરગણું, મુર્શિદાબાદનું ધર, બાગ સર્વ મને આપતા ગયા છે તેઓ મુસલમાન અને હું હિંદુ પરંતુ તેમનો પિતાતુલ્ય પ્રેમ આ જન્મારામાં વિસરાય એમ નથી. ઈશ્વર, એવા માણસો-મહાત્મા પુરુષો થોડા જ ઉત્પન્ન કરે છે.”

લક્ષ્મીપ્રિયાનું ચિત્ત આર્દ્ર થયું તેણે ધીમેથી પૂછ્યું - “અને તેમની કન્યા?”

“તેમની કન્યા સુરતઉનિસા પણ તેમની સાથે ગઈ છે સુરત-ઉનિસા માનવી નહિ, પણ માનવીરૂપે દેવી હતી તેને પણ આ સસારના બંધનમાં ન પડતા, પવિત્ર ધામમાં જઈ ઈશ્વરલકિતમાં દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી તે પણ સાથે ગઈ કેટલા અમીર-ઉમરાવ તેની સાથે લગ્ન કરવા રાજી હતા, કેટલા માન આપ્યું તમારું તવગર સાથે તેના પિતાએ પણ લગ્ન કરવા વિચાર કર્યો નહોતો. આ સર્વ બાબત છોડી દઈ, તે પોતાના પિતાની સાથે, જુદું :

ત્યા ગયા પછી ખાંસાહેબ ટાઈ સારો માણસ શોધી કાઢી તેની સાથે તેનાં લગ્ન કરશે ઈશ્વર તેમને આ કામમા જશ આપે, ને સારો માણસ મળી આવે સુરતઉત્તિસા, મને પોતાને તેના મોટાભાઈ સમાન લેખતી હતી, અને હું પણ તેને મારી નાની બેન પ્રમાણે ગણતો એક વખત લૂટારુઓ તેનું હરણ કરી જવાની તૈયારીમા હતા, અને અકસ્માત હું મદદે દોડી ગયો હતો ત્યારથી ખાંસાહેબે તેમને આજ્ઞા કરી હતી કે, જો તારો ભાઈ જીવતો હતો તો તને આજે આ પ્રમાણે મદદ કરત, માટે આજથી તું તેમને-મને-મોટાભાઈ ગણજે. સુરત તે પ્રમાણે મને પોતાનો સગા મોટાભાઈ સમાન ગણતી હતી આટલું કહેતા કહેતા હેમેન્દ્રની આખમા ઝળઝળિયા આવ્યા “સાલળ, ઈશ્વરે મને સગી બેન આપી નથી, પરંતુ જો ઈશ્વરે સગી બેન આપી હત, તો તેને પણ સુરતથી વધારે હું ચહાત કે નહિ તે ઈશ્વર જાણે”

લક્ષ્મીનું હૃદય પણ ગળગળ થઈ આવ્યું તેણે ધીમેધીમે સ્વામીના હાથ પોતાની ખાધપર સ્થાપન કર્યો, અને પોતાનું મુખ તેની જાતી સરમુ રાખી તેના સામું જોઈ રહી.

હેમેન્દ્રે કહ્યું -“સુરત તે માનવીરૂપે દેવી હતી, દેવી આ દેશ છોડી ગઈ છે પરંતુ તેની દયા, સ્નેહ, ભક્તિ મરતા સૂધી વિસરીશ નહિ જતી વખતે દાસ, દાસી, નોકરચાકર, પિતા વગેરેના સન્મુખ આ હાર, તેણે તારે માટે આપ્યો છે. તે તને મોટાભાઈની વડુ જાણતી હતી, તને મળવા તેને ઘણી હોંશ હતી, પરંતુ તેનાથી તને મળી શકવાનું બન્યું નથી જતા જતા શું કરી ગઈ, તે માલમ છે ?” આ હાર આપી તને કહેવા કહ્યું હતું કે દૂર, સાગરપાર દેશમા તમારી નાની બેન તમારું સદા કલ્યાણ ઈશ્વર પાસે ચહાય છે તે જણાવને”

હેમેન્દ્રની આખમાથી આમુના ટીપા પડ્યા

લક્ષ્મીએ શય્યાની બાજુમાથી તે હાર લીધો અને તે મૂલ્યવાન સ્મરણચિહ્ન ગળામા નાખી બોલી -“આ હાર હું સદાકાળ પહેરીશ”

હેમેન્દ્ર -“પહેરજો જો, એ તારા ગળામા કેવો સારો દીપી ઉઠે છે ! હા; જો, બીજું સુરત બેને શું આપ્યું છે, તે ખબર છે ?”

બીજા દાખડામાથી હેમેન્દ્રે મણિમુક્તાજડિત જોટ કાઢ્યો દીવાના પ્રકાશમા હારના કરતા પણ તે વધારે ચમકવા લાગ્યો

હેમેન્દ્રે કહ્યું -“આ જોટ મેં કહ્યું તે ખાંસાહેબના પુત્રના હતા. નાનપણમા સુરત પણ તે પહેરતી હતી. તે, મને પોતાનો મોટો ભાઈ ગણતી હતી, તેથી તે આ તારા કીકાને આપતી ગઈ છે.”

જેટ જેઈ લક્ષ્મીપ્રિયાનુ મન ધણુ જ આનંદિત થયુ, તે ખુશીમા આવી ઘોઘી - “કાલે કીકાને આ પહેરાવીશ ”

હેમેન્દ્ર - “આ હાર અને જેટ હુ માને આપીશ. તે તને કાલે હાર પહેરાવશે અને જેટ પણ કીકાને ગળે નાખશે, કેમ ખરુ કની ? એ હોય અને હુ તને દાગીનો ખારોખાર આપુ તે ઠીક નહિ લોકોમા સારુ ન કહેવાય, નહિ વારુ ?”

લક્ષ્મીપ્રિયા - “હા, હુ પણ બહુ હર્ષમા ભૂલી ગઈ માને હાથે પહેરીશ એ ઠીક મને કોણુ જાણે એ સરત જ રહી નહિ ”

લક્ષ્મીપ્રિયા વિસ્મિત નેત્રે તે જેટ વારવાર જોવા લાગી જેટને તેણે દાખડામા પાછા મૂકી દીધા, પણ હાર તો રાતે પહેરી રાખ્યો.

હેમેન્દ્રે હસીને પૂછયુ - “વારુ, તે પહેલા હાર પહેરવા માટે ના શા માટે કહી ?”

લક્ષ્મીપ્રિયા શરમાઇને નીચુ જેઈ રહી ‘શુ જવાબ આપવો ?’ તેના મનમા એક વાત યાદ આવી તેણે ધીમેથી કહ્યુ - “એક વાત પૂછુ ?”

હેમેન્દ્ર - “ગાડી ! એમા રબ્બ શાની માગે છે ? તુને પૂછવુ હોય તે પૂછની શુ પૂછવુ છે ?”

ડયકતા, થડકતા ઝવરે લક્ષ્મીએ પૂછયુ. - “નવ્વાબની કોઈ નાચવા વાળી યેગમ હતી ?” પૂછુ કે નહિ એમ વિચાર કરતી લક્ષ્મી અટકી પડી.

હેમેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો અને ઘોઘ્યો - “હા, હતી નવ્વાબનદાએ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચી તેને દિલ્લીથી આણી હતી તેના રૂપથી મોહી પડી આખરે નવ્વાબનદાએ તેને યેગમ બનાવી હતી ” “કેમ એનુ શુ છે ?”

લક્ષ્મીપ્રિયા - “તમારે ન એને ઓળખાણ હતુ ?”

હેમેન્દ્ર - “ના, પહેલા તો એની સાથે કઈ ઓળખાણ પીછાન હતુ નહિ. જ્યારે તે દિલ્લીથી આવી અને પહેલી રાતે તેનો મુજરો હતો ત્યારે હુ પણ ત્યાં સાંભળવા ગયો હતો તે ગાવા લાગી પણ તેના ગાવામા સારંગીવાળાએ ભૂલ કરી, અને હુ ભરીસભામા ‘ખબરદાર’ કરી ખૂમ મારી ઉઠ્યો ને નવ્વાબનદાની મજલીશમા ગભીર યેઅદબી કરી. નવ્વાબનદાએ તેથી મારુ માયુ કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી.”

લક્ષ્મી ચમકી અને પૂછયુ - “હાય ! હાય ! પછી ?”

હેમેન્દ્રે કહ્યુ - “પછી ફ્રેન્ચએ ભરસભામા પોતાની ભૂલ કબૂલવાની હિમ્મત કરી અને માનની પરવા ન કરતા, મારો ગ્રાણુ બચાવ્યોઃ પછી ગાવામા અને વગાડવામા મારી કુશળતા જેઈ, ખાસ નવ્વાબનદાએ મને કામ સોંપ્યુ. નવ્વાબનદાની મહેરબાની, એ ફ્રેન્ચના પ્રતાપ હતા.

તેણે પણ નવ્વાળજાદાને મારે માટે કહ્યું હતું એથી પણ મને, માન, આખરુ, જાગીર વગેરે મળ્યું છે તેના પણ મારા ઉપર ઉપકાર હતા એમા ના નહિ”

લક્ષ્મી — “ફ્રેજી, શું સારે સારુ માણસ હતી?”

હુમેન્ડ — “તેનામા ગુણ તો અનેક હતા, પરંતુ નાનપણથી જ તેનું ચરિત્ર સારુ ન હતું. પગિણામ તેનું એ આવ્યું કે નવ્વાળજાદાને સારે સદેહ ઉત્પન્ન થયો, અને તેની જીવતા કબર કરી.”

લક્ષ્મીપ્રિયા કમ્પી ઉઠી અને બોલી — “જીવતા કબર! એા મા! !”

હુમેન્ડ — “હા, તેને જીવતા દાટી દેવામા આવી”

લક્ષ્મીપ્રિયા — “તેણે તમારાપર ઉપકાર કર્યાંતાને?”

હુમેન્ડ — “હા, પહેલા તો તેણે મારો પ્રાણ બચાવ્યો, એ શું એનો થોડો ઉપકાર હતો? બધા માણસો વચ્ચે તેણે પોતાની ભૂલ છે, એમ સ્વીકારી નવ્વાળજાદા પાસે મારી તાગિફ કરી, કાળના મોંમાંથી પાછો આવ્યો, એ શું થોડી વાત છે? તેનો ઉપકાર! તેણે જો કે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી એટલું જ નહિ પરંતુ, હિમત-સાહસ-દરી નવ્વાળજાદા પાસે મારા પ્રાણ બચાવવાની માગણી ન કરી હોત તો આજ તારી પાસે આ વાત કરવાને હું જીવતો હોત ખરો? ફ્રેજી ગમે તેવી હતી, પરંતુ તે ગુણી હતી તે રૂપમા અસાધારણ હતી, તેમ નાચગાનમા પણ તેવી જ કુશળ હતી, પણ તેનું ચરિત્ર ઉત્તમ હતું નહિ. કહું-તને તેની એક વાત કહું? હા, તને કહીશ ..”

લક્ષ્મીપ્રિયા મૃદુ હસી બોલી — “તમે તેના રૂપના દૃઢમા તો પચ્યા ન’તા ને?”

હુમેન્ડ — “પણો નહિ, ઈશ્વરનો મોટો ઉપકાર કે આત્મરક્ષા કરી શક્યો, અને તેથી ફ્રેજીને આત્મસંયમ કરવાનો અભ્યાસ પણો હતો.”

લક્ષ્મી — “તો પછી શા માટે નવ્વાળજાદાએ તેને જીવતી કબરમા દટાવી વાગ?”

હુમેન્ડ — “તે ઘણી લાખી વાત છે, કોઈ દહાડો તે તને કહીશ. ગજ, વાળ, ને માકડા બરાબર, એ કહ્યું છે તે ખોટું નથી, કોઈ વખતે તેમને વિચાર હતો નથી જે શુંહાને માટે તેને જીવતી દાટવાની સજા કરવામા આવી, તે શુંહાથી ફ્રેજી નિર્દોષ હતી હું તેને મારા અન્ન-મતા માલિકની યેગમ ગણતો હતો, અને દયાળુ પરમેશ્વરે મને મારી પ્રતિજ્ઞામા દબ ગણ્યો, એ તેની કૃપા છે ફ્રેજીમા દોષ હતા તેનો વિચાર તે દયાળુ ઈશ્વર કરશે, પરંતુ તેના ગુણનો તો હું મદાકાળ ઓશિ-ગણું રહીશ”

સ્વામીની સંક્રાંતિ વગરની વાતથી લક્ષ્મીના મનમાં લેશ પણ નદેહ રહ્યો નહિ. લક્ષ્મી તેના મનમાં કહેતી હતી કે, તેને સદેહનું કારણ તો હતું જ નહિ; પરંતુ લોકોના ગળાટાથી, તેનું મન ડાકાયમાન થયું હતું. સ્વામીના મુખે સવળી હકીકત સાલળી, તેનું મન શાત સ્થિર થયું, પરંતુ આટલી વાત પણ પૂછવી પડી, તેથી તેનું મોં શમ્ભથી લાલ ધર્મગ્ય લક્ષ્મીપ્રિયા બોલી:—“મારાપર તિરસ્કાર તો નહિ કરોને?”

હેમેન્ડ—“તિરસ્કાર શા માટે?”

લક્ષ્મી—“આ બધું મેં પૂછ્યું તેથી તમે ખોટું લગાડશો તો નહિ ને? મારી ધૂણા તો નહિ કરે?”

હેમેન્ડ—“હાતો, તારા વગર ખીખ કોની ધૂણા કરુ? ખીખ કોઈ ધૂણા કરવાને છે?”

હેમેન્ડના હૃદયમાંથી ચક્ષુમાં ઉભરાતા પ્રેમની વિદુચ્છટી વિકાસ પામી. લક્ષ્મીપ્રિયાનું શરીર પુલકિત થયું.

હેમેન્ડે પૂછ્યું—“મને એટલું લાગે છે કે તે બધી હકીકત પૂરેપૂરી સાલળી નથી, છતાં સુરત અને દ્રેણની વાત તને કોણે કહી વાર?”

લક્ષ્મી—“લોક કાવે તેમ બોલાટ કરે તેમા મારું શું લઈ જવાના છે? છાને કાવે તેમ કહે.”

હેમેન્ડ—“તોપણ એ વાત તને કોણે કરી? કોઈએ પણ કરી હશે ખરી?”

લક્ષ્મી:—“આ ખીખ કોણ કહે, પણ કોકોરની રચામા અને પેલી વામા બધી વાતો લાવી હતી તેમને ધધો શો છે ખીખે? એક કહે કે કોઈ નવાબની બેગમ તમને હૈયાના હાર ગણતી હતી કે ખીખ કહે કે, ના, બા! એ તો કોઈ નાચવાળી હતી વામા કહે કે ના, એ બધું ખોટું, એ તો કોઈ ઉમરાવની કન્યા તમને રાતદહાડો આંખોમા પૂરી રાખતી હતી. લોક ગમે તેમ કહે, એથી મને શું? રોજ તેઓ દહા કરતી હતી.”

હેમેન્ડ—“તેઓ તારી મબક કરતી હશે કે નિદા કરતી હશે તેથી માટે શું? ધધિર સાહી છે કે હું કોઈ જાતના કુદેશમા હોઉં તો. તું-તું જ, જે મારા હૈયાની લક્ષ્મી છું, તે ચિરકાળ પ્રાણની લક્ષ્મી રહેવાની, સમજ?”

લક્ષ્મીપ્રિયાનું મુખ હર્ષપ્રગુલ્લ થઈ ઉઠ્યું તે મનમા બોલી—
“તમે જ મારા પ્રાણના પ્રાણ છો, તમે જ મારા આરાધ્ય દેવતા છો તે પ્રાણાધિક દેવતા સદાકાળ રહેા. ધધિર તમને સુખી રાખી, સન્નિધિ આપે, ચિરકાળ મારા હૃદયમાં રાખે.”

હેમેન્ડે કહ્યું—“માને કહી, હું કની આ બધી શેરીની છોકરીઓ તેડાવીશ. તું આ હાર પહેરી તેમની સરસરા કરજે, કેમ?”

લક્ષ્મીપ્રિયાનું સુદર મુખ હાસ્યથી પ્રગ્લ્ભ થયું.

“હા, હા, એ ઠીક.”

હુમેન્દ્ર — “હું ઠાકાની મલમલની ટેટલીક સાડીઓ સાથે લેતો આવ્યો છું. તું કની રચામા, વામા, બળલી, ધના બધાને અટ્ટેટ્ટી આપજે”

લક્ષ્મીપ્રિયાનો આનંદ આકાશ સૂધી પથરાયો તે ઘણી ખુશ થઈ તેના આનંદની સીમા રહી નહિ. તે બોલી — “નવદુર્ગાને તો હું સહુથી વધારે સારી આપીશ”

હુમેન્દ્ર — “એમ કેમ? નવદુર્ગાને સહુથી વધારે સારી સાડી શા માટે?”

લક્ષ્મી — “નવદુર્ગા મને બહાલી છે. તે સદા મારુ સાગ્ર પચ્છે છે, અને બધામા મારો પક્ષ લે છે”

હુમેન્દ્ર — “નવદુર્ગા તો આપણા ધરનુ માણસ છે તારી મરજી હોય તો તેને સાચી જરીની બનારસી સાડી આપજે કેમ, ખરકની?”

લક્ષ્મી — “હા, બહાલા! આપ ખરુ કહો છો”

પંચમ પરિચ્છેદ

બાકી હુકીકત

આપણી વાર્તાની માત્ર થોડી હકીકત બાકી છે.

બીજા દિવસે લક્ષ્મીપ્રિયાએ માને હાથે દાર પહેરી, સોરીના નાન-ડિયાને આમત્રણ કરી ગોઠ આપી, દરેકને એકેક સાડી આપી, નવદુર્ગાને ભારે બનારસી સાડી આપી તેપરથી ટાળમજનકમા ટેટલીક કહેવા લાગી. “બા! આપેસ્તો ઈશ્વરે સારો દા’ડો દેખાવ્યો તો આપણને પણ એટલો લાભ થયો

કાંઈક ઈર્ષ્યાની બળી કહેવા લાગી — “અલિ! નવદુર્ગાને આટલી ભારે સાડી?”

રચામા — “હોયસ્તો, એ તો એની માનીતી છે લક્ષ્મીનો પક્ષ નાણે તો એટલો પણ લાભ ન થાય?”

બળલી — “અલિ! તું પણ એનો પક્ષ કરત તો તને પણ મળત, સમજ?”

રચામા — “બળી, બા! હું તો બટક બોલી છું, મારે શુ ક’વા કાઈની સોડમા ભગવુ પડે? ઈશ્વર આપવાનો હુમે તો આપજો.”

આમ આનંદપ્રભોદમા ને હોંગમા લક્ષ્મીપ્રિયાએ દિવસ ગાળ્યો હુમેન્દ્રે ભુજબળથી લાઘ્યપરીક્ષા કરી જે નવીન જમીનદારી મેળવી હતી, તે બધી પોતાના કાકાને નુમે ચઢાવી આણી હતી, માત્ર ખાંસાહેબની

બક્ષેલી જાગીર, રસૂલપુર પરગણા વગેરે તેના નામપર હતું આ સર્વની વ્યવસ્થા, શાસન વગેરેનો ભાર તેણે તેના વડિલને સોંપ્યો. રસૂલપુરની જાગીર સબધી તેમની સમતી લઈ નીચે પ્રમાણે બદોળગત કર્યો.

દર વર્ષે રસૂલપુરની આવકમાંથી પાંચ હજાર રૂપિયા જૂદા રાખવા; જ્યારે કોઈ વખતે મક્કાશરિફથી ખાંસાહેબનો કાગળ આવે, કે બીબી સુરતઉનિસાને જરૂર પડે તો એ નાણા તરત ત્યાં મોકલાવી આપવા

પીરસાહેબ શાહ મહમદના દરગાને માટે સધળો ખર્ચ ચાલતો તે પ્રમાણે ચાલુ રાખવો, અને તેને માટે એક સંખ્યાઈત ત્યાં સપગિવાર સાથે રહી, આ કામની દેખરેખ રાખે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું, તેને માટે રહેવાને ઘર અને ભરણપોષણનો પણ બદોળગત કરી નાખવામાં આવ્યો.

શેખ સાદક અને બીબી પ્યાર ઉનિસા મુશિદાબાદથી લા. આવે કે તેમને સંખ્યાઈતના કામ માટે નિમવા, અને વશપરપગ તેમના સત્તાન આ કામની દેખરેખ રાખે,

લવિધ્યમાં યદાકદાચિત્ ખાંસાહેબ, બીબી સુરતઉનિસા વા તેનો પુત્ર કે કન્યા, પૌત્ર, પૌત્રી, દૌહિત્ર કે દૌહિત્રી અગર કોઈ ખરે હકદાર આ દેશમાં પાછો ફરે તો મુશિદાબાદ જીલ્લામાંની સપૂર્ણ જમીનદારી અને રસૂલપુર પરગણાની જમીનદારીનો અડધો ભાગ આપવો,

હેમેન્દ્રના વંશજોએ આ સર્ત બરાબર પાળવી

* * * *

રસૂલપુરમાં નવુ ઘર બંધાયું કે હેમેન્દ્રલાલે સાદકને અને પ્યારને ખબર મોકલી તેડાવ્યા. પ્યારની સાથે વાર્તાલાપ કરી, લક્ષ્મીપ્રિયા ખુશી થઈ તેને મોંએ ખાંસાહેબની અને સુરતઉનિસાની હકીકત સાલળી તેનું અત કરણ પણ આઈ થયું. સુરતઉનિસાની પવિત્ર કદાણી સાલળી તેના તરફ તેને સ્વાભાવિક લાગણી થઈ આવી. સ્વામીના મુખે જે વાત સાલળી હતી, તે પ્યારને મુખે સાલળી આમીપર તેને વિશ્વાસ થયો, અને લોકોની ઉડતી વાત સાલળી તેનું હૃદય ડોલાયમાન થયું હતું તેને માટે ખેદ થયો. પ્યાર વખતોવખત હેમેન્દ્રને ઘેર આવતીજતી હતી

પ્યાર અને સાદકના વંશજો હજી સૂધી શાહ મહમદની દગાના સંખ્યાઈત છે, અને કેટલાક સજાત મુન્ગી તરીકે રસૂલપુરમાં બંધીતા છે.

ઘણી ધામધૂમથી રાય મહાગયે રામમોહનનાં લગ્ન કર્યા હેમેન્દ્રે તેને રહેવાને માટે એક ઉત્તમ મકાન બાંધી આપ્યું, અને પોતાના પરગણામાં કેટલીક જમીન આપી. રામમોહન મુખેથી સસાર કંવા લાગ્યો, સ્વસ્તુ કંવાણી રાય મહાગયતુ ધગ છોડી જવા ગઈ ન હતી. કોઈ તેની મન

વિરુદ્ધ થયું નથી. આવી, પણ રહેવાનું તે
 રાય મુજબ મુખથી ગૃહસસારનું મુખ ભોગવવા લાગ્યો, પરંતુ બ્યારે
 બ્યારે તેના મનમાં ખાંસાહેબ અને ખીખી સુરતઉન્નિસાનું સ્મરણ થતું,
 ત્યારે તેનું હૈયું નરમ થઈ જતું અને આખા આસુ આવતા તે
 પુણ્યાત્મા મહાપુરુષ સાથે અને પવિત્રપ્રાણા સુરત સાથે કરીથી ઈશ્વર
 મેળાપ કરાવે, એવી તેને ધ્યેય થતી

આ સિવાય એક જણનું સ્મરણ હેમેન્દ્રને થઈ આવતું. મદ-
 ભાગિની ફેણ જીવનલીલા સવરણ કરી ગઈ હતી, પરંતુ તેનું લોકાતીત
 રૂપ, અસાધારણ ગુણ, અને શોચનીય પરિણામ, હેમેન્દ્ર વિસરતો નહિ.
 તે ભયકર રાત્રે આસનવિપદ ફેણના નિષ્કપટ વચ્ચે અને મૃત્યુશરણ-
 ધીનતા તેના અંતરમાં શલ્યસમાન વિધાઈ ગયા હતા.

પરિશિષ્ટ

શેખ ફરિદ-ઉદ્-દિન અત્તાર ઉર્દૂ મહમદ ઇબ્રાહિમ દારસી ભાપાના
 અગ્રગણ્ય કવિઓમાંનો એક છે તેનો વ્યવસાય સુગંધી દ્રવ્ય વેચવાનો
 હતો, અને તે પરથી જ તેણે પોતાનું તખલ્લુસ “અત્તાર” રાખ્યું હોય,
 એમ સભવે છે. સુલ્તાન સજ્જરના રાજ્યકાળ સમયે, નિશાપુરના
 શાહયાખ નામના ગામમાં, ઈ. સ. ૧૧૧૬ ના નવેમ્બર માસમાં, હિજરી
 ૫૧૩ સાળાનમાં ‘અત્તારે’ જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. પાછળથી નિવૃત્તિ-
 પરાયણ થઈ, તે શેખ મજી-ઉદ્-દિન ખગદાદીનો શિષ્ય થયો હતો.
 ‘અત્તાર’ એ સરલ સ્વભાવનો, સદાશયી, ઈશ્વરભક્ત, પરમ સાધુ પુરુષ
 હતો. તેણે ‘અશરારનામા’, ‘અસ્તરનામા’, ‘ખશરનામા’, ‘ખુલખુલ-
 નામા’, ‘ગુલ વ ખૂશરો’, ‘હુકાયક, ઉલ જવાહિર’, ‘મન્તિક-ઉલ-તયર’,
 ‘મિકતાહ-ઉલ-કતુહ’, ‘ઈલાહીનામા’, ‘ખંદનામા’, વગેરે ૪૦ કાવ્ય,
 અથો ઉપરાત કેટલાક ગદ્ય અથો રચ્યા છે, જેમાં ‘તજ કિરત્ ઉલ-
 એલાહિયા’ પ્રખ્યાત છે. આ ઉપરાત ૪૦,૦૦૦ જેટલાનું તેનું દિવાન મશ-
 હૂર છે. શેખ ફરિદ-ઉદ્-દિન ૧૧૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો, અને
 જે તેનો વધ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો કદાચ આથી વધારે લાખ
 આયુષ્ય ભોગવ્યું હોત. નિશાપુરના ઘેરા વખતે મશહૂર ચઢાઈ કરનાર
 અગ્રજખા-જંધિસખાના નામથી હિંદુસ્તાનમાં તે વિશેષ પરિચિત છે-ના
 , જમાઈ આ શહેરમાં માયો ગયો, તે વખતે મુગલોએ તે શહેરમાં ભારે
 કતલ ચલાવી, આમાં ‘અત્તાર’ નો પણ પ્રાણ લેવામાં આવ્યો. આ પ્રખ્યાત
 શાયરનું અવસાન ઈ સ ૧૨૩૦ ના એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે. હિજરી

અખ્યાત શાવરના યુ . . . ગરિશિષ્ટ
કંઈક અશે શુદ્ધ સ્વરૂપમા લાવાર્થ સાથે નાચે ઔવા નવલકથામાં આ
અસ્સલ દિવાન પ્રાપ્ત કરવામા મારા સાહિતાનુરાગી મિત્ર મીં હુણ
મહંમદ અલારખિયા શિવજીએ તેમ જ ફારસીના અચ્છા જ્ઞાતા મીં
સૈયદ હજ્રાહિમ તરકથી સહાય મળી છે.

મુનાજાત

પૃષ્ઠ ૩૨

બાદશાહા ભૂરમે-મારા દરગુઝાર
મા ગુનહગારિમે તુ આમુરગુઝાર

હે બાદશાહ (ઈશ્વર)! અમારા પાપની માજના કર; અમે પાપી
છીએ; તુ ક્ષમાકર્તા છે.

પૃષ્ઠ ૪૪

તુ નિકોકારી વ મા બદ કર્ફ એમ
ભૂરમે બે અદાજ બેહદ કર્ફ એમ

તું પવિત્ર છે, અમે પાપી છીએ, અને ઘણી જ સખ્યામાં અમે
પાપ કર્યા છે.

બે ગુનહ ન ગુઝસ્ત બર મા સાચતે
બા હુઝૂરે-દિલ ન કર્ફમ તાચતે
બર દર આમદ બંદએ બિગુરેખતા
આબે ફએ ખુદ બ ઇસયા રેખતા

એક ક્ષણ પણ પાપકાર્યમાથી અમે વિરમતા નથી, કાય-મનેન-
વાક્યે ઉપાસના પણ કરતા નથી

આજ્ઞા ઉલ્લઘન કરી, માન ખોઈ વળી જનાર ભૂલ આપને દ્વાર
આવી ઉપસ્થિત થયા છે.

અદર આં દમ કઝ બદન જનમ બરી,
અઝ જહા બા નૂરે ઇમાનમ બરી

જે સમયે તમે મારા દેહમાથી ગ્રાણુ વિચ્છિન્ન કરી લ્યો, તે સમયે
પણુ તમારા પ્રતિ મારી પ્રગાઠ ભક્તિ અને વિશ્વાસ રહે, (એવી મારી
વાણ છે)

પૃષ્ઠ ૧૩૩

સાલહા દર બદે-ઈસ્યાં માંદ એમ,
હમ-કરીને-નફ્સે-શયતા માંદ એમ

ઘણા સમયથી કુપ્રવૃત્તિ અને શયતાન સંસર્ગમા રહી પાપકર્મ
અને આજ્ઞાઓનું ઉલ્લઘન કર્યું છે

રોઝા-ગબ અદર મઆસી ખૂદ એમ,
ગાફિલ અઝ અમરો-નવાહી ખૂદ એમ

રાત અને દિવસ ગાફિલ રહી, આજ્ઞાલવનમાં રત રહી, આદેશ
અને નિષેધઆજ્ઞા તરફ દષ્ટિપાત પણ કર્યો નથી.

વિલાયતમાં પાસ થયેલા મોટા ડાક્ટરોએ.

વાપરીને પસંદ કીધેલી, કોઈ પણ જાતની નુકશાનકારક ચીજ અગર પરેશવાળી ચીજ વગરની, માત્ર ઉમદા દેશી દવાઓમાંથી બનાવેલ બાદશાહી ચાકુતી અનંગ વિલાસની ગોળીઓ રાજ મહારાજાઓ, દેશી ગૃહસ્થો તથા ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ટોનીક તરીકે બહુ વખણાય છે અને તેના બહોળા પ્રમાણમાં ઉપાડ થાય છે એજ તેના અકસીરપણાની મોટી સાબીતી છે.

બાદશાહી ચાકુતી

અનંગ વિલાસ.

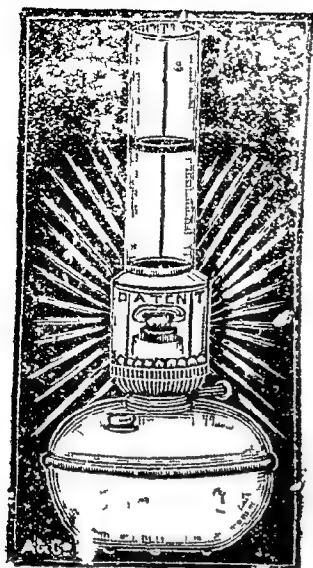
ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે. પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. આ રાજવંશી ચાકુતી વીર્ય વિકારના તમામ વ્યાધિ મટાડે છે અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઈ આપનાર અને નબળા માણસને પણ જીવાનની માફક ભેરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. આ દવા વાપરવામા કોઈ પણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકના રૂ. દશ.

બાદશાહી યુનાની લેપ

ઉમદા દવાઓમાંથી આ લેપ બનાવેલ છે અને તે નસોને પુરતી તાકાત આપે છે. ખરૂં પુરૂષાતન લાવવા માટે આ લેપ ફતેહુમદ ઇલાજ છે. આઉસ એકની ડબીના રૂપીઆ આઠ. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલીદાસ મોતીરામ

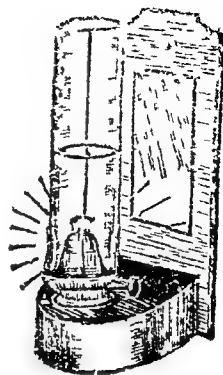
રાજકોટ—કાઠીઆવાડ.

દા

વ

ડા

ની ચીમની

આ ચીમની અને કાચની ચીમનીમા શુ ફરક છે તે વાચો દાવડાની ચીમની અખરખની છે તેથી પડી નય તો ભાગતી નથી ખત્તી વધી નય તો ફાટતી નથી. ખળતી ખત્તી હોય ને તે ઉપર બાણી લેધને પાણી નાખો તો પણ તડકશે નહીં (તો અબજાતા પાણી પડવાથી ક્યાથી ફાટે ?) સખત પવનના ભેરથી વાટ વધી નય તો પણ ચીમનીને કઈ યશે નહીં સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રકાશ આપે છે આ બધા ગુણો છતાં તેમા સર્વ કરતા મોટો ગુણ ધણો અનલયળ છે. તે વાચી તમો ધણા આશ્ચર્ય થશો તે આ છે કુરકસર-દાવડાની ચીમનીએ પોતાની મેલે તમારા ધણા રૂપીઆઓ ખચાવ્યા છે, અને વાપરો ને, મોને મેહનતમા ઉતાર્યા વગર તમારા રૂપીઆ દાવડાની ચીમની ખચાવશે

કાચની ચીમની ગમે તેવી સારી હશે, પણ તે પોતાના નતની આશીયત તે છોડતી નથી તે શુ ? તે પડી નય તો તેના ટુકડા થઈ નય. ખળતી ખત્તી ઉપર ચીમની હોય ને અબજાતા પાણીનો છાટો પડ્યો કે તેનો અવગુણ નનરે પડશે ને ફાટી જશે લાની હવા લાગે તો પણ તડકી નય છે ને વાટ વધી નય તો પછી તે વહેલામા વહેલી ચટકી નય તેથી કરી તમારા રૂપીઆ ધણા દર માસે ખગડે છે ને વળી હાલમા લડાઇને લીધે કાચની ચીમની ધણી મોઢી થઈ છે તેથી વધુ નાણા તમારા ખગડે છે અમે દરેક નતની ચીમનીઓ ખનાવીએ છીએ.

આઇઝલીસ્ટ મફત જલદી મગાવો

દાવડાની કું'૦ મં'માદેવીના પુવારા પાસે પોસ્ટ નં'૦ ૩—મુમઇ

ચેતવણી—દાવડાની પેટન્ટ અખરખની ચીમની સરકારના સને ૧૮૮૮ ના ઇનવેનસન્સ અને રીગ્રાઇન્સ એક્ટ મુજબ સને ૧૯૦૬ માં પેટન્ટ કરાવેલી છે નકલ કરનાર, ખાહાર ગામથી આયાત કરનાર ઉપર ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવશે

ભીખા કલ્યાણજીની કંઠ ની

મુદક-મશાહુર દવાઓ.

તાવની ગોળીઓ—દરેક જાતના તાવને માટે અકસીર ધલાજ. ખા. ૧ નો રૂ ૧-૦-૦

જુલાબની ગોળીઓ—પ્રકટ બે ગોળીથી દરતનો ખુલાસો થાય છે. ખા. ૧ રૂ ૦-૮-૦

ખડાલ આંધન્ટમેન્ટ—દાદરને માટે ખાસ મલમ દરેક જાતની દાદર માટે અકસીર ધલાજ. ખા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ—શક્તિનો અપ્રુટ ખજાનો. ખા. ૧ રૂ. ૧-૮-૦

ગાંડીવ એન્ટીફેટીક ખામ—દરેક જાતના માથાના દુખાવા ઉપર તેમજ સંધીવા માટે ઉત્તમ ઉપાય. ખા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦

નયનામૃત—આંખોને માટે ઉત્તમ સુરમો. ખા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦, ૦-૮-૦, ૧-૦-૦, ૨-૦-૦.

સંજીવન મીક્ચર—ઝાડા ઉલટી દાહોરા અજીર્ણ વાયુનો ગોળો વગેરે માટે અકસીર ધલાજ. ખા. ૧ રૂ. ૦-૧૦-૦

દમની ગોળીઓ—ગમે તેવા જુના દમને માટે રામખાણ ધલાજ નાની ખાટલી રૂ ૧-૦-૦ મોટી ખા. રૂ. ૨-૦-૦

ફીવર મીક્ચર—ગમે તે જાતના તાવને માટે અકસીર મીક્ચર—ફક્ત ત્રણ ડોઝ લેવાથી આરામ થાય છે. ખા. રૂ ૦-૧૨-૦

કફ પીલ્સ—દરેક જાતની ખાંસીને માટે ઉત્તમ ગોળીઓ. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૪-૦

વૉછીની દવા—વૉછીના ડખ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. ખા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦

ભીખા કલ્યાણજીની કંઠ

બહારકોટ-ગણેશવાડી-મુંબઈ.

ભીખા કલ્યાણજીની કં૦ ની

મુદક-મશહુર દવાઓ.

ગનોરીઆ ગ્રેન્યુલસ—ગરમી તથા પ્રમેહને માટે અકસીર
ઈલાજ. ખાટલી ૧ રૂ. ૧-૦-૦

વેજીએલ હેર ટોનીક—ખાળને વધારનાર, તેમજ મગજને
પ્રુષ્ટિ આપનાર શુદ્ધ વનસ્પતિના અર્કનું ખનાવેલ તેલ.
ખા. ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦

રેડબમેકા સાસાપરીલા—(આયોડાઈઝડ) પોટાશ આઈ-
ડીન મેજવેલી-અગડી ગયેલા લોહીને સુધારવાનો ચોક્કસ
ઈલાજ. નાની ખા. રૂ. ૧-૮-૦, મોટી ખા. રૂ. ૨-૮-૦

કાનની દવા—કાનમાં પડતી છાલી મેલનો ભરાવો તેમજ
કાનમાંથી ચરકા નીકલવા વગેરે માટે ખાત્રી લાયક ઈલાજ.
ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૬-૦

ખાલજીવન સીરપ—ખચ્યાંનાં તમામ દર્દો માટે ખાસ
અનુભવસિદ્ધ ઈલાજ. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦

ડેપલેટરી પાવડર—નકામા ખાલ નાખુદ કરનાર ચમત્કારિક
પાવડર. ખા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦

ઈસ્ટ્રિન સીરપ—શરીરમાં રહેતો ઝીણો તાવ, અજીર્ણ વગેરે
માટે—ખાસ શરબત. ખાટલી ૧ રૂ. ૧-૦-૦

પેપસીન વાઈન—ખોરાક પાચન કરી સારી ભુખ લગાડે
છે. ખાટલી ૧ રૂ. ૧-૪-૦

બ્લડ પ્યુરીફાયર—લોહીના સુધારા માટે એક અવાજે
વખણાયેલ દવા. ખા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦

ભીખા કલ્યાણજીની કં૦

બહારકોટ-ગણેશવાડી-મુંબઈ.

ભીખા કલ્યાણજીની કંઠની

મુદક-મશહુર દવાઓ.

દાંતની દવા—દાઢ તેમજ પેઢાના દુખાવા માટે અકસીર ઈલાજ. ખા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦

હેરડાઈ—સફેદ ખાલ કાળા કરવાનો કલપ. રૂબી ૧ નો રૂ. ૧-૮-૦

ઘૂચ ઓઈન્ટમેન્ટ—ખસ, ખુજલી, વગેરે માટે ખાસ મલમ. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૪-૦

વાળાની દવા—આ દવા લગાવવાથી વાળો આખો બહાર નીકળી આવે છે. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૮-૦

ખ્લેગ ઓઈન્ટમેન્ટ—ખ્લેગની ગાંઠ તેમજ વધરાવળમાટે એક સરખી રીતે ઉપયોગી મલમ. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૮-૦

કેમીકલ ડ્રુડ—પેટમાં થતી ખરોલની ગાંઠમાટે ખાસ અકસીર ઈલાજ. ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦

શુદ્ધ હીંગ—અથાણા માટે ચોખ્ખી હીંગ ચાલુ વપરાતી હીંગ કરતાં ચાર ગણી ઓછી વાપરવાની. રતલ ૧ નો રૂ. ૪-૦-૦

ખાટલીની કીમત ઉપરાંત પેઈંગ પોસ્ટેજ નવૃદ્ધ સમ-જવાનું—બહારગામ માલ વી.પી. થી મોકલવામાં આવે છે. મંગાવનારે ગામનામઠેકાણું વગેરે ચોખ્ખાં શબ્દોમાં લખવા. મોટી રકમનો માલ એટી વખતે લેનાર માટે ખાસ વેપારી ભાવ આપીશું. વશેષ ખુલાસા માટે લખો—

ભીખા કલ્યાણજીની કંઠ.

બહારકોટ-ગણેશવાડી-સુંબઈ-

મિસિસ કમળાબાઈની આખળા સંલગ્નતા

સ્ત્રીઓ માટે જોખમીઓ.

ગર્ભસ્થાન અને સ્ત્રીઓના અટકાવ સંબંધી સધળા રોગોને માટે મોટા ભાગના કારણો મિસિસ કમળાબાઈની જોખમીઓ ધરમાં ગણે છે અને જ્યારે માર્ગ પામી અકારના ગર્ભસ્થાનનાં દરદ જેમ કે, અટકાવનું માદાનું આવવું, પેડુનો દુખાવો, અનિયમિત અટકાવ, લોહીવા, સફેદ ધાતુનું જવું, કસ્ટાવડ, છોડ, ગર્ભસ્થાનનો સોજો, ગર્ભસ્થાનનું ખસવું વગેરે દરકતો આવી પડે છે ત્યારે તરતજ તેઓ તેના ઉપચોગ કરે છે, અને તેઓ ખીજાને લગીકત લખી દવા મંગાવવા માટે લલામણુ કરે છે અને તેથી તેનું જીવન વેચાણ થાય છે. કીમત રૂ. ૧ પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ૪ આના. વિશેષ માલીતીનું કયાટલાગ મફત.

નાળુક આંધાની સ્ત્રીઓ માટે

ત હ કું ખી.

જે સ્ત્રીઓનો ખાંધો ધણો નાળુક હોય છે, તેમની ધણી ખરી સ્ત્રીઓને ધણી ઓછા થવાથી તેમની તબીબત દિનપરદિન અશક્ત થતી જાય છે, અને જો સ્ત્રી અશક્ત અને નખળાઈ દરમ્યાન ફરી ગર્ભ રહેતો તેવી સ્ત્રીઓના જીવન વખતે જીવનમાં આવી પડે છે અને તેઓ દિનપરદિન વધારે ને વધારે અશક્ત થતી જાય છે. આવી પાડાણી દૂર થવા માટે ફેટલીક અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ ગર્ભપાત થાય એવી ગરમ દવાઓ ખાય છે અને એવા ખીજા લલાજે કરે છે, પણ તેમ કરવાથી તેઓ ધણીવાર જીવન નષ્ટ થાય છે. તેથી એવી સ્ત્રીઓને માટે અમોએ તહકુંબી નામની દવા ખાસ માનસથી તૈયાર કરી મંગાવી છે, જે ધણીજ સહીસલામતી ભરેલી છે. આ દવાથી પોતાના ભરથાર સાથે સમાગમમાં આવ્યા છતાં ગર્ભ ધારણ કરવાની બિલકુલ ધારતી રહેતી નથી. કીમત રૂ. ૫ પોસ્ટેજ અને વી પી ૪ આના વધુ

મિસિસ કમળાબાઈ જી એમ સી કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ

નક્લી માલથી સાવધ રહેજો.

અમેરિકન ઇલાજ-આંધળા દેખતા થાય છે.

કે ટે રે ક ટો ડા ઇ ન.

(આંખના મોતીઆ વાઢકાપ વગર મટે છે)

“હવે આ નક્કી થયું છે કે, આખના મોતીઆ વાઢકાપ વગર ખાત્રીથી મટી શકે છે” તેને માટે કેટેરેક્ટોડાઇન એક ભરસાદાર ઇલાજ છે એ રોગથી પીડાતાઓને હવે વાઢકાપ કરાવવાની ખટપટમાં પડવાનું કામ નથી વાઢકાપ કરાવનારા સધળાઓની આંખ વાઢકાપથી સુધરે છે એમ નથી પણ કેટેરેક્ટોડાઇનથી કાપણુ દરદીને ત્રિશ શય પડતું નથી, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે. કીમત શીશી એકના રૂ. ૫ પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

ડા. નવરત્ન એંડ સન્સ,

કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ